

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

TURİZM SEKTÖRÜ VE HOLLANDA HASTALIĞI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Mortaza OJAGHLOU

MART – 2019

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

TURİZM SEKTÖRÜ VE HOLLANDA HASTALIĞI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Mortaza OJAGHLOU

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nebiye YAMAK

MART – 2019

TRABZON

ONAY

Mortaza OJAGHLOU tarafından hazırlanan “Turizm Sektörü ve Hollanda Hastalığı: Türkiye Örneği” bu Çalışma 29.03.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Nebiye YAMAK	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Yakup KÜÇÜKKALE	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Rahmi YAMAK	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Seymur AĞAZADE	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Servet CEYLAN	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf SÜRME
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Mortaza OJAGHLOU

05.03.2019

ÖNSÖZ

Von Wijnbergen (1984), The Economist dergisinde “Her Şeyden Sonra Bir Hastalık” başlığını taşıyan makalesinde der ki “bol ve değerli enerji kaynaklarını “hastalık” nedeni olarak görmek daha çok nankörlük gibidir”.

Hollanda Hastalığı teorik olarak her ne kadar doğal kaynaklarla ilişkilendirilirse de bunun bir ekonomik problem olması doğal kaynakların doğru şekilde yönetilememesinden kaynaklanmaktadır. Yani, Hollanda Hastalığının siyasi ve ekonomi otoritelerinin kısa dönemli ve popülist politikalarının veya yönetim eksikliği sonucu doğan bir hastalık olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır.

Turizm sektöründeki gelişmenin Hollanda Hastalığına neden olabileceği görüşü ilk kez Copeland (1991) tarafından öne sürülmüştür. İktisat literatüründe petrolden kaynaklanan Hollanda Hastalığına ilişkin çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen turizm sektörünün ekonomi üzerindeki etkisi konusunda yok denecek kadar az sayıda çalışma bulunmaktadır. Benzer şekilde turizm sektörünün Hollanda hastalığı açısından etkisi Türkiye ekonomisi için de geçerli olabileceği düşünülerek ilgili konu mevcut tez çalışmasında araştırılmıştır.

Çalışmanın hazırlanma sürecinin her aşamasında bilgilerini, tecrübelerini ve değerli zamanlarını esirgemeyerek bana her fırsatta yardımcı olan değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Nebiye YAMAK ve Sayın Prof. Dr. Rahmi YAMAK’a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca tezin yazım aşamasında yardımcı olan Dr. Hazel KUL, Ece ERKAN ve Öznur YILMAZ arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Trabzon, Mart 2019

Mortaza OJAGHLO

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	X
GRAFİKLER LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HOLLANDA HASTALIĞI	5-19
1.1. Hollanda Hastalığının Makro Ekonomik Etkileri	7
1.1.1. Bireysel ve Hükümet Harcamaları Üzerinde Etkisi	8
1.1.2. Enflasyon Üzerinde Etkisi	8
1.1.3. Üretimde Kullanılan Kaynakların Yeniden Dağılımına Etkisi	9
1.1.4. Ödemeler Bilançosu Üzerinde Etkisi.....	9
1.2. Hollanda Hastalığının Yaratmış Olduğu Etkilerin Teorik Çerçevesi.....	10
1.3. Hollanda Hastalığının Etkileri.....	11
1.3.1. Harcama Etkisinin Oluşumu	11
1.3.2. Doğal Kaynaklarda Hızlı Yükselişin Kaynak Hareketi Etkisi	12
1.3.3. Emek Piyasası Etkisi	13
1.3.4. Kaynak ve Harcama Etkilerinin Kombinasyonu.....	15
1.4. Hollanda Hastalığının Görüldüğü Türler	17

İKİNCİ BÖLÜM

2. TURİZM SEKTÖRÜ VE HOLLANDA HASTALIĞI.....	20-25
2.1. Turizm Sektörü Kaynaklı Hollanda Hastalığı ile Doğal Kaynak Sektörü Kaynaklı Hollanda Hastalığı Arasındaki Fark.....	22
2.2. Turizm Sektöründe Hollanda Hastalığı: Harcama ve Kaynak Hareketliliği	23

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE’DE TURİZM SEKTÖRÜ	26-39
3.1. Türkiye’de Turist Sayısı.....	26
3.2. Türkiye’de Turizm Geliri	28
3.2.1. Turizm Gelirlerinin İstihdam Üzerinde Etkisi	32
3.2.2. Turizm Sektöründe Meydana Gelen Sızıntı.....	34
3.3. Turizm Gelirlerinde Sızıntı ve Hollanda Hastalığı.....	37

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI.....	40-61
4.1. Hollanda Hastalığına Neden Olan Faktörler	41
4.1.1. Doğal Kaynaklar	42
4.1.2. Alternatif Hollanda Hastalığı Faktörleri	51
4.1.2.1. Tarım Ürünleri	51
4.1.2.2. Dış Yardımlar	53
4.1.2.3. Havale, Para Transferi ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar.....	54
4.1.2.4. Turizm Gelirleri	55
4.1.2.5. Diğer Faktörler	60

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. METODOLOJİ VE VERİ SETİ.....	62-69
--	--------------

ALTINCI BÖLÜM

6. BULGULAR.....	70-104
-------------------------	---------------

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	105
-------------------------------	------------

YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	109
------------------------------------	------------

ÖZGEÇMİŞ.....	119
----------------------	------------

ÖZET

Hollanda Hastalığı doğal kaynaklar arzı ile ticarete konu olan özellikle sanayi sektörü arasındaki ters yönlü ilişkiyi ifade etmektedir. Bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynak ihracından veya avantajlı sektörünün üretmiş olduğu mal ve hizmetlerinin uluslararası fiyatındaki artıştan dolayı ülkeye yüksek miktarlarda döviz girişi gerçekleşebilir. Bunun neticesinde reel döviz kuru değer kazanarak kaynak hareketliliği ve harcama etkisi vasıtasıyla ücret seviyesinde artışa neden olabilmektedir. Böyle bir durumda ülke uluslararası rekabet gücünü kaybedebilir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de gelişen turizm sektöründeki kaynak hareketi ve harcama etkisi vasıtasıyla Türkiye ekonomisinin Hollanda Hastalığına yakalanıp yakalanmadığını araştırmaktır. Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) yapmış oldukları çalışmada, “Hollanda Hastalığının Çekirdek Modeli ” teorisini öne sürmüşlerdir.

Hollanda Hastalığı genellikle doğal kaynaklar ihracatı ile ilgilidir. Ancak ülkeye yüksek miktarda döviz girişine neden olan herhangi bir faktör de Hollanda Hastalığına neden olabilmektedir. Copeland (1991) göre turizm sektörü Hollanda Hastalığına neden olabilecek önemli sektörlerden birisidir. Hozlner (2010), turizm sektöründen kaynaklanan Hollanda Hastalığını “Plaj Hastalığı” olarak da adlandırmaktadır. Turizm sektörünün gelişmesi sonucunda ülkeye yüksek miktarda yabancı para girişi ticarete konu olmayan sektörde nispi fiyatları arttırarak ticarete konu olan sektörde sermaye talebinin düşüşüne neden olacaktır. İşgücü yüksek maaş ve gelir elde etmek için imalat sektöründen turizm ve hizmetler sektörlerine yönelerek ticarete konu olan özellikle imalat sektöründe üretim düşüşüne yol açacaktır.

Türkiye özellikle son 30 yılda turizm sektöründe önemli gelişmeler kat eden gelişmekte olan piyasalardan birisidir. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC) 2017 raporuna göre, Türkiye'de seyahat ve turizm sektörünün GSYİH' ye katkısı 2016 yılında %12.5'e ulaşmıştır. Çalışmada ARDL sınır testi, yapısal ve Bayesian VAR gibi alternatif yöntemler kullanılarak, 1975-2016 yılları arasında Türkiye ekonomisinde yükselen sektör olan turizm sektörünün Hollanda Hastalığına yakalanıp yakalanmadığı araştırılmıştır. Çalışmanın ekonometrik analizinde, Türkiye ekonomisinin yükselen turizm sektörü nedeniyle Hollanda Hastalığına yakalandığı, sanayi sektörünün zayıfladığı ve kaynakların ticarete konu olmayan sektörlerle doğru yöneldiği konusunda bulgular elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hollanda Hastalığı, Plaj Hastalığı, ARDL, Bayesian VAR, Yapısal VAR.

ABSTRACT

The Dutch Disease phenomenon refers to adverse effects of supply of natural resource with production of tradable sectors specifically manufacturing sector. When a country experiences high level of foreign currency due to a resource boom or an increase in international price of advantage sectors, it causes a real appreciation in exchange rate that it will be cause of rising wages, resource allocation and spending effect. Therefore the country will lose his international competitiveness and moving labour to non-tradable sectors that it will raise the risk of deindustrialization.

The aim of this study is to investigate whether emerging tourism sector in Turkey has caused resource movement and spending effect which lead Turkish economy to Dutch disease. Corden and Neary (1982) and Corden (1984) developed the core model of Dutch Disease that it explains a large amount of foreign money to inside the country will appreciate real exchange rate and cause both spending and reallocation of resources between non-tradable and tradable sectors that it make country to deindustrialization.

Dutch Disease is generally related to export of natural resource; however it can be considered by any factors which increase the inflow of foreign currency to inside the country. According to Copeland (1991), tourism sector is one of the most important sectors which can be cause of Dutch Disease that Holzner (2010) called “Beach Disease”. Inflows of foreign currency due to growth of the tourism sector will increase relative price of the non-tradable sector and also will decrease demand for capital in the tradable sector and also workers will leave their jobs and move to services sectors to yield more income which will decrease industrial production that in the long run, it is harmful to economy. It may lead the country to fall production of tradable goods.

The Turkish economy is one of the emerging markets that in the past few decades have experienced noticeable growth in tourism sector. So that, according to WTTC (2017), travel and tourism’s contribution to GDP in Turkey has increased to 12.5% in 2016. By using several methods such as ARDL bounds test, structural and Bayesian VAR, the study is aimed to investigate whether Turkish economy have experienced Dutch Disease over the period 1975-2016 as a result of the tourism boom. Empirical evidences show that due to growth of the tourism sector, Turkish economy is suffering from some symptoms of Dutch Disease such as de-industrialization and also resource allocation to non-tradable sectors.

Key Words: Dutch Disease, Beach Disease, ARDL, Bayesian VAR, Structural VAR.

TABLolar LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Kaynak ve Harcama Etkileri Birleşimi	17
2	2016 Yılı İtibariyle Turizmde İlk 10 Ülke	26
3	Ülkelere Göre Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayısı.....	28
4	Verilerin Tanımı.....	69
5	Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler	71
6	Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Test Sonucu.....	72
7	Phillips-Perron Birim Kök Test Sonucu	73
8	ARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları (Aktarım Kanalı).....	74
9	Uzun Dönem Katsayıları (Aktarım Kanalı)	76
10	Hata Düzeltme Terim Katsayıları	77
11	ARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları (Aktarım Kanalı).....	77
12	Uzun Dönem Katsayıları.....	81
13	Klasik Büyüme Modellerinin Hata Düzeltme Katsayıları	82
14	ARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları	82
15	Turizmin Diğer Değişkenlerle Büyüme Üzerindeki Uzun Dönem Etkisi:.....	84
16	ARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları	86
17	Etkileşim Modellerin Hata Düzeltme Katsayısı.....	89
18	Turizm ile Büyüme Arasındaki Uzun Dönem Etkileşim Sonuçları	89
19	Tamamen Değiştirilmiş EKK (FMOLS) Yöntemi ile Eşbütünleşme Testi	93
20	Hata Terimi Serisi için ADF Birim Kök Testi	94
21	VAR, LM (Otokorelasyon) Testi	95
22	Tamamen Değiştirilmiş EKK (FMOLS) Yöntemi ile Eşbütünleşme Testi	98
23	Hata Terimi Serisi için ADF Birim Kök Testi	99

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Nr.	Şekil Adı	Sayfa Nr.
1	Doğal Kaynaklarda Hızlı Yükselişin Harcama Etkisi	12
2	Kaynak Hareketi Etkisi	13
3	Harcama ve Kaynak Hareketi Etkilerinin Emek Piyasası Üzerindeki Etkisi.....	14
4	Kaynak ve Harcama Etkilerinin Kombinasyonu	16
5	Turizm Sektöründe Hollanda Hastalığı, Harcama ve Kaynak Hareketliliği.....	25
6	Turizm Sektöründe Sızıntı	38
7	VAR Modeli Durağanlık Test Sonucu	94

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik Nr.	Grafik Adı	Sayfa Nr.
1	Türkiye’de Turist Sayısı.....	27
2	Seyahat ve Turizmin GSYİH'ye Katkısı	29
3	Türkiye’de Sektörlere Göre Üretimin GSYİH’deki Payı (%).....	30
4	Sanayi ve Seyahat- Turizm Gelirleri (%GSYİH).....	31
5	Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Direkt Etkisi	33
6	Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Toplam Etkisi	33
7	Türkiye’de Gıda İthalatı.....	39
8	Hata Terimi Serisi Serisi (Beyaz Gürültü).....	93
9	SVAR Etki-Tepki Fonksiyonları.....	95
10	Hata Terimi Serisi (Beyaz Gürültü)	98
11	BVAR Etki-Tepki Fonksiyonları (Rasyonel Beklentiler Varsayımı)	99
12	BVAR Etki-Tepki Fonksiyonları (Uyarlanan Beklentiler Varsayımı).....	101

GİRİŞ

Hollanda Hastalığı terimi ilk kez Kasım 1977’de The Economist dergisi tarafından kullanılmıştır. Söz konusu derginin ilgili makalesinde 1959 yılında Hollanda’daki doğal gaz kaynaklarının bulunmasının Hollanda ekonomisi üzerindeki olası etkileri kaleme alınmış ve bu durumun makro ekonomik boyutta etkileri incelenmiştir. İlgili makalede de yer aldığı üzere 1959 yılından önce doğal gaz ithal eden ülke konumunda olan Hollanda, doğal gaz kaynaklarını bulmasıyla birlikte doğal gaz ihraç eden ülke konumuna gelerek doğal gaz ihracatından yüksek miktarda döviz geliri elde etmiştir. Ülkeye yabancı para girişinin hızla artması, özellikle ticarete konu olmayan malların¹ fiyatlarında önemli artışlar meydana getirmiştir. Bu artışların Hollanda’nın sanayi sektöründeki rekabet gücünü önemli ölçüde yitirmesine ve dolayısıyla ekonomik büyüme oranının neredeyse sifira yaklaşmasına neden olduğu görülmüştür.

Doğal kaynak ihracatının ekonomi üzerindeki avantajlarının yanı sıra Hollanda örneği gibi bazı dezavantajlara da sahip olması zaman zaman teorik ve ampirik araştırmalara konu olmuştur. Doğal kaynak zenginliğinin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri ilk kez Meade ve Russell (1957) tarafından Avustralya ekonomisi için incelenmiştir. Bu çalışmaya göre, aşırı düzeydeki uluslararası hammadde talebi, ilk aşamada Avustralya’nın ödemeler dengesi üzerinde pozitif bir etki yaratmış olsa da uzun dönemde bu etkinin yönü negatife dönüşmüştür. Çünkü hammadde ihracatının artması öncelikle ihracat fiyatlarını, ardından ücretleri ve sanayi maliyetlerini yükseltmiştir. Belirli bir süreçten sonra ise bu unsurlar ihracat ve ithalat arasında bir ikame etkisi yaratmıştır.

İlgili konu üzerine yapılan birçok ampirik çalışma olmasına rağmen Hollanda Hastalığının teorik altyapısı ancak 1980’li yıllarda gelişebilmiştir. Teorik olarak Hollanda Hastalığı ilk kez Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) tarafından incelenmiştir. Corden ve Neary (1982), yapmış oldukları çalışmada, “Hollanda Hastalığının Temel veya Çekirdek Modeli” teorisini öne sürmüşlerdir. Çalışmalarında ekonomiyi üç farklı sektöre ayırmışlardır. Hızla gelişen sektör vasıtasıyla ticarete konu olmayan mallar sektöründeki gelişmeyi genel denge analizi yardımıyla incelemişlerdir. Aynı zamanda ticarete konu olmayan mallar sektörünün gelişmesinin ticarete konu olan mallar sektöründe bir gerilemeye neden olduğunu tespit etmişlerdir. Özellikle de bu gerileme sanayi sektöründe görülmektedir. Çalışmalarında söz konusu hastalığı sanayi sektörünün daralması veya sanayisizleşme olarak tanımlayarak Hollanda Hastalığını sanayisizleşme kavramı ile özdeşleştirmişlerdir.

¹ Ticaret konu olmayan mallar ifadesiyle ülke içinde üretilen ve tüketilen, hiçbir şekilde ihracat ve ithalat vasıtasıyla dış ticareti yapılmayan mallar kastedilmektedir.

Hollanda Hastalığı, “harcama ve üretim kaynakları hareketi” olmak üzere iki farklı kanal üzerinden ekonomiyi etkilemektedir. Bu etkilerin büyüklüğü ve türü ülkelerin ekonomik özelliklerine göre değişkenlik göstermektedir. Şöyle ki bu değişkenlik bazı ülkelerde ekonomik büyümeyi engelleyip, enflasyonu, cari açığı ve işsizliği artırmıştır. Hatta bazı ülkelerde ekonomik daralmaya neden olmuştur. Bazı ülkelerde ise sadece üretim özelliklerini ve sektörler arasındaki dengeyi değiştirmiştir. Üretim ve istihdam hacmini simetrik değiştirmesi sadece sanayi sektörünü geriletmiş veya sanayi sektörünün GSYİH’deki payını azaltmıştır. Mevcut literatürde bütün bu etkiler Hollanda Hastalığı kapsamında incelenmiştir.

Temel Hollanda Hastalığı Modeli hipotezinin ileri sürülmesinin ardından ampirik literatürde söz konusu hastalığın doğal kaynaklar itibariyle zengin olan ülkeler açısından araştırıldığı görülmektedir. Özellikle de önemli petrol kaynaklarına sahip OPEC ülkeleri tarafından petrolün makro ekonomik etkileri sanayisizleşme kapsamında incelenmiştir. Ancak Hollanda Hastalığı yalnızca doğal kaynak ihracatı üzerinde kısıtlı kalmayarak teorik alt yapılarına göre sanayi sektörü hariç döviz girişine neden olabilen tüm sektörler ve ekonomik faaliyetler için de risk teşkil ettiği açıktır. Bu durum ise mevcut çalışmanın araştırma konusunu teşkil etmektedir. Olası riskli sektörler ve ekonomik faaliyetler olarak, turizm sektörü, yabancı işçiler tarafından ülkelere yapılan para transferleri, yardım amaçlı (örneğin; sağlık, eğitim, vs.) yapılan para transferleri özellikle de Afrika ülkelerine yapılan yardımlar, tarım sektörüne bağlı olan ülkelerde tarım ürünleri ihracatı ve göç faktörleri gösterilebilir.

Uzun dönemde turizm sektöründeki gelişmenin Hollanda Hastalığına yani sanayisizleşme ve refah düşüşüne neden olabileceği görüşü ilk kez Copeland (1991) tarafından öne sürülmüştür. Copeland (1991), turizm sektöründeki büyümenin ev sahibi olan ülkenin refahı, çıktı ve faktör fiyatları üzerinde yaratmış olduğu etkileri genel denge ve uluslararası ticaret modellerini kullanarak araştırmıştır. Araştırma sonucunda vergilendirme ve ekonomik bozulmaların (örneğin işsizlik gibi) olmadığı bir durumda turizm sektörünün gelişmesi ticarete konu olmayan malların fiyatını arttırırsa ülke refahı artacaktır. Ancak Chao ve diğerleri (2006) tarafından yapılan çalışmada, ticarete konu olmayan malların fiyatının artması kısa ve orta dönemde sermaye birikimini negatif yönde etkileyerek uzun dönemde ülke refahını düşüreceği savunulmaktadır. Ayrıca Copeland (1991) çalışmasında turizm sektöründeki gelişmenin üretim faktörü hareketi ve harcama etkileri vasıtasıyla turizme ev sahipliği yapan ülkeyi sanayisizleşmeye veya Hollanda Hastalığına sürükleyebileceğini belirtmiştir.

Turizm sektörü Türkiye’de önemli bir döviz girişi kaynağı olarak sayılmaktadır. Özellikle geçtiğimiz 20 yıl içerisinde bu sektörde büyük adımlar atılmıştır. Turizm sektörü açısından gelişmiş ülkelerde, Hollanda Hastalığı çerçevesinde bu sektörün makro ekonomik göstergeler üzerindeki etkileri ilgi konusu olmuştur. Bununla birlikte turizm sektörü itibariyle gelişen ancak sanayileşmeyen ülkelerin sayısının az olmasından dolayı bu alanda yapılan çalışmalar da oldukça

azdır. Turizm sektörünü Hollanda Hastalığı konsepti çerçevesinde Türkiye ekonomisi için inceleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır. Hatta Hollanda Hastalığı petrol ve doğal kaynaklar ile özdeşleştirilmiş olduğundan Türkiye ekonomisi ile ilişkilendirilmesi hiç düşünülmemiştir.

Turizm sektörünün birçok ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olması turizm kaynaklı büyüme hipotezi ve turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi hususlarında çok sayıda araştırma yapılmasına neden olmuştur. Bu hipoteze göre, turizm sektörü ülkelere önemli miktarda döviz girdisi sağlamasının yanı sıra özellikle hizmet sektöründe ve bağlantılı sektörlerde istihdam imkânları yaratmaktadır. Ayrıca döviz girdileri ülkelerin ödemeler bilançosuna olumlu yönde katkıda bulunmaktadır.

Turizm odaklı büyüme hipotezine göre, turizm sektöründen elde edilen gelir ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Ancak uzun dönem dikkate alındığında turizm sektörünün ekonomik büyümede önemli bir yere sahip olması, ülke ekonomisi açısından önem arz eden diğer sektörlerin ihmal edilmesine sebebiyet verebilmektedir. Diğer bir ifade ile turizm faaliyetlerinin etkisi altında gelişmiş olan hizmetler sektörü, katma değer içeren malların üretildiği sektörleri olumsuz etkilemektedir. Çünkü, turizm sektörünün gelişmeye devam etmesi daha fazla kaynak ihtiyacını doğurmaktadır ve bu ihtiyacın katma değer içeren malların üretildiği sektörlerden temin edilmesi bu sektörleri olumsuz yönde etkilemesi beklenmektedir.

Turizm sektörünün kısa dönem itibarıyla sağlamış olduğu bazı avantajlar, hükümetlerin geçici olarak birtakım sıkıntıları çözmeye yardımcı olmaktadır. Böyle bir durumda turizm sektöründen elde edilen gelir, doğal kaynakların ihracatından elde edilen gelire benzemektedir. Turizm sektöründe veya doğal kaynaklarda kısa vadede meydana gelen hızlı büyüme arzu edilen derecede görülebilir ancak bu durum beraberinde üretim kaynaklarının yeniden tahsis edilmesi gerekliliğini de gündeme getirmektedir. Öte yandan işgücü daha fazla gelir elde etmek için geleneksel ve sanayi sektörlerindeki işlerini bırakarak hizmet sektörlerine yönelmekte, bu da kaynakların yeniden dağılımına, sanayi ve tarım sektörlerini etkileyerek bu sektörlerdeki üretimde düşüş yaşanmasına ve Hollanda Hastalığına veya Holzner (2011)'e göre Plaj Hastalığına neden olabilmektedir.

Hizmetler sektörünün öncülüğündeki büyüme modeli, sanayi öncülüğündeki büyüme modeline nazaran uzun dönemli ekonomik büyümeyi sağlayamaz. Zira hizmetler sektörü yoğun emek gerektiren bir sektördür. Hâlbuki sanayi sektörü sermaye ve eğitim gerektiren bir sektör olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle de teknolojiyi ve eğitimi kullanmanın ekonomik büyüme üzerinde çok yönlü olumlu ve çarpan etkisi bulunmaktadır. Yani bu birliktelik uzun vadede ekonomik büyümeyi, bilgi birikimini ve ülke kalkınmasını desteklemektedir.

Bu bilgiler ışığında, Türkiye’de turizm sektörünün önemli bir sektör haline gelmesinden dolayı bu çalışmada, Türkiye’de turizm sektörünün makro ekonomik etkileri, Hollanda Hastalığına neden olup olmadığı, turizm sektörü ile sanayi sektörü arasında ilişki bulunup bulunmadığı ve eğer varsa bu durumun Türkiye ekonomisini nasıl ve hangi yönde etkilediği hususlarının araştırılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Hollanda Hastalığı kavramı, makro ekonomik etkileri ve işleyiş mekanizması harcama ve üretim faktörleri hareketi etkileri kapsamında ele alınmıştır. İkinci bölümde, turizm sektörüne dayalı büyüme modeli, turizm sektörünün işleyişi, önemi ve makro ekonomik etkileri, turizm sektöründe meydana gelen sızıntılar ve bağlantılar, sızıntıların makro ekonomik etkileri ve bu etkilerin Hollanda Hastalığı ile ilişkisi incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, Türkiye’de turizm sektörünün mevcut durumu, önemi, makro ekonomik etkisi, Hollanda Hastalığı kapsamında araştırılmıştır. Dördüncü bölümde, Hollanda Hastalığına ilişkin ampirik literatür araştırması yapılmıştır.

Beşinci bölümde ise kullanılan veri seti ve ekonometrik yöntem hakkında bilgiler verilmiştir. Altıncı bölümde elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Analizler 1975-2016 dönemi Türkiye’ye ilişkin yıllık veriler üzerinden yapılmıştır. Analizin ilk aşamasında ARDL yöntemi ve diğer aşamalarda ise yapısal ve Bayesian VAR yöntemleri kullanılmış olup, bu yöntemlere bağlı olan modeller üzerinden Türkiye’de turizm sektörü ve gelirleri Hollanda Hastalığı kapsamında incelenmiştir.

Altıncı bölümde elde edilen ampirik bulgular ışığında, Türkiye ekonomisinin Hollanda Hastalığına yakalanıp yakalanmadığı incelenmiş ve elde edilen bulgulara göre turizm sektörünün uzun vadede diğer sektörler üzerindeki etkisi Hollanda Hastalığı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çalışma araştırma bulgularının değerlendirildiği ve yorumlandığı, sonuç ve öneriler bölümüyle son bulmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HOLLANDA HASTALIĞI

Literatürde ilk defa 1977 yılında Economist dergisinin 26 Kasım sayısında kullanılan Hollanda Hastalığı terimi, kısa bir süre içerisinde iktisatçılar tarafında yoğun ilgi görmüş ve ilgili literatürde önemli bir araştırma konusu olmuştur. İktisadi bir terim olarak kullanılan Hollanda Hastalığı, doğal kaynak zengini ülkelerin elde ettikleri döviz gelirlerinin ekonominin geri kalan sektörleri ve dolayısıyla geneli üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerinin araştırılması neticesinde geniş bir literatür oluşumuna yol açmıştır. Economist dergisinin ilgili yazısında, öncesinde doğal gaz ithal eden Hollanda'nın 1959'dan sonra kendi doğal gaz rezervlerini tespit etmesiyle birlikte doğal gaz ihraç eden ülke konumuna gelerek yüksek miktarlarda döviz geliri elde ettiği vurgulanmıştır. Hollanda ekonomisine 1959'dan sonra yüksek oranda döviz girişi, özellikle ticarete konu olmayan malların fiyatlarının artmasına ve neticesinde Hollanda sanayi sektörünün rekabet gücünün zayıflamasına neden olduğu iddia edilmiştir. Bütün bu olumsuzluklar, Hollanda ekonomisinin uzun dönem büyüme oranı üzerinde negatif etki bırakmasına sebebiyet verdiği savunulmuştur.

Aslında ilgili literatür incelendiğinde doğal kaynak zenginliğinin ekonomi üzerindeki negatif etkisinin Economist dergisinin iki sayfalık yazısından önce de bazı çalışmalarda araştırma konusu olduğu görülür. Örneğin, bu konuda ilk araştırmalardan birisi Meade ve Russell (1957) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmaya göre, uluslararası piyasalardaki yüksek hammadde talebinden dolayı Avustralya ekonomisi yüksek miktarda döviz geliri elde etmiş ve döviz girişinin kısa dönemde ödemeler dengesi üzerinde pozitif etki yaratmıştır. Ancak, yine aynı çalışmanın bulgularına göre, zaman geçtikçe hammadde ihracatının artmasıyla birlikte önce ihracat fiyatları ve ardından ücretler ve sanayi maliyetleri yükselmiş, belirli bir süreçten sonra ise ihracat ve ithalat arasında bir ikame etkisi meydana gelerek hammadde ihracatının ödemeler dengesi üzerindeki uzun dönem net etkisi negatif olarak gerçekleşmiştir.

Economist dergisinden önce yapılan bir diğer çalışma ise yine Avustralya ekonomisini konu almıştır. Söz konusu çalışma 1976 yılında Grogory (1976) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Avusturalya madencilik sektörünün hızlı gelişmesinin ekonomi geneli üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Elde edilen bulgu Meade ve Russell (1957) bulgularına benzer olmuştur. İhracattan elde edilen yüksek miktarlardaki döviz geliri ulusal paranın değerini ve dolayısıyla iç fiyatları yükseltmiştir. Ancak teorik olarak Hollanda Hastalığı ilk kez Corden ve Neary (1982) ve Corden

(1984) tarafından ele alınarak “Hollanda Hastalığının Temel veya Çekirdek Modeli” olarak adlandırılan teorisi oluşturulmuştur. Literatürde bu çalışmalar Hollanda Hastalığının teorik esasını oluşturan çalışmalar olarak kabul edilmektedir. Bahsedilen çalışmaların ardından Hollanda Hastalığı hipotezi “kaynak laneti hipotezi” veya “bolluk paradoksu” (Auty, 1993) olarak da literatürde ele alınmıştır.

Çekirdek Hollanda Hastalığı çerçevesinde ekonomi üç farklı sektöre ayrılmaktadır. Bu sektörler, hızlı gelişen, ticarete konu olan ve olmayan sektörlerdir. Ekonominin hızlı gelişen sektörü, ticarete konu olmayan mallar sektöründe talebi artırırken, ticarete konu olan mallar sektöründe talebin gerilemesine neden olduğu savunulmaktadır. Özellikle de, sanayi sektöründe talep gerilemesi daha fazla görülmektedir. Corden ve Neary (1982) çalışmalarında, söz konusu hastalık sanayi sektörünün daralması veya ekonominin sanayisizleşmesine neden olan bir hastalık süreci olarak kabul edilmektedir. Hastalık süreci ekonomideki harcama ve kaynak hareketi etkileri üzerinden işlemektedir. Bu sürecin işleyişi veya daha doğrusu Hollanda Hastalığının etkisi ekonomilerin özelliklerine göre farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bazı ülkelerde ekonomik büyümeyi daraltıp, enflasyonu, cari açığı ve işsizliği artırırken, bazı ülkelerde ise sadece ekonominin üretim özelliklerini ve sektörler arasındaki dengesini değiştirmektedir. Şöyle ki, Hollanda hastalığı Avusturalya’da iktisadi kaynakların sektörler itibarıyla yeniden dağılımı ve harcama etkisi kanalıyla üretim ve istihdam hacmini değiştirmek suretiyle sadece sanayi sektörünü olumsuz yönde etkilemiş ve sonuçta sanayi sektörünün GSYİH’deki payını azaltmıştır. Daha önce de vurgulandığı üzere Temel Hollanda Hastalığı Modelinde Hollanda Hastalığı, ilkin sanayi sektörü olmak üzere ticarete konu olan mallar üreten sektörler üzerinde negatif etki yaratan bir süreç olarak görülmüştür. Bu sebeple, literatürde Hollanda Hastalığı hipotezi, genellikle doğal kaynaklar açısından zengin olan ekonomilerde özellikle petrol kaynaklarına sahip OPEC ülkelerinde petrol sektörünün makro ekonomik etkileri kapsamında incelenmiştir.

Ancak Hollanda Hastalığı yalnızca doğal kaynak ihracatı üzerinde kısıtlı kalmayarak teorik olarak sanayi sektörü hariç ekonomiye döviz girişini tetikleyen ve ulusal paranın reel değerini artıracak bütün pozitif şoklar durumunda da geçerli olabilecektir. Olası riskli sektörler ve ekonomik faaliyetler olarak, turizm sektörü, yurtdışında çalışan vatandaşlar tarafından ülkelere yapılan para transferleri, yardım amaçlı (örneğin; sağlık, eğitim, vs.) gerçekleşen para transferleri özellikle de Afrika ülkelere yapılan yardımlar, tarım sektörüne bağlı olan ülkelere tarım ürünleri ihracatı ve göç faktörleri örnek gösterilebilir.

Çekirdek modele göre Hollanda Hastalığı hipotezi tam istihdamın serbest emek hareketinin, kısıtlı sermaye hareketinin, para politikasının uygulanmadığı küçük-açık ekonomi varsayımlarına dayanmaktadır. Bu varsayımlar altında yeni doğal kaynakların bulunması ya da pozitif bir şok talebi neticesinde hızlı büyüyen herhangi bir sektörün olması halinde ülkeye yüksek miktarlarda ani döviz girişinin olması varsayılmaktadır. Ekonomiye beklenmedik biçimde aşırı döviz girişi, ulusal

paranın değerini arttırarak ithal mal fiyatını nispeten ucuz hâle getirmektedir. Beklenmedik döviz girişi, diğer bir taraftan, sanayi ve geleneksel sektörlerin rekabet gücünün zayıflamasına ve artan ithalattan dolayı söz konusu bu sektörlerde (ticarete konu olan sektörler) üretimin azalmasına neden olmaktadır.

Corden (1984)'e göre yükselen sektörden kaynaklanan döviz girişi, ülke ekonomisi üzerinde Talep Yanlı (Harcama Etkisi) ve Arz Yanlı (Kaynak Hareketi Etkisi) olmak üzere iki farklı etki yaratmaktadır. Talebin pozitif gelir esnekliği varsayımı altında, olası bir şok (yeni doğal kaynakların bulunması veya turizm sektörünün hızlı gelişmesi gibi) hızlı gelişen ve geri kalan sektörler arasındaki nispi fiyatı arttırmakta ve ticarete konu olmayan sektörün sermayesine olan talebi yükseltmektedir (Harcama Etkisi). Ayrıca gelişen sektörün büyümesinden dolayı bu sektör işgücü talebini arttırmak zorundadır. Oysa, ticarete konu olmayan sektörlerde faaliyet gösteren firmalar bu durum karşısında mevcut istihdam oranlarını korumak için geçmişe kıyasla daha yüksek ücret oranı sunmak zorunda kalacaklardır. Ticarete konu olmayan sektörlerde artan ücret oranı, mevcut işgücünün ticarete konu olan sektörden ticarete konu olmayan sektörlere geçmesini teşvik edecektir. Aynı durum sermaye hareketi için de geçerlidir (Kaynaklar Hareketi Etkisi). İktisadi kaynak hareketinin bir sonucu olarak ticarete konu olan sanayi sektörü çıktısını azaltmakta ve böylelikle sanayisizleşme süreci başlamış olmaktadır.

Hollanda Hastalığına ilişkin tarihsel süreç incelendiğinde söz konusu olgunun ortaya çıkmasına neden olan faktörler; 16. Yüzyılda Amerikan altınlarının İspanya'ya akması ve bunun sonucunda İspanya ekonomisinde yaşanan bozulmalar, 1850'li yıllarda Avustralya'da altının bulunması, 1960'lara gelindiğinde döviz kuru üzerinde önemli bir etki yaratan Hollanda'daki doğal gaz kaynaklarının bulunması ve ihracat sektöründe yaşanan düşüş, yine aynı yıllarda Japonya'nın imalat sektöründeki teknolojik gelişmenin Japon tarım sektörünü etkilemesi, 1970'lerde Kuzey Denizi petrolünün bulunması sonucunda Sterlinin değer kazanmasıyla İngiltere'de imalat sektörünün zayıflaması, Norveç petrol sektörünün genişlemesiyle Norveç para biriminin değer kazanması ve ekonominin diğer sektörlerindeki ücretleri arttırarak geleneksel sektörü daraltması şeklinde özetlenebilir (Ismail, 2005:1). İlgili literatürde bu faktörlere ek olarak, yeni doğal kaynakların bulunması, dışsal olarak uluslararası ticarete konu olan malların fiyatlarındaki artış, doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), ticari mallara olan talep fazlalığı, döviz girişi, dış yardım ve uluslararası kredi kullanımı gibi unsurların da Hollanda Hastalığına neden olabileceği vurgulanmaktadır (Pasban, 2003: 124).

1.1. Hollanda Hastalığının Makro Ekonomik Etkileri

Hollanda Hastalığının sebep olduğu etkiler döviz kuru rejimine göre farklılık göstermektedir. Hollanda Hastalığı süreci altında, ülkeye aniden ve yüksek miktarlarda giren döviz, sabit ve dalgalı kur sistemlerinde fiyatlar genel seviyesine farklı yollardan baskı yaparak fiyatları yükseltmektedir.

Ayrıca ithalat ve ihracat hacminde de önemli etkiler yaratmaktadır. Sabit döviz kuru rejiminde ulusal para birimi aniden ve aşırı derecede değerlenmektedir. Bu durum ise ulusal para arzında artış ve dolayısıyla enflasyon olgusu ile sonuçlanmaktadır. Örneğin 2001-2008 döneminde Suudi Arabistan ve Fars Körfezi ülkelerinde sabit döviz kuru rejimi altında yaşanan petrol şokunda, ulusal paranın reel olarak değer kazanması parasal genişlemeyle gerçekleşmiş ve sonucunda enflasyon oranında belirgin artışlar yaşanmıştır. (Edwards,1986: 28). Dalgalı döviz kuru rejiminde ise Hollanda hastalığının başlangıç evresinde nominal döviz kuru düşmektedir. Nominal döviz kurunun düşmesi doğrudan doğruya ticaret hacmine etki ederek sektörel bazda ihracat ve ithalatın değişmesine yol açmaktadır. Örneğin; Şili, Avustralya, Yeni Zelanda, Meksika, vs. ülkelerinde olduğu gibi.

Mevcut bu çalışmada Hollanda hastalığının makro ekonomik etkileri dört alt başlık altında araştırılmıştır. Bunlar; bireysel ve hükümet harcamaları, enflasyon, üretimde kullanılan iktisadi kaynakların yeniden dağılımı ve ödemeler bilançosu üzerindeki etkileri olarak başlıklandırılmıştır.

1.1.1. Bireysel ve Hükümet Harcamaları Üzerinde Etkisi

Bir ülkede yeni bir doğal kaynağın bulunması veya var olanın işlenmesi, kuşkusuz o ülkede yeni ekonomik fırsatlar yaratmaktadır. Bunun hükümet için anlamı, yeni vergi kaynakları ve dolayısıyla ilave harcamalar, halk için ise yeni gelir kaynağı ve tüketim seviyesini yükseltme fırsatı demektir (Jeffrey, 2010,19). Harcamaları artırmak veya azaltmak gelir veya ikame etkisi arasındaki farkın büyüklüğüne bağlıdır. Açık bir ekonomide, yeni doğal kaynakların bulunması ya da döviz kazandıracak sektörlerin hızla gelişmesi ticari hadleri iyileştirmektedir. İyileşen ticari hadler, hane halkı için artan harcamalar ve yüksek gelir düzeyi anlamına gelmektedir. Ticarete konu olan mallar için yapılan harcamalar, söz konusu malların fiyatlarını değiştirmemektedir. Ancak ticarete konu olmayan mallara olan talebin artması, mal ve hizmet fiyatlarının artmasına ve bu da reel döviz kurunun değer kazanmasına yol açmaktadır. Hükümet harcamalarına olan etkisi ise gelir veya ikame arasındaki farkın büyüklüğüne bağlı olup, net etki belirsizdir. Gelişmekte olan ülkelerdeki bireysel harcamalar ağırlıklı olarak ticarete konu olmayan mallar üzerinde olmaktadır. Bu da aynı şekilde reel döviz kurunun değer kazanmasıyla sonuçlanmaktadır (Makhlouf ve Mughal, 2013: 80).

1.1.2. Enflasyon Üzerinde Etkisi

Hızlı gelişen sektörün büyümesinden dolayı ülkeye aşırı döviz girişi olacaktır. Bunun sonucunda ithal ve ihraç mallarının fiyatları ile harcama ve kaynak hareketindeki değişim ücretleri etkileyecektir. Böylelikle fiyatlar genel seviyesi yükselecektir. Dolayısıyla, kısa dönemde, enflasyon oranı ile ithal mal fiyatları ve döviz kuru arasında doğru yönlü bir ilişki oluşacaktır. Uzun döneme gelindiğinde ise enflasyon, döviz kuru dalgalanmalarından ziyade yurtiçi ekonomik

dinamikleri ile mal ve hizmetlerdeki fiyat değişimlerine uyum sağlayacaktır (Arman ve Aghajari, 2009: 48).

Döviz kuru ile harcama ve üretim kaynakları hareketindeki değişimler özellikle ticarete konu olmayan (kamu harcamalarının ve hizmetlerinin fiyatı gibi) ve olan malların (sanayi, geleneksel ve tarım sektörü mal fiyatı gibi) fiyatlarının değişmesine neden olmaktadır.

1.1.3. Üretimde Kullanılan Kaynakların Yeniden Dağılımına Etkisi

Yeni doğal kaynakların bulunması, ticarete konu olmayan mal ve hizmetleri üreten sektör ile geri kalmış sektörler arasındaki nispi fiyatı arttıracaktır. Ayrıca ticarete konu olmayan sektörde sermaye talebi artacaktır. Ticarete konu olmayan sektörlerde faaliyet gösteren firmalar artan işgücü talebini karşılayabilmeleri için cari ücretleri arttırmak zorunda kalacaklardır. Ticarete konu olmayan sektörlerdeki yüksek ücret düzeyi, işgücünün ticarete konu olan sektörlerden ticarete konu olmayan sektörlerle kaymasına neden olacaktır. Bu durum da sermaye ve işgücü gibi üretim faktörlerinin sektörel yönden yeniden dağılımına yol açacaktır. Üretim faktörleri düşük fiyat sunan sektörlerden (tarım ve sanayi gibi ticarete konu olan mallar) yüksek fiyat sunan sektörlerle doğru (ticarete konu olmayan mallar ve hızlı gelişen sektör) yönelecektir.

1.1.4. Ödemeler Bilançosu Üzerinde Etkisi

Hollanda Hastalığı kavramının yaratmış olduğu makro ekonomik etkilerden bir diğeri ise cari açığa sebebiyet vermesidir. Daha önce belirtildiği üzere yeni doğal kaynakların bulunması ve ihracı, ülkeye aşırı ve hızlı döviz girişı sağlayacaktır. Döviz girişinin, harcama ve üretim kaynaklarını etkileme derecesine bağlı olarak uzun dönemde ihracat ve ithalat arasında ikame etkisi oluşacaktır. Aynı zamanda ulusal paranın aşırı değer kazanması, ithalatı ucuz ihracatı ise pahalı hale getirerek uzun dönemde cari açığın oluşmasına veya artmasına neden olacaktır (Manzano ve Rigobon, 2001: 11).

Yabancı yatırımcılar hızlı gelişen sektöre diğer sektörlerle kıyasla daha fazla ilgi gösterecektir. Uluslararası yatırımlar özellikle hızlı gelişen sektöre doğru yönelecektir. Esnek döviz kuru sistemi altında yüksek miktardaki doğrudan yabancı yatırım artışı, ulusal paranın değerini arttırarak ödemeler dengesinin fazla vermesine yol açacaktır. Böyle bir durumun ilk aşamasında imalat sektörü rekabet gücünün büyük bir kısmını kaybedecek ve sonuçta ihracat hacmi azalacaktır. Bu da, cari açıktaki önemli artışlara neden olacaktır. Diğer taraftan nominal döviz kurunun yükselmesi kısa vadeli portföy yatırımlarını ve dolayısıyla da aşırı değerlenmeyle dış borçları önemli ölçüde arttıracaktır. Nihayet enerji sektöründeki yabancı yatırım kârlarının geri dönüşü, cari hesapta bozulmalara yol açacak ve ödemeler dengesini olumsuz yönde etkileyecektir (Botta ve diğerleri, 2015: 4).

1.2. Hollanda Hastalığının Yaratmış Olduğu Etkilerin Teorik Çerçevesi

Çalışmanın bu kısmında Hollanda Hastalığının teorik ve işleyiş olarak makroekonomik dengeler üzerinde yaratmış olduğu etkiler grafiksel olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak harcama ve kaynak hareketi etkisi, ardından bu etkilerin emek piyasasında yaratmış olduğu değişimler incelenmiştir. Son olarak ise Hollanda Hastalığının yaratmış olduğu bu etkiler üç grafik üzerinde ayrıntılı biçimde ayrı ayrı gösterilmiştir. İncelenen modelde varsayım gereği ticarete konu olmayan tek mallı bir üretim sektörü bulunmaktadır. İlgili sektörün fiyatı iç piyasadaki arz ve talebe göre içsel olarak belirlenmektedir. Ticareti yapılabilir mallardan oluşan diğer sektörler ise “hızlı yükselen sektör” ve “bu hızlı yükselen sektörden etkilenen sektör (sanayi sektörü)” dır.

Ticarete konu olan mal ve hizmet üreten sektör, dış piyasa ile tam rekabette bulunan ve fiyatı dünya piyasa fiyatları ile belirlenmiş kompozit işlem gören mal üreten bir sektördür. Ayrıca, ekonomideki her bir üretim sektörü gerekli işgücü faktörünü mobil özellikli işgücü piyasasından karşılamaktadır (Shakeri, 2009: 20).

Yukarıdaki model tanımlamalarına ilave olarak model varsayımları aşağıdaki gibi sıralanabilir (Shakeri, 2009: 20-23, Corden ve Neary, 1982: 828-832);

1. Modele göre, ele alınan ekonomi üç sektörlü, üç mal üreten küçük ve açık bir ekonomidir: İlk iki sektör, ticarete konu olan mallar üreten ve aynı zamanda uluslararası fiyatların etkisi altında bulunan sektördür. Üçüncü sektör ise, ulusal arz ve talep koşullarına göre belirlenen fiyat etkisi altında kalan ve ticarete konu olmayan mallar üreten sektördür.
2. Modelde, ticarete konu olan sektör iki alt sektörden oluşmaktadır. Birincisi, yeni kaynakların bulunması veya dış talepteki pozitif şoklardan dolayı aniden ve hızla gelişen (petrol, turizm, vs.) sektördür. Bir diğeri ise sanayi veya geleneksel ticareti yapılan malları (imalat ve tarım sektörü gibi) üreten sektördür.
3. Modele göre, ticarete konu olmayan mallar hizmetler sektörü tarafından üretilmektedir (inşaat sektörüne kadar uzatılabilir).
4. Modelde, sermayenin sektöre özel olduğu varsayılırken emeğin mobil olduğu varsayılmaktadır.

1.3. Hollanda Hastalığının Etkileri

1.3.1. Harcama Etkisinin Oluşumu

Hollanda Hastalığının harcama etkisi, ticarete konu olmayan malların piyasa denge koşulu ile açıklanabilir. Söz konusu denge aşağıdaki (1) numaralı eşitlikte sunulmuştur. Eşitlikte x_n ve c_n sırasıyla ticarete konu olmayan malların ulusal üretimini ve tüketimini, y ticarete konu olmayan mallar cinsinden hesaplanan reel geliri, q ticarete konu olmayan mallar fiyatının ticarete konu olan mallar fiyatına oranını ($1/\text{reel döviz kuru}$) ve rer reel döviz kurunu temsil etmektedir.

$$x_n \left(q \approx \frac{1}{\text{rer}} \right) = c_n \left(\left(q \approx \frac{1}{\text{rer}} \right), y \right) \quad \dots(1)$$

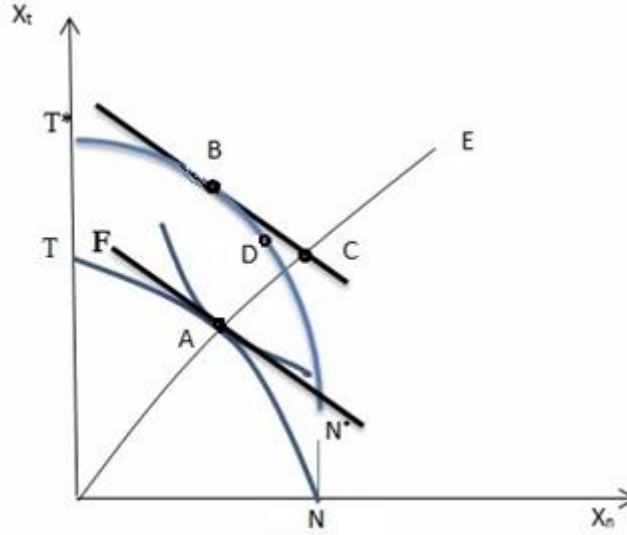
(1) numaralı eşitlik incelendiğinde ticarete konu olmayan malların ulusal üretimi ulusal tüketimine eşittir. Yani bu sektörde üretilen malların tamamı tüketilmektedir. Tüketim, reel gelir ile doğru yönden ilişkilirken, reel döviz kuruyla ters yönlü bir ilişki içindedir. Reel döviz kuru ile nispi fiyat (ticarete konu olmayan malların fiyatının ticaret konu olan malların fiyatına oranı, q) arasında ise negatif yönlü bir ilişki mevcuttur.

Yukarıdaki eşitlik kullanılarak harcama etkisi kavramı Şekil 1'de ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Şekil 1'de TN, başlangıç üretim olanakları eğrisini, A ise başlangıç denge noktasını göstermektedir. Hızlı gelişen sektördeki (örneğin; doğal kaynaklar, turizm, tarım, vs.) üretim artışı üretim olanakları eğrisini sağa doğru kaydırarak T^*N^*N eğrisine dönüştüreceklerdir. Sanayi ve ticarete konu olmayan malların üretim düzeyi aynı kalacak ve yeni denge noktası B'de oluşacaktır. Başlangıç reel döviz kuru, A noktasındaki iki eğriye teğet olan doğrunun eğimine eşit olacaktır. Arzu edilen tüketim miktarı, B noktasından C noktasına gelinceye kadar ilerleyecektir. C noktasında ticarete konu olmayan mallar üzerinde talep fazlalığı olduğundan nispi fiyatlar değişerek yeni denge noktası olan D'ye ulaşana kadar artacaktır. Dolayısıyla, kısa dönemde ulusal refah düzeyi yükselecektir. Ancak bu durum üretim faktörlerinin sektörler arası yeniden dağılımına neden olacaktır. Söz konusu yeniden dağılım sonucunda ticarete konu olmayan malların üretim miktarı artacak, ancak sanayi sektörünün üretim seviyesi düşecektir.

Modelin işleyişi, hızlı gelişen sektörün üretim ve ihracatından elde edilen döviz geliriyle başlamaktadır. Elde edilen döviz geliri, ekonominin tüm sektörlerine doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Ülkeye döviz girişinden veya hızlı gelişen sektörün ani yükselişinden önceki denge noktası A'da olacaktır. A noktasında üretim olanakları ve kayıtsızlık eğrilerine teğet olan F doğrusunun eğimi nispi fiyatlara veya reel döviz kuruna eşit olacaktır. Ülkedeki döviz miktarının artması sonucunda oluşan sektörler arası etkileşim reel döviz kurunu yükseltecektir. Bu da ticarete

konu olmayan mallar sektörünü ticarete konu olan mallar sektörlerine kıyasla daha karlı hale getirecektir. Dolayısıyla üretimde kullanılan kaynaklar yeniden dağılacaktır.

Şekil 1: Doğal Kaynaklarda Hızlı Yükselişin Harcama Etkisi

Kaynak: Neary ve Van Wijnbergen, 1986: 37

1.3.2. Doğal Kaynaklarda Hızlı Yükselişin Kaynak Hareketi Etkisi

Yükselen sektörün üretmiş olduğu mallara olan talebindeki aşırı artışlar doğal olarak sektörün üretim faktörlerine olan talebinin artmasına neden olacaktır. Artan faktör talebi de diğer sektörlerden karşılanacaktır. Emeğin, sektörler arası tek mobil faktör olduğu düşünülürse, ilgili denklemler aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$x_n(q/w) = c_n(q, y) \quad \dots(2)$$

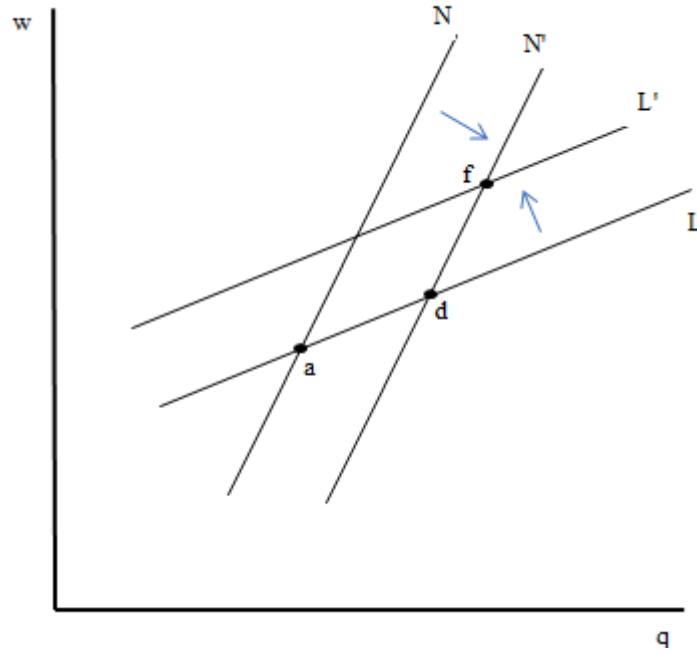
$$e_n(q/w) + e_m(w) + e_b(w, b) = L \quad \dots(3)$$

(2) ve (3) numaralı denklemden; L ekonominin toplam emek arzını, e_n ticarete konu olmayan sektörün emek talebini, e_m sanayi sektörün emek talebini, e_b hızlı gelişen sektörün emek talebini, b hızlı gelişen sektörün kendi içindeki emek talebinin etkisini ve w ticaret hadlerine göre oluşan ücret oranını ifade etmektedir

Aşağıdaki Şekil 2’de Hollanda Hastalığının kaynak hareketi etkisi gösterilmiştir. Şekilde q; nispi fiyatları, w; ücretleri, N; nispi fiyat doğrusunu ve L_n ; ticarete konu olmayan sektördeki emek arzını temsil etmektedir. Şekilde görüldüğü gibi kaynakların sektörler arası hareketinden önce

piyasadaki denge noktası “a”da gerçekleşmektedir. Harcama etkisiyle ticarete konu olmayan mallar üzerinde talep fazlası yaratarak nispi fiyatların artmasına sebebiyet verdiği için N eğrisini sağa doğru kaydıracak ve N' konumuna getirecektir. Herhangi bir kaynak hareketi etkisinin olmadığı varsayımı altında ücret hadlerinde meydana gelen artış ve reel döviz kurunun değer kazanması denge noktasını “a” dan “d” ye kaydıracaktır (Şekil 1’de D noktası). Bunun sonucunda hızlı gelişen sektörde emeğe olan talep artacak ve böylece işgücü piyasasında dengenin sağlanabilmesi için ücret hadleri de artmış olacaktır. Diğer yandan ticarete konu olmayan sektördeki emek arzı (L_n) sola doğru kayarak L'_n konumuna gelecektir. Nispi fiyat ve ücretler artarak denge noktası “d” den “f” e kayacaktır. Son dengenin “f”de gerçekleşmesiyle birlikte döviz kurunun reel değerlenmesi ve beraberinde ekonomide sanayisizleşme süreci başlamış olacaktır. Fakat burada ticarete konu olmayan sektördeki üretim etkisi belirsizdir. Bu etki doğrudan doğruya (q / w) oranına bağlı olacaktır.

Şekil 2: Kaynak Hareketi Etkisi

Kaynak: Shakeri, 2009: 22

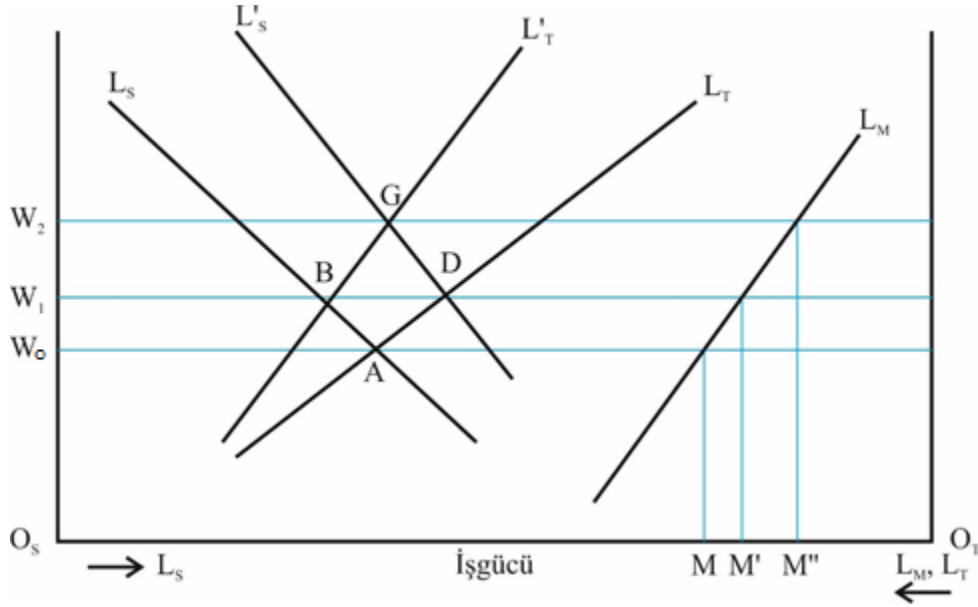
1.3.3. Emek Piyasası Etkisi

Ekonomide avantajlı yani yükselen sektördeki üretim faktör getirilerinin artması diğer sektörlerdeki üretim faktörlerinin bu sektöre doğru kaymasına neden olacaktır. Dolayısıyla, ekonomi genelindeki üretim faktörlerinin sektörler arasında yeniden dağılımı gerçekleşecektir. Şöyle ki, yükselen veya hızlı gelişen sektördeki ihracat artışı reel gelirden bir artışa neden olacaktır. Yükselen sektördeki gelir artışı hizmetler sektöründe bir talep artışı yaratarak hizmetler fiyatının

artmasına neden olacaktır. Hizmetler sektöründeki bu fiyat artışı da ekonomide iktisadi kaynakların yeniden dağılımını zorunlu kılacaktır. Bu yeni kaynak dağılımı bir süre sonra sanayisizleşmeye neden olacaktır.

Harcama ve kaynak hareketinin emek piyasası üzerindeki etkisi Şekil 3'de gösterilmiştir. Söz konusu şekilde, O_s ; hizmetler sektörünün emek arzını, O_t ; ticareti yapılabılır iki sektörün (yükselen sektör ile sanayi sektörün) emek arzını, $O_s O_t$; ekonomi geneli emek arzını, L_m ; sanayi sektörünün emek talebini, L_t ; avantajlı sektörün emek talebini ve son olarak L_s ; hizmetler sektörünün emek talebini temsil etmektedir.

Şekil 3: Harcama ve Kaynak Hareketi Etkilerinin Emek Piyasası Üzerindeki Etkisi

Kaynak: Corden ve Neary, 1982: 828

Şekil 3'ün birinci kısmındaki dikey eksen ücret oranını, yatay eksen ise ekonominin toplam emek arzını göstermektedir. Şekilden de görüleceği üzere emek talebi ile ücretler ve mal fiyatı arasında ters yönlü bir ilişki vardır. "A" noktasında üretim olanaklar eğrisi farksızlık eğrisine teğettir. Avantajlı sektörün gelişmesi, bu sektörün emek talebini kaynak hareketi etkisiyle birlikte artıracaktır. Böylelikle ücretler W_0 seviyesinden W_1 'e yükselecektir. Ücretlerin yükselişiyle istihdam kaybı en fazla sanayi sektöründe görülecektir. Yani sanayi sektöründe emek talebi düşerek, M' 'den M noktasına gelecektir. Bu aşamada ticarete konu olmayan mallar sektörünün nispi fiyatı talep fazlasından dolayı artacaktır. Dolayısıyla, Şekil 3'deki harcama etkisi devreye girecektir. Bu etkinin baskısıyla birlikte L_s eğrisi L'_s konumuna kayacaktır. Sadece harcama etkisi dikkate alınırsa döviz giriş sonrası denge D noktasında oluşacaktır. Ancak iki etki sonucunda döviz giriş sonrası denge G noktasına kayacaktır. Yani bu sektör tekrardan sanayi sektörünün işgücü kaybetmesine ve sanayi sektöründe talep edilen emek miktarının azalmasına (M' noktasının M''

noktasına geçmesi) neden olacaktır. Neticesinde sanayi sektörü üretimi önemli ölçüde gerileyecektir.

1.3.4. Kaynak ve Harcama Etkilerinin Kombinasyonu

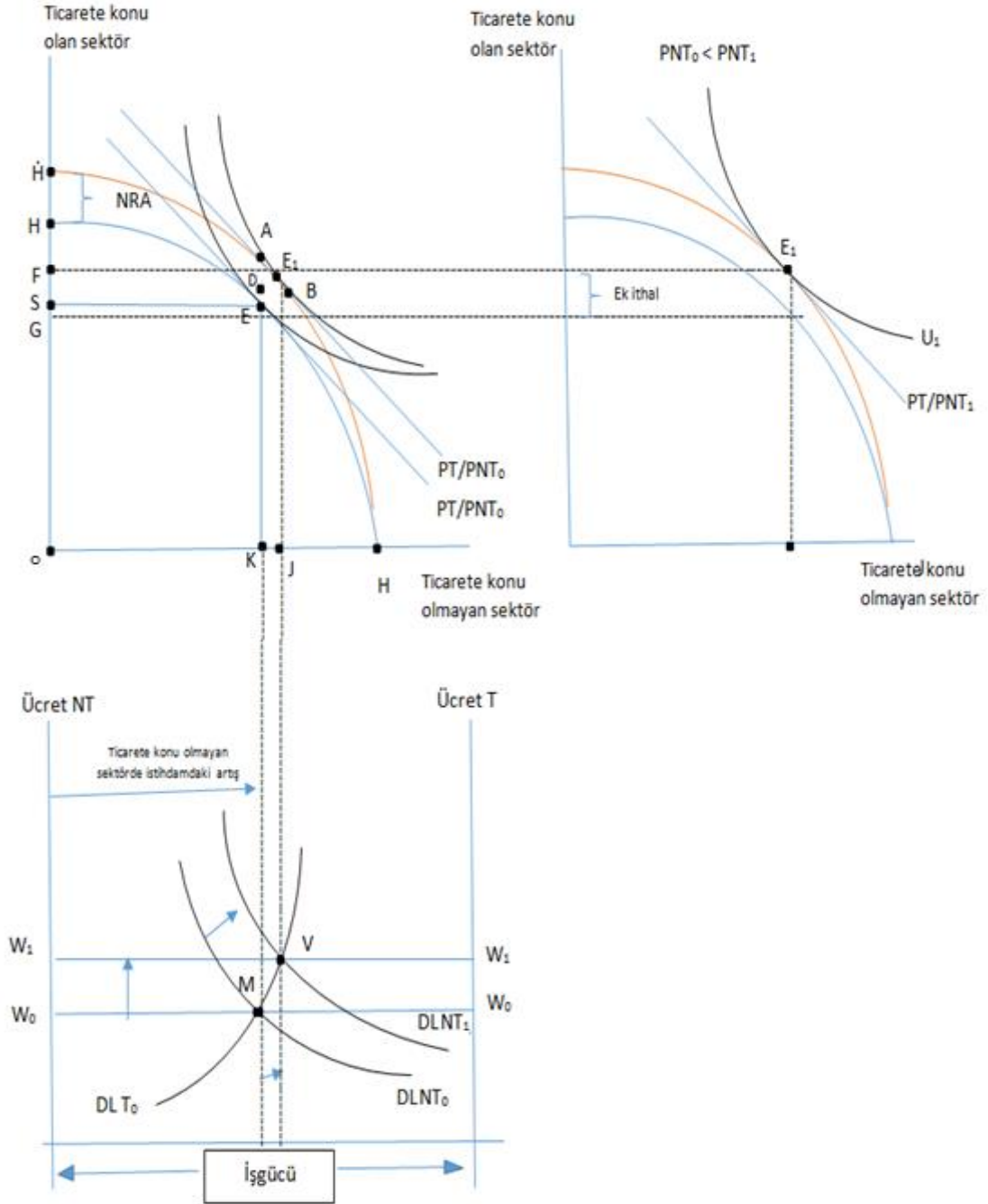
Çalışmanın bu kısmında daha önce açıklanmış olan kaynak ve harcama etkilerinin kombinasyonu Şekil 4 yardımıyla incelenmiştir. Şekil 4’de PNT ticarete konu olmayan malların fiyatını, PT ticarete konu olan malların fiyatını, PT/PNT nispi fiyatı (ticarete konu olan malların fiyatı ile ticarete konu olmayan malların fiyatının oranı), U farksızlık eğrisini (T veya NT için), HH üretim olanakları eğrisini, S ticarete konu olan malların optimal tüketim miktarını, K ticarete konu olmayan malların optimal tüketim miktarını (NT) ve E başlangıç dengesini göstermektedir.

Yeni doğal kaynakların bulunması ya da aniden ülkeye döviz girişine neden olan herhangi bir faktörün etkisine göre mevcut denge geçici olarak “E” noktasından “A” noktasına kayacaktır. Bu durumda yeni denge “B” noktasında oluşacaktır. Şekil 4’de, ED cari fiyatlardan ithalat vasıtasıyla karşılanmayan ticaret yapılabilir malların talep fazlalığını, DB cari fiyatlardan sadece üretim kaynakları hareketiyle karşılanan ticarete konu olmayan malların talep fazlalığını göstermektedir.

$PNT_0 < PNT_1$ olduğunda ticarete konu olmayan mallar sektöründeki fiyat artışı etkisini gösterecektir. Yeni farksızlık eğrisinde (U_1), PT/PNT_1 eğimi daha büyük olacaktır. Çünkü $(PT/PNT_1) < (PT/PNT_0)$ koşulu gerçekleşmiştir. Bu yüzden E_1 optimal tüketim noktası olarak öncesine kıyasla daha yüksek tüketim seviyesini gösterecektir. Yeni denge noktasında, yeni nispi fiyatlar altındaki ticarete konu olan malların üretim miktarı OF kadar olacaktır. Bu durumda ithalat hacmi yükselecektir. Ayrıca reel döviz kuru da artacaktır. İthalat miktarındaki artış F ve G noktaları arasındaki mesafe kadardır. Bu durumda fiyatlar tekrar değişecek ve yeni fiyat düzeyinde ticarete konu olmayan malların üretimi OJ kadar olacaktır. Bu noktada daha fazla işgücü ve üretim kaynağına ihtiyaç duyulacaktır.

Şekil 4’de DLNT ticarete konu olmayan ve DLT ticarete konu olan malları üreten sektörlerin emek talebini göstermektedir. W_0 başlangıç dengesindeki ücret seviyesidir. J veya V noktasında ticarete konu olmayan mallar üretiminde emeğe olan yüksek talepten dolayı $DLNT_0$ eğrisi $DLNT_1$ konumuna gelerek denge noktası M’den V’ye kayacaktır. Ücret seviyesi W_1 ’e yükselecektir. Ticarete konu olan sektördeki üretim düşüşü ithalat ile doldurulacaktır. Dolayısıyla, bu durum ticarete konu olan sektörde ödemeler dengesinin bozulmasına yol açacaktır.

Şekil 4: Kaynak ve Harcama Etkilerinin Kombinasyonu

Kaynak: Al-Sabah (2016), Humphreys vd. (2007), Corden ve Neary (1982)

Harcama ve kaynak hareketinin toplam etkisinin ekonomi üzerinde yaratmış olduğu dört önemli sonuç vardır. Bunlar aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Tangjerd,2014: 16);

- İmalat veya sanayi sektöründe çıktı ve istihdam düşecektir.

- Hızlı gelişen sektörde, istihdam ve üretim üzerindeki etki belirsizdir. Çünkü kaynak ve harcama hareketleri ters yönde hareket etmektedir.
- Eğer ülkenin hızlı gelişen sektöründe yavaş işgücü hareketliliği varsa, harcama etkisinin daha baskın olması beklenmektedir.
- İşgücü bütün sektörler itibariyle mobil ise genel ücret seviyesi artacaktır. Hizmetlerin nispi fiyatlarının artması reel döviz kurunu yükseltecektir.

Bunlara ek olarak kaynak ve hareket etkilerinin birleşimi aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 1: Kaynak ve Harcama Etkileri Birleşimi

	ÇIKTI	İSTİHDAM	ÜCRET	FİYAT
KAYNAK HAREKETİ ETKİSİ				
Petrol Sektörü (Hızlı Gelişen Sektör)	+	+	+	Veri
Sanayi Sektörü	-	-	+	Veri
Hizmetler Sektörü	-	-	+	+
HARCAMA ETKİSİ				
Petrol Sektörü (Hızlı Gelişen Sektör)	-	-	+	Veri
Sanayi Sektörü	-	-	+	Veri
Hizmetler Sektörü	+	+	+	+
BİRLEŞİM ETKİ				
Petrol Sektörü (Hızlı Gelişen Sektör)	Belirsiz	Belirsiz	+	Veri
Sanayi Sektörü	-	-	+	Veri
Hizmetler Sektörü	Belirsiz	Belirsiz	+	+

Kaynak: Oomes ve Kalcheva, 2007: 7

1.4. Hollanda Hastalığının Görüldüğü Türler

Daha önce bahsedildiği üzere, Hollanda Hastalığının çıkış noktası Hollanda'da yeni doğal gaz kaynaklarının bulunmasıdır. Hollanda Hastalığının teorik altyapısı Corden ve Neary (1982) tarafından geliştirildikten sonra diğer faktörlerin etkisiyle de oluşan Hollanda Hastalığı türleri birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Buiters ve Purvis (1983) çalışmasını takiben birçok çalışma

Hollanda Hastalığını petrol sektörü üzerinden incelemiştir. Bu nedenle, özellikle Fars Körfezi ve OPEC üye ülkeleri için sayıca fazla çalışma yapılmıştır. Buna ek olarak, Rusya ekonomisi için Beck ve diğerleri (2007), Kazakistan için Egert ve Leonard (2008), Suudi Arabistan için Looney (1990), İran ekonomisi için Karimzade ve diğerleri (2009) ve Esfahani ve Pesaran (2009), Avustralya doğal kaynakları için Downes ve diğerleri (2014), Kanada için Papyrakis ve Raveh (2014), Moğolistan madencilik sektörü için Wei Ge ve Kinnucan (2016), İzlanda ekonomisi için Gylfason ve Zoega (2014), Nijerya ekonomisi için Mustapha ve Masih (2016) tarafından yapılan çalışmalarda Hollanda Hastalığı olgusu incelenmiştir.

Ancak zamanla bu konu sadece doğal kaynaklar ve enerji faktörleri ile kısıtlı kalmamıştır. Bazı ülkelerde diğer avantajlı olan ürün veya faktörlerin de Hollanda Hastalığına neden olduğu tespit edilmiştir. Örneğin; bazı ülkelerde avantajlı olan tarımsal ürün ihracatı Hollanda Hastalığına neden olmuştur. Tarıma elverişli ülkelerde tarım ürünlerinin daha verimli bir şekilde üretilmesi ülkeye ihracat avantajı sağlamıştır. Bu da ülkeye önemli miktarda döviz girişine neden olmuştur. Yüksek miktarda elde edilen gelir, o ülkedeki diğer sektörlerde (özellikle sanayi sektörü) çalışanları etkileyerek harcama ve kaynak hareketi etkisi yaratmıştır. Bütün bu faktörler Hollanda Hastalığına sebebiyet vermiştir. Örneğin Kolombiya'da 1910-1950 dönemi muz ve 1970'lerin sonlarında kahve ihracatının Hollanda Hastalığına neden olduğu yönünde kuvvetli bulgular elde edilmiştir.

Hollanda Hastalığına sebep olan bir diğer sektör ise bu çalışmanın da konusu olan turizm sektörüdür. Literatürde ilk kez turizm sektörü kapsamında Hollanda Hastalığı kavramı Copeland (1991) tarafından araştırılmıştır. Copeland'in araştırmasını takiben, İspanya için Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002), küçük ada ekonomileri ve Tayland için sırasıyla Nowak ve Sahli (2007), Kenell (2008), Yunanistan için Kropp ve Kulke (2009), 134 ülke için Holzner (2010), Makao için Mieiro ve diğerleri (2012), yine İspanya için Inchausti-Sintes (2015) ve son olarak 133 ülke için Ghalia ve Fidrmuc (2015) tarafından yapılan çalışmalarda turizm sektörü Hollanda Hastalığı kapsamında araştırılmıştır.

Hollanda Hastalığına yol açan bir başka faktör ise dış yardımlardır. Bu faktörde fakir ülkelerin, uluslararası veya diğer yardım kuruluşları tarafından yapılan yardımlar vasıtası ile Hollanda Hastalığına yakalandıkları öne sürülmüştür. Bu alanda yapılan önemli çalışmalara, Dünya Bankası'nın 2004 yılında Etiyopya için yapmış olduğu araştırma ile Afrika ülkeleri için Gupta ve Yang (2005) tarafından yapılan çalışma gösterilebilir.

Yukarıdakilere ilave olarak havale ile para gönderme ve doğrudan yabancı yatırımlar da Hollanda Hastalığına sebebiyet verebilmektedir. Bu konu daha çok gelişmekte olan piyasalarda ülke dışında çalışanların sayısı veya para transferleri fazla olan ülkelerde araştırmalara konu olmuştur. Para transferleriyle ülkeye giren döviz, doğal kaynaklar vasıtasıyla gerçekleşen döviz girişi gibi ülke ekonomisi üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Yani para transferinin ülke

içindeki kaynak hareketi ve harcama etkisine bağı olarak Hollanda Hastalığına neden olabileceği yönünde bir hipotez geliştirilmiştir. Bu hipoteze örnek olarak, en iyi 20 havale alıcı ülkesi için Beja (2010), Mısır, Ürdün, Lübnan ve Suriye için Saab ve Ayoub (2010), Filipinler için Bayangos (2012), Pakistan ekonomisi için Makhoul ve Mughal (2013) tarafından yapılan çalışmalar gösterilebilir. Doğrudan yabancı yatırımlar üzerine Kolombiya için Botta ve diğerleri (2016) tarafından yapılan çalışma örnek verilebilir. Ayrıca ampirik literatürde yüksek faiz oranlarının da Hollanda Hastalığına neden olabileceği konusunda yapılan çalışmalar mevcuttur.

Son olarak uluslararası göç olgusu da Hollanda Hastalığına yol açabilecek faktörlerden biridir. Bu faktör, göç alan ve veren ülkelerde sektörler arası kaynak hareketi ve harcama etkileri yaratarak Hollanda Hastalığına neden olmaktadır. Kanada için Beine ve diğerleri (2015) tarafından yapılan çalışma söz konusu faktöre örnek gösterilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TURİZM SEKTÖRÜ VE HOLLANDA HASTALIĞI

Turizm sektörü, ülkelerin özellikle ekonomik sıkıntılar yaşadığı dönemlerde ekonomiye önemli miktarlarda döviz girdisi sağlayarak, cari açığın azaltılmasında büyük bir rol oynamaktadır. Ayrıca turizm sektörünün emek-yoğun bir özelliğe sahip olmasından dolayı bu sektörün olası işsizlikle mücadeledeki rolü büyüktür (Akın ve diğerleri, 2012: 63). Çevresel kaynakların kullanımı ile ilgili birtakım sorunların olmasına rağmen gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörü ekonomik büyümenin vazgeçilmez bir lokomotif sektörü olarak görülmektedir. Döviz kazançları, kıt kaynakların verimli kullanımı, istihdamda meydana gelen artış ve çeşitlilik açılarından turizm sektörü öncül bir sektör olarak değerlendirilmektedir (Sinclair, 1998:1). Gelişmekte olan ülkelerin %83'ünde turizm önemli bir ihracat faktörüdür. Bu %83'lük kısmın üçte birinde ise turizm sektörü ana ihracat faktörü olarak yer almaktadır. Az gelişmiş 49 ülkede ise turizm sektörü önemli bir büyüme faktörüdür. Turizm sektörünün yaratmış olduğu katma değer, 1990-2000 döneminde bu ülkelerde %45, gelişmekte olan ülkelere ise yaklaşık olarak %20 oranında bir artış göstermiştir (WTO, 2002: 10). Dolayısıyla turizm sektörü, özellikle kısa dönemde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan bazı çalışmaların bulgularına göre, ülkelerin kısa dönemde turizme dayalı büyüme politikası izlemesi diğer ikame edilebilir politikalara kıyasla daha yüksek ekonomik performans göstermelerini sağlamıştır. Fakat bu duruma bazı iktisatçılar önemli eleştirilerde bulunmuştur. Örneğin Copeland (1991) ve Chao ve diğerleri (2006) çalışmalarında turizm sektöründeki büyümenin, ticarete konu olmayan malların tüketimini azaltmasına veya böylece ticaret hadlerini iyileştirmesine rağmen sanayi ve imalat sektöründe sermaye birikiminin azalmasına neden olduğunu savunmuşlardır. Diğer taraftan, turizm sektörü teknolojik gelişimi sağlayan veya destekleyen bir sektör değildir. Solow (1956), Lucas (1988), Romer (1990) ve Sachs ve McArthur (2002), uzun dönemde istikrarlı ve sürdürülebilir büyümeyi sağlayan faktörlerin en önemlisi olarak yüksek teknolojiye vurgu yapmışlardır. Bu nedenle, turizm odaklı politika yürüten ülkeler Hollanda Hastalığına karşı daha hassas ve kırılığandır. Özellikle sürdürülebilir kalkınma veya büyüme boyutunda turizme dayalı büyüme savunucularına aşağıda yer alan dört eleştiri yöneltilmiştir (Inchausti-Sintes, 2015: 3):

- I. Turizm gibi teknoloji gerektirmeyen bir sektör uzun vadede ekonomik büyümeyi garanti edebilecek mi?

- II. Turizm sektörünün kapasitesi döviz girişini sermaye birikimine dönüştürebilecek mi veya dönüşmesini garanti edebilecek mi?
- III. Turizm sektöründeki uluslararası rekabet sektörün verimliliğini arttıracak mı?
- IV. Turizm sektörünün ölçeğe göre getirisi artacak mı?

Yukarıdaki eleştirilere ek olarak şu sorunun üzerinde de durulması gerekmektedir: Turizm sektöründen elde edilen gelir ülke ekonomisinde çarpan (domino) etkisi yaratabilecek midir? Bir başka ifadeyle acaba ülke içerisinde elde edilen turizm gelirlerinin ne kadarı ulusal turizm kapasitesi üzerinde kullanılabilir veya ne kadarı turist çekme, geliri koruma ve kullanma açısından turizm sektörünü geliştirebilecektir?

Gelişmekte olan ülkeleri ziyaret eden turist sayısı ne kadar yüksek olsa da turizm sektörünün diğer sektörlerle olan bağlantıları zayıftır. Bu zayıflık, doğal olarak ithal mallara olan talebi arttıracaktır. Ayrıca ulusal şirketlerin sermaye, organizasyon ve yönetsel eksikliklerinden dolayı yabancı şirketler turizm sektöründe faaliyet göstermeye başlayarak elde edilen gelirlerinin önemli bir kısmını yurt dışına aktaracaklardır. Böylelikle turizmden elde edilen gelirin önemli bir kısmı ülke dışına çıkacaktır. Yani turizm geliri ve döviz girişi sızıntıdan dolayı arzu edilen veya beklenen sermaye birikimine dönüşemeyecektir. Bu nedenden dolayı turizm sektörü, uzun dönemde bu tür ülkelerin kalkınmasına ve hatta büyümesine yeterli katkıda bulunmayacaktır. Bu konu mevcut çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Holzner (2010), turizm sektörünü Hollanda Hastalığına neden olabilecek faktörlerden birisi olarak görmektedir. Çalışanların yüksek ve kolay maaş elde etmek için imalat sektöründen turizm ve hizmetler sektörlerine yönelmeleri Hollanda hastalığının en önemli göstergesidir. Holzner (2010) 'e göre, üretim kaynaklarının imalat veya sanayi sektöründen turizm ve hizmetler sektörlerine doğru yönelmesi imalat sektöründe üretimin düşmesine ve sonuçta da sanayi sektörünün gerilemesine neden olacaktır. Bu durum, uzun dönem itibarıyla ekonomi geneli üzerinde olumlu sonuçlar doğurmayacaktır. Holzner (2010), turizmden kaynaklanan Hollanda Hastalığını "Plaj Hastalığı" olarak da adlandırmaktadır.

İlgili literatürde turizm sektörünün ekonomi üzerindeki potansiyel etkilerini araştıran birçok çalışmanın olduğu görülmektedir. Ancak yakın zamana kadar turizm sektörünün büyümesinden kaynaklı makro ekonomik etkiler ampirik olarak genellikle girdi-çıkıtı analizine ve dolayısıyla çarpan tekniklerine dayandırılarak belirleniyordu. Bu tür yaklaşımın en zayıf yanı, turizm harcamalarının ekonomi üzerindeki "net etkilerini" ölçmede yetersiz kalmasıdır. Ayrıca girdi-çıkıtı analizi gerçekçi olmayan varsayımlara dayanmakta ve ekonomik işleyişi eksik temsil etmektedir. Örneğin, bu analizde, sektörler arasında faktör ikamesine izin verilmez ve belirlenmiş fiyatlar veri olarak kullanılmaktadır. Özellikle, turizm harcamaları değiştiğinde ücretlerin ve fiyatların

değişmediği varsayılmaktadır. Sonuç olarak, bu yaklaşımla belirli bir ekonomideki turizm talebindeki değişimin sektörler ve ekonomi geneli üzerindeki olumlu veya olumsuz “net etkisini” doğru bir şekilde belirlemenin mümkün olmadığı görülmektedir (Nowak ve Sahli, 2007: 50-51).

Çeşitli faktörlerin etkisiyle artan turist sayısı ya da turizm geliri ülke ekonomisine her zaman olumlu katkılar sağlamayabilir. Hatta gelişen turizm sektörünün ekonomi geneli için üç farklı açıdan maliyet oluşturabilmektedir. Bunlardan ilki, turizm faaliyet türlerinin ihtiyaçlarına göre ülkenin kıt kaynaklarını girdi olarak kullanmasıdır. Net etkinin ölçülebilmesi için girdi maliyeti GSYİH’den çıkartıldıktan sonraki çıktı miktarı ekonominin diğer potansiyel çıktı miktarları ile kıyaslanmalıdır. Başka bir ifadeyle, turizm sektöründe kullanılan kaynaklarla elde edilen gelirin aynı kaynakların diğer sektörlerdeki kullanımı durumunda elde edilebilecek gelirlerle kıyaslanması gerekmektedir. Bir diğeri ise, ithalatın maliyeti ile ilgilidir. Gelen turistlerin yaptığı harcamalardan elde edilen gelirin bir kısmı turizm sektörünün ihtiyaçları için kullanılmaktadır. Bunlar, turizm sektörü üretim girdilerinde ithal edilen mal ve hizmet içeriğinin kullanım miktarıdır. Bu kullanım miktarı hedef ülkedeki farklı sektörler arasındaki ileri ve geri bağlantılarına, diğer sektörlerin üretim kapasite seviyelerine ve aynı zamanda üretim yoğunluğuna bağlı olmaktadır. Örneğin küçük ada ekonomilerinde, turist harcamaları ve ithalatta meydana gelen döviz sızıntısı, turizmden elde edilen brüt döviz gelirlerinin %50'sine kadar ulaşabilmektedir. Elde edilen brüt turizm gelirlerinden maksimum düzeyde yararlanamamanın üçüncü nedeni ise piyasa fiyatları ve fayda- maliyet ilişkisi ile ilgilidir. Bilindiği üzere, serbest piyasa ekonomilerinde bile piyasa fiyatı ve tüketimden elde edilen fayda her zaman mal veya hizmetin üretim maliyetini tam yansıtamamaktadır. Bilindiği üzere piyasanın başarısız veya yetersiz olduğu durumda gerçek fayda ve maliyetleri ölçmek için “gölge fiyatları” kullanılmaktadır. Bu durumda, gerçek girdi maliyeti ve çıktı faydası yansımamakta ve dolayısıyla net fayda ölçülememektedir (Dwyer ve Forsyth, 1993: 753).

2.1.Turizm Sektörü Kaynaklı Hollanda Hastalığı ile Doğal Kaynak Sektörü Kaynaklı Hollanda Hastalığı Arasındaki Fark

Copeland (1991)’ a göre, Hollanda hastalığı ortaya çıktığı sektör veya faaliyet alanına göre farklılık gösterir. Turizm ve doğal kaynak sektörleri itibarıyla aşağıdaki farklılıklar sıralanabilir:

- I. Doğal kaynak üretimi ve ihracının hızlı gelişimi hane halkının gelirini değiştirerek ticarete konu olmayan mal talebini dolaylı yoldan etkilemektedir. Ancak turizm sektörünün ani gelişmesi durumunda, ticarete konu olmayan mallar direkt olarak uluslararası talepten etkilenmektedir.
- II. Turistler, ülkede buldukları süre boyunca ticarete konu olmayan malları talep eder ve tüketirler. Ancak ticarete konu olan ve olmayan mallara uygulanan vergiler arasındaki fark belirsizdir.

- III. Turistler ülke içinde ikamet ederken dünya fiyatları üzerinden değil, daha çok ulusal fiyatlardan mal ve hizmet talep etmektedirler. Bu yüzden ulusal fiyatlar tarife ve kotalardan etkilenmektedir.
- IV. Doğal kaynaklardan elde edilen rant çok fazla olduğundan, ekonominin diğer sektörlerini besleyebilecek kapasiteye sahiptir. Çünkü ülke içindeki kaynaklar sektörler arası serbest hareket etme imkânına sahiptirler.

Turistler genellikle yerli tüketiciler gibi ticarete konu olmayan malları tüketmektedirler. Turist sayısının hızlı bir şekilde artması, iç tüketim üzerinde dışlama etkisi yaratarak refah kaybına yol açabilmektedir. Ayrıca ticaret hadlerini iyileştirerek ülke vatandaşlarının ithalat yoluyla daha fazla tüketim yapmasına olanak sağlamaktadır. İthal malların fazla tüketimi ve dövizin ülkeden çıkması kaynak hareketi ve harcama etkisi yaratacaktır. Bu durum ise uzun vadede refah seviyesini düşürecektir (Gooroochurn ve Blake, 2005: 5).

Kropp ve Kulke (2009), ekonomik büyüme açısından turizm ve sanayi sektörü arasındaki bazı önemli farklılıklara dikkat çekmektedir. İmalat sektörü ve özellikle yatırım malları üretimi bilgi birikimi gerektirmektedir. Bu tür mallar; öğrenme sürecinde yeni ürünler üretme, yenilikler sunma, uzun vadede büyümeyi garantileme, işsizliği azaltma ve yeni piyasaların oluşturulması yönünden büyük bir potansiyele sahiptir. Fakat turizm sektörü bu özellikleri taşımamaktadır. Turizm sektörü, bilgi birikimi olmayan çalışanlara, ürün ve hizmetlerde düşük fiyat esnekliğine sahip olan emek yoğun sektördür. Bu da uzun vadede sermaye birikimini ve dolayısıyla istikrarlı büyümeyi sağlayamamaktadır. Turizmin yapısal özelliklerinden ve sektörel eksikliklerinden dolayı, gelişmekte olan ülkeler elde ettikleri sermayeyi ülke içerisinde tutmakta pek başarılı değildir. Bu gelirler kısa dönemde sadece geçici olumlu etki yaratarak ikinci veya üçüncü elden ülke dışına sızmaktadır.

2.2. Turizm Sektöründe Hollanda Hastalığı: Harcama ve Kaynak Hareketliliği

Turizm sektör kaynaklı Hollanda Hastalığı ekonomiyi çeşitli kanallar üzerinden olumsuz yönde etkilemektedir. Aşağıda turizmin ekonomi üzerindeki etkileri Hollanda Hastalığı çerçevesinde özet olarak verilmiştir (Parrilla ve diğerleri, 2005).

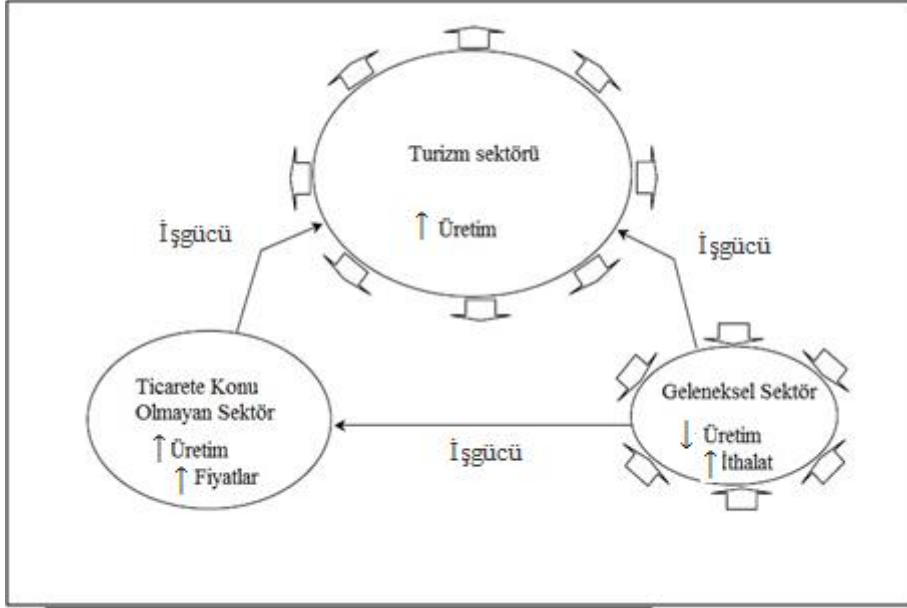
- Turizm sektörü \uparrow \rightarrow Üretim \uparrow \rightarrow Kişi başına düşen gelir \uparrow
- Turizm sektörü \uparrow \rightarrow Nispi fiyatlar \uparrow \rightarrow Kaynakların yeniden dağılımı \uparrow \rightarrow Sanayi ve tarım sektörü üretimi \downarrow \rightarrow İthalat \uparrow
- Turizm sektörü \uparrow \rightarrow Nispi fiyatlar \uparrow \rightarrow Emegın marjinal verimliliği \uparrow \rightarrow Emek talebi \uparrow \rightarrow Ücretler \uparrow \rightarrow Emek Hareketi \uparrow

- Turizm sektörü $\uparrow \rightarrow$ Reel ücretler $\uparrow \rightarrow$ Ulusal talep $\uparrow \rightarrow$ Ticarete konu olmayan sektördeki harcamalar $\uparrow \rightarrow$ Ticarete konu olmayan sektördeki nispi fiyatlar $\uparrow \rightarrow$ Ticarete konu olmayan sektördeki üretim \uparrow
- Turizm Sektörü $\uparrow \rightarrow$ Nispi Fiyatlar $\uparrow \rightarrow$ Kaynakların ticarete konu olmayan sektördeki yeniden dağılımı $\uparrow \rightarrow$ Ticarete konu olmayan malların fiyatı $\uparrow \rightarrow$ Ticarete konu olan malların fiyatı $\uparrow \rightarrow$ Reel döviz kuru $\uparrow \rightarrow$ Rekabet gücü $\downarrow \rightarrow$ Net ihracat \downarrow

Parrilla ve diğerleri (2005), turizm sektörünü bir doğal kaynak sektörü olarak görerek bu sektörün büyümesinin, sektörler arası etkileşime ve dolayısıyla Hollanda Hastalığına neden olacağını yukarıdaki işleyiş mekanizması üzerinden göstermişlerdir. Turizm sektörünün büyümesiyle birlikte ekonominin üretim hacmi doğal olarak yükselecektir. Üretim düzeyini artırmak amacıyla işveren ilave emek talebinde bulunacak ve bunu gerçekleştirmek için de yüksek ücret ödemek zorunda kalacaktır. Tam istihdam koşulu varsayımı altında turizm sektörü ilave emek talebini, diğer sektörlerden özellikle ticarete konu olan mal sektöründen yani geleneksel sektörlerden (tarım ve balıkçılık gibi geleneksel üretim yapan sektörlerde) ve sanayi sektöründen karşılamak zorunda kalacaktır. İktisadi kaynakların turizm sektörüne kaymasıyla birlikte diğer sektörlerde üretim düşecektir. Turizm sektörü dışındaki sektörlerde üretimin düşmesi diğer kaynakların da zamanla turizm sektörüne kaymasına neden olacaktır. Dolayısıyla, turizm sektöründe yatırım hacmi giderek yükselecektir. Yatırım için gerekli sermaye yine ticarete konu olan mallar sektöründen turizm sektörüne kayacaktır. Ticarete konu olan mallar sektöründe üretim daha da düşerek istihdam etmiş olduğu işgücünün bir kısmını da ticarete konu olmayan mallar sektörü yönünde kaybedecektir. Ticarete konu olmayan mal fiyatlarının yükselmesi, doğrudan turizm sektörü ile ilişkili olduğu için üretimi artacaktır. Turizm sektörü büyüdükçe sanayi, tarım ve geleneksel sektörde daralma gittikçe artacaktır. Hatta bu sektörlerin turizm bölgelerinde yok olmasına bile neden olabilecektir.

Aynı konu tam istihdam koşulunun geçerli olmadığı durumlarda da geçerliliğini korumaktadır. İlk olarak aktarılan yatırımlar baz alınırsa yatırımlar sanayi ve üretim sektöründen turizm sektörüne doğru yöneldiğinde otomatik olarak oradaki çalışanların ve diğer işsizlerin bir kısmı turizm sektörüne geçiş yapacaklardır. Turizm sezonu bittikten sonra ise işsizlerin sayısı öncesine göre daha da fazla olacaktır. Turizm sektöründeki Hollanda Hastalığının harcama ve kaynak hareketliliği Şekil 5’de gösterilmektedir. Bu konu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ampirik olarak daha kapsamlı bir biçimde incelenmiştir.

Şekil 5: Turizm Sektöründe Hollanda Hastalığı, Harcama ve Kaynak Hareketliliği

Kaynak: Parrilla vd., 2005: 5

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE'DE TURİZM SEKTÖRÜ

Dünya Turizm Örgütü'nün 2017 yılı raporuna göre dünya çapında seyahat eden turistlerin sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. 1990 yılında 435 milyon turist seyahat ve turizm hareketliliğine katılmışken, 2010 yılına gelindiğinde bu sayı 950 milyona ulaşmıştır. Yani 20 yıl içerisinde turist sayısı iki kattan daha fazla artmıştır. Son yıllarda da bu artış eğilimi devam ederek 2016 yılında turist sayısı 1.2 milyara yükselmiştir.

3.1. Türkiye'de Turist Sayısı

Dünya turizm sektöründe Türkiye'nin önemli bir paya sahip olduğu söylenebilir. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından 2017 yılında yayınlanan verilerine göre Türkiye, Dünyada en çok turist çeken ilk 10 ülke arasındadır. 2016 yılında yaşamış olduğu güvenlik sorunlarına rağmen 31.3 milyon turiste ev sahipliği yapmış ve aynı yıl dünya turizm sektöründeki en iyi ülkeler arasında onuncu sırada yer almıştır. Ziyaret eden turist sayısı itibariyle dünya turizm sektöründeki ilk on ülke Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: 2016 Yılı İtibariyle Turizmde İlk 10 Ülke

SIRA	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ÜLKE	Fransa	ABD	İspanya	Çin	İtalya	İngiltere	Almanya	Meksika	Tayland	Türkiye
TURİST SAYISI (MİLYON)	82.6	75.6	75.6	59.3	52.4	35.8	35.6	35.0	32.6	31.3

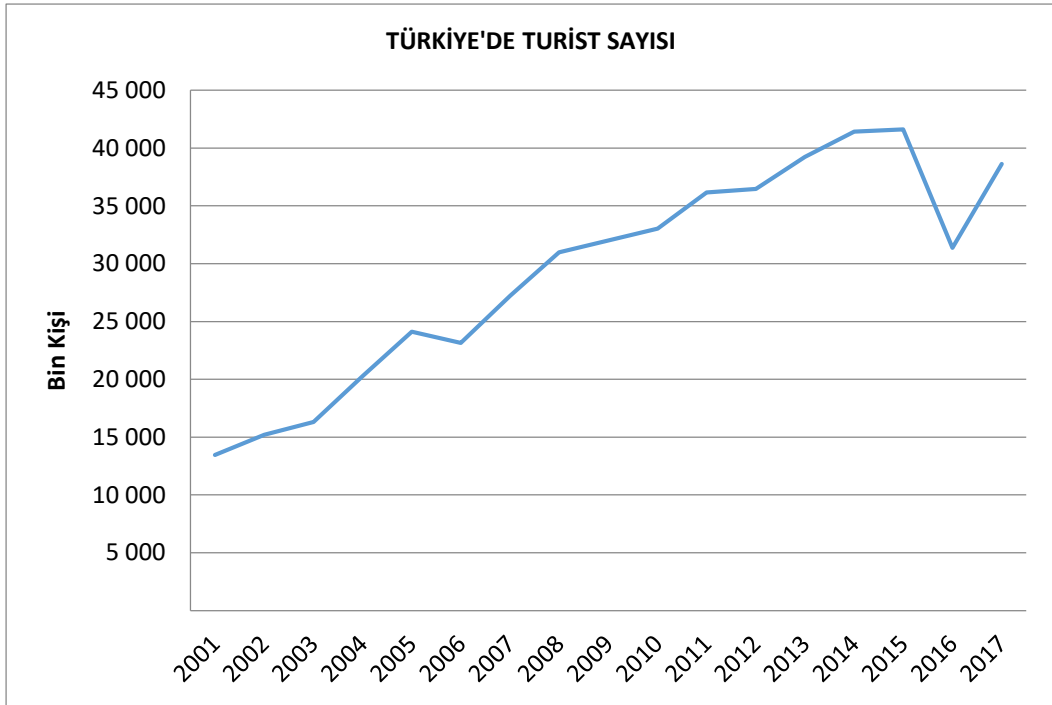
Kaynak: Dünya Turizm Örgütü 2017 ve TÜRSAB (www.tursab.org.tr)

Tablo 1'de yer alan ülkelere en az altısı özellikle sanayi sektöründe gelişmiş ülke konumundadır. Bu konuya ilerleyen kısımlarda daha detaylı olarak değinilmiştir. Grafik 1'de 2000-2017 dönemi Türkiye'ye gelen turist sayıları gösterilmiştir. Türkiye, geçtiğimiz 30 yılda turizm gelirlerinde önemli bir gelişme kat etmiştir. 2002 yılında yaklaşık 15 milyon olan turist sayısı 2017 yılında yüzde 160 artarak 39 milyona çıkmıştır.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) turist sayılarını iki başlık altında hesaplamaktadır. Bunlardan ilki Türkiye'ye giriş ve çıkış yapan ziyaretçiler, ikincisi ise ülkeye giriş yapan ve yurt

dışında ikamet eden Türk vatandaşları sayısıdır. Ülkeyi ziyaret eden kişi sayısında çıkış yapan yabancı ziyaretçiler dikkate alınmıştır. Türkiye'nin turist sayısı 2015 yıllarında yaklaşık olarak 41 milyon kişiyken güvenlik sıkıntılarından dolayı 2016 yılında 31 milyon kişiye düşmüştür. 2017 yılında ise bir önceki yıla kıyasla %23.1 artarak bu sayı yaklaşık 39 milyon kişiye ulaşmış ve bir önceki yıldaki düşüşün etkileri bir nebze ortadan kalkmıştır. 2017 yılındaki ziyaretçi sayılarının %83.1'ini yabancılar ve geriye kalan %16.9'unu yurt dışında ikamet eden Türk vatandaşları oluşturmaktadır.

Grafik 1: Türkiye'de Turist Sayısı

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (<http://www.tuik.gov.tr>)

Türkiye'ye 2017 yılında turist gönderen ülkelerin listesi ve çıkış yapan ziyaretçi sayıları Tablo 3'te verilmiştir. Tablo 3 incelendiğinde 2017 yılında en çok yurtdışında yaşayan Türklerin ülkeyi ziyaret ettiği görülmektedir. En çok ziyaret eden ülkeler arasında ikinci sırada Rusya, üçüncü sırada ise Almanya yer almaktadır.

Tablo 3: Ülkelere Göre Türkiye'den Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayısı²

ÜLKE	KİŞİ SAYISI	ÜLKE	KİŞİ SAYISI
ABD	313453	Hollanda	632112
Afrika Ülkeleri	595648	Japonya	48030
Almanya	2991711	Kanada	80504
Amerika Ülkeleri	173562	OECD Ülkeleri	856214
Avustralya	75305	Rusya Federasyonu	3524256
Avusturya	234614	Suriye	167856
Azerbaycan	691812	Tunus	101253
Batı Asya Ülkeleri	2211751	Türkiye	5544873
Bağımsız Devletler Topluluğu	1198992	Ukrayna	1022934
Belçika	321588	Yunanistan	595044
Bulgaristan	1779380	İngiltere	1403941
Danimarka	209777	İran	2314475
Diğer Avrupa Ülkeleri	1200087	İspanya	104680
Diğer Ülkeler	280692	İsrail	316407
Doğu Asya Ülkeleri	324068	İsveç	230134
Fransa	471228	İsviçre	176922
Güney Asya Ülkeleri	223508	İtalya	199813
Gürcistan	2420153		

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (<http://www.tuik.gov.tr>)

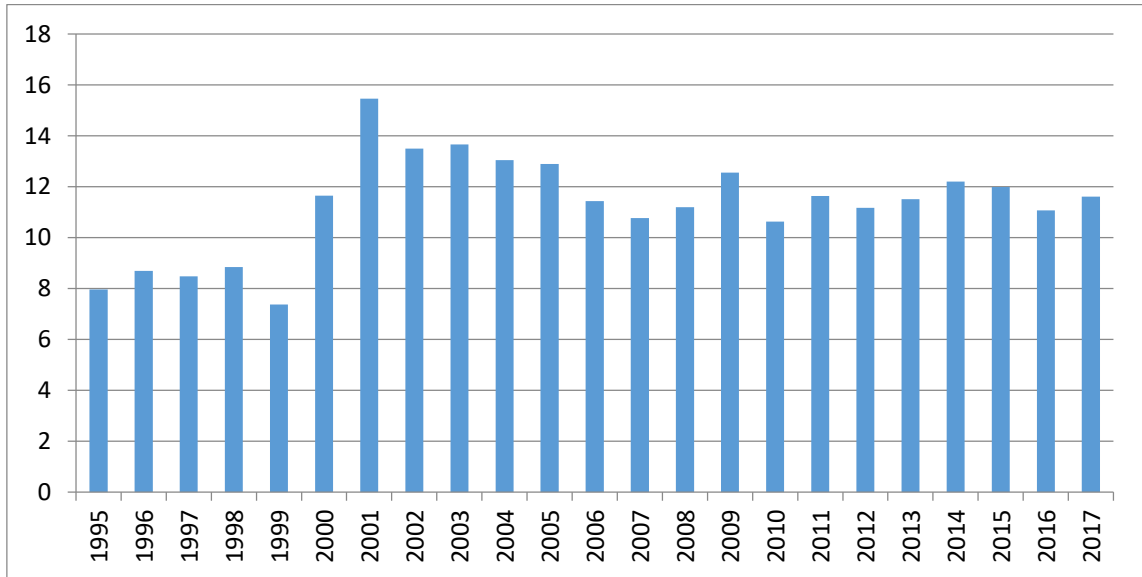
3.2. Türkiye’de Turizm Geliri

Türkiye’nin turizm gelirleri, 2001 yılında 10 milyar dolarken 2017 yılına gelindiğinde 26 milyar dolara ulaşmıştır. Turizm geliri 2017 yılında bir önceki yıla kıyasla %18.9 oranında bir artış göstermiştir. Turistlerin, kişi başına ortalama harcaması 681 dolar, yabancıların ortalama harcaması 630 dolar ve yurtdışında ikamet eden Türk vatandaşlarının ortalama harcaması ise 903 dolardır. TÜİK verilerine göre 2017 yılında turistlerin Türkiye’de kalmış oldukları süre boyunca yapmış

² Çıkış yapan ziyaretçi sayısı ile giriş yapan ziyaretçi sayısı arasındaki farkı ve yurt dışında ikamet eden Türk vatandaşlarını göstermektedir.

oldukları ortalama harcamalar bir önceki yıla göre azalmıştır. Ancak yıllık olarak değerlendirildiğinde 2017 yılı turizm geliri bir önceki yıla göre artmıştır. 2015 yılında Türkiye’de turizm sektörünün GSMH içerisindeki payı %6.2’dir. Ancak bu oran 2017 yılında %3.1’e gerilemiştir. 2016 yılında turist sayısında bir artış gerçekleşmiş olsa da önceki yıllara göre turizm sektörünün milli gelir içerisindeki oranında büyük bir azalma olmuştur. Turizm gelirlerinin milli gelir içerisindeki payı 2018 yılının ilk altı ayında artış eğilimindedir. Grafik 2’de seyahat ve turizm gelirlerinin gayri safi yurt içi hasıladaki payı 1995-2017 dönemi kapsamında sunulmuştur. Grafik 2 incelendiğinde 1995 yılında turizm gelirlerinin GSYİH içerisindeki payı %8 oranındayken 2001 yılında zirve yaparak %15.5 olmuş ve günümüze kadar düşüş eğilimi göstererek %12’lere kadar gerilemiştir.

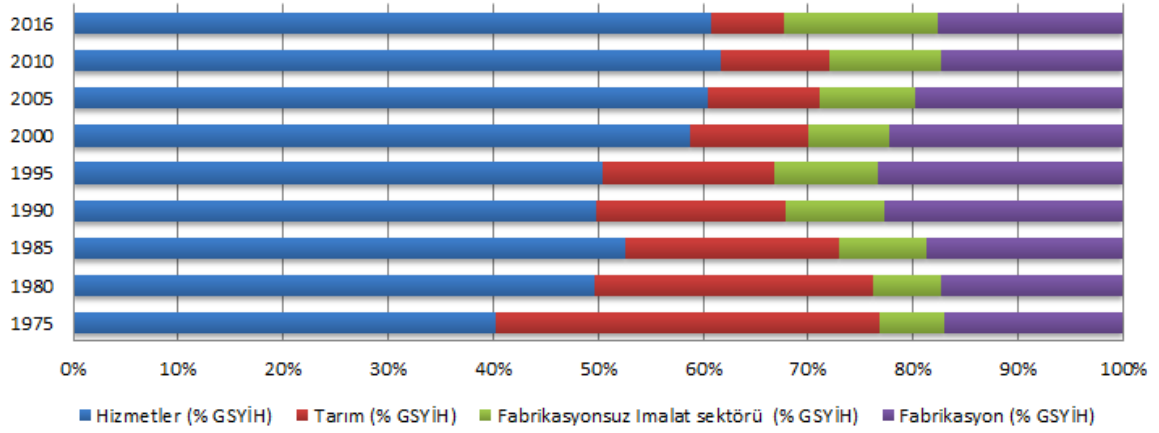
Grafik 2: Seyahat ve Turizmin GSYİH’ye Katkısı

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı 2018 (<https://tcdata360.worldbank.org>).

Grafik 2’den açıkça görüleceği üzere turizm sektörünün Türkiye ekonomisinde önemli bir rolü vardır. Öyle ki 2001’den sonra turizm gelirlerinin GSYİH’deki payı %11’in üzerine çıkmış ve bu oran 2017’de yaklaşık olarak %12’ye denk gelmektedir. 2016 yılında bazı güvenlik sorunlarının yaşanmış olmasına rağmen son 16 yılda ziyaretçi sayısı neredeyse 4 kat artmıştır. 2018’in ilk dönem verilerini dikkate alırsak bu oranın artacağı öngörülebilir. Turizm sektöründeki büyüme, hizmetler veya ticarete konu olmayan mallar sektörünün büyümesi anlamına gelmektedir. Grafik 3’de Türkiye’de sektörlerle göre üretimin GSYİH’deki payı sunulmuştur.

Grafik 3: Türkiye’de Sektörlere Göre Üretim GSYİH’deki Payı (%)

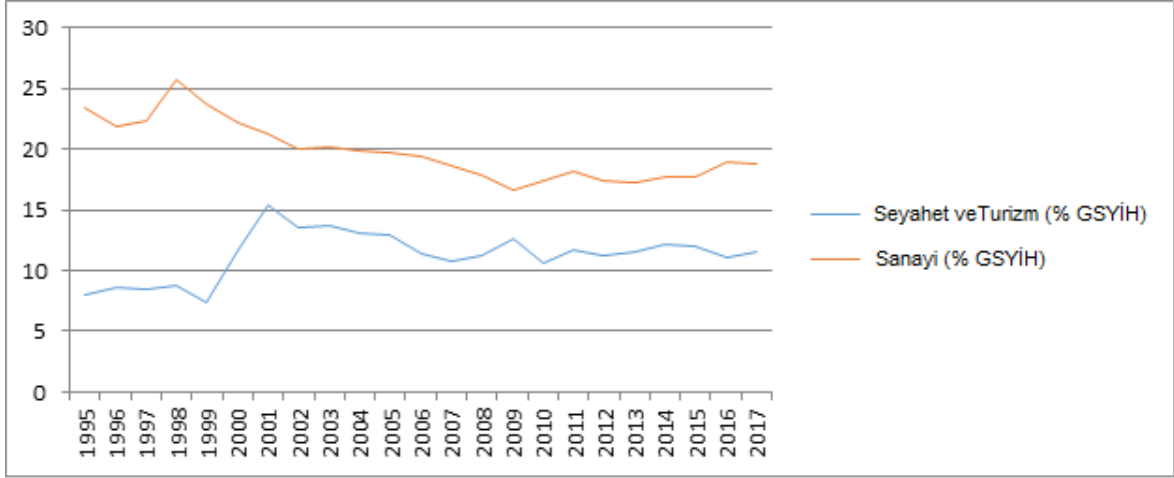

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2018 (<https://data.worldbank.org>).

Cooper ve diğerleri (1998) tarafından yapılan araştırmaya göre turizm sektörü hizmetler sektörü büyümesinin ana kaynağıdır. Hizmetler sektörü gelişmekte olan ülkelerde GSYİH'nin yaklaşık olarak %65'ini ve gelişmiş ülkelerde GSYİH'nin %40'ını oluşturmaktadır. Grafik 3'ten de görüleceği üzere 2000 yılından sonra (turizm sektöründe hızlı büyümeye geçilen dönem) Türkiye’de bu oran %60’ı geçmiş ve 2016’da %62’lere ulaşmıştır. Bu nedenle turizm sektörünün hizmetler sektöründen bağımsız bir sektör olarak incelenmesi gerekir.

Türkiye özelinde hizmetler sektörü veya ticarete konu olmayan sektör beklentilere uygun olarak oldukça hızlı büyümektedir. Grafik 3 incelendiğinde son 40 yıl içinde hizmetler sektörü %20'den fazla büyümüştür. Türkiye'nin en büyük sektörü olarak ön plana çıkan hizmetler sektörü GSYİH'nin %60'ından fazlasını oluşturmaktadır. Aynı dönemde tarım ve sanayi (imalat) sektörlerinin GSYİH'deki payı oransal olarak daralmıştır. Ancak, 2016 yılında sanayi üretiminde bir iyileşme söz konusudur. Aynı yılda turizm sektörü incelendiğinde turist sayısında yaklaşık 10 milyon kişilik bir gerileme meydana gelmiştir. Yalnızca bir yılı baz alarak bir çıkarımda bulunmak pek doğru olmasa da turizm sektöründe bir gerileme meydana geldiğinde sanayi sektöründe bir iyileşme yaşanmaktadır. Mevcut durumu daha detaylı incelemek için turizm ve seyahat gelirleri ile sanayi üretim değerinin birlikte seyrini incelememiz daha faydalı olacaktır. Grafik 4 bu doğrultuda oluşturulmuştur.

Grafik 4: Sanayi ve Seyahat- Turizm Gelirleri (%GSYİH)

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2018 (<https://data.worldbank.org>).

Söz konusu grafik incelendiğinde turizm ve seyahat gelirlerinin özellikle hızla arttığı dönemlerde sanayi üretimi ile arasında ters yönlü bir ilişki ortaya çıktığı görülmektedir. Bu ters ilişki, teorik olarak Çekirdek veya Temel Hollanda Hastalığının varlığını ifade etmektedir. 1998-2009 döneminde turizm gelirlerinin arttığı ve sanayi sektörünün bu zaman aralığında belirgin bir şekilde daraldığı Grafik 4 'den açıkça görülmektedir. Sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı 1998'dan sonra düşüş eğilimindedir. 1995-2002 ve 2009-2017 dönemlerinde de turizm ve sanayi gelirlerinin seyri ters yönlü bir ilişki sergilemektedir. Sadece grafik üzerinden ve ekonometrik yöntemler kullanmadan bu iki sektör arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu söylemek istatistiksel olarak yeterli değildir. Bu yüzden metodoloji ve analiz kısmında bu ilişki daha detaylı bir şekilde incelenmiştir. Görüldüğü üzere turizm gelirleri Türkiye ekonomisi üzerinde kayda değer ve önemli bir faktördür. Öyle ki, turizm sektörünün Türkiye ekonomisindeki etkisi, petrolün OPEC üye ülkelere olan etkisi ile kıyaslanabilecek düzeydedir. OPEC üyesi olan İran ve Arabistan gibi iki önemli ülke ve Rusya yeraltı kaynakları açısından zengin olan ülkelerin başında gelmektedir. 2014 yılı Arabistan, Rusya ve İran'ın toplam petrol gelirinin o ülkelerin GSYİH'sindeki payları sırasıyla %38, %8 ve %15'dir. İlgili ülkelerin bağımlılık oranları, Türkiye'nin turizme bağımlılık oranı ile kıyaslandığında, Türkiye'nin turizm gelirleri ile Rusya'nın petrol gelirleri birbirine yakın derecededir. Hatta Türkiye'nin turizme bağımlılığı daha fazladır. Dört ülkede de bu kaynaklar, kaynakların yeniden tahsis edilmesini sağlayacak kadar büyük bir paya sahiptir. Petrolün Rusya'daki payı %10'dan azdır. Dünya Bankası (2004 ve 2005), Standard ve Poor's (2005) gibi önemli kurumların araştırmalarına göre, petrol gelirlerinden dolayı Rus ekonomisinin Hollanda Hastalığına yakalanmış olabileceği düşünülmektedir. Ya da en azından Rus ekonomisinin Hollanda Hastalığının bazı semptomlarını taşıdığı yönünde bulgular bulunmakta olup bu durum bir Hollanda Hastalığı ekonomisi olarak nitelendirilmektedir.

İran açısından durum biraz daha farklıdır. İran ekonomisinde petrol gelirlerinin yüksek olmasına rağmen Esfahani ve diğerleri (2012)'nin de aralarında bulunduğu birçok iktisatçıya göre, ekonomik olarak İran'da Hollanda Hastalığı belirtileri pek tespit edilememiş ya da yok denilecek kadar azdır. Çünkü bu araştırmalara göre İran, petrol satışından elde ettiği gelirlerin önemli bir kısmını sanayi sektöründe harcamıştır. Dünya Bankası'nın verilerine göre 2015 yılında İran'ın GSYİH'sindeki sanayi üretiminin payı %38 ve hizmetler sektörünün payı ise %45'dir. Petrol, ekonomik olarak sanayisizleştirmese de bir "Kaynaklar Laneti" olarak sayılmaktadır. Bunun yanı sıra Pesaran'ın çalışmalarına göre petrol, geçtiğimiz 100 yılda sosyo-politik açıdan İran üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Ayrıca yapılan birçok araştırmaya göre Arabistan'da da Hollanda Hastalığının olduğu tespit edilmiştir.

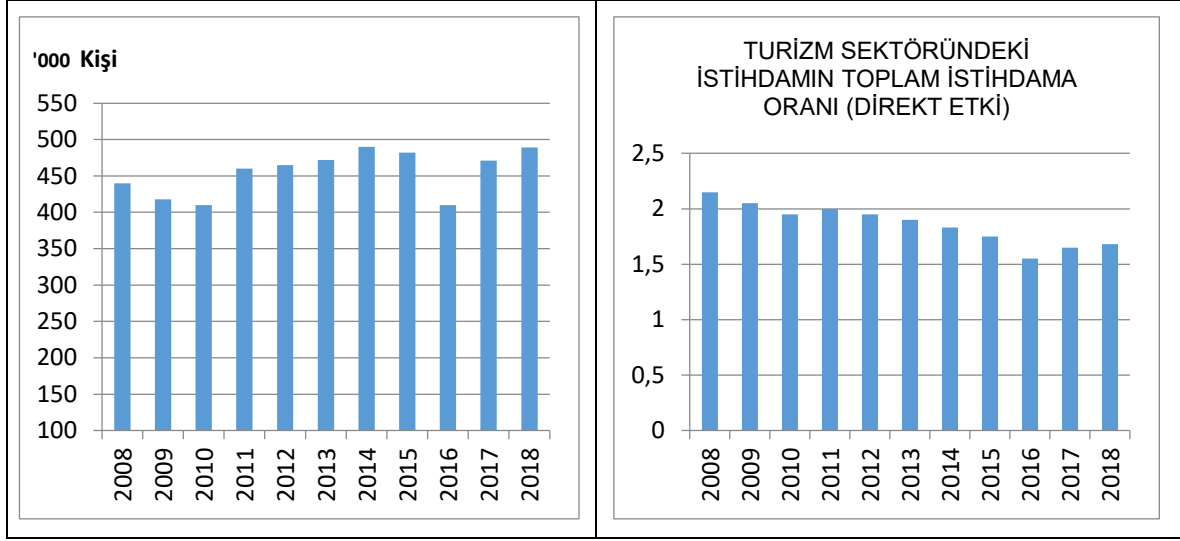
Türkiye'de ticarete konu olmayan mallar sektörünün (genellikle hizmetler sektörü başlığı altındaki sektörler) GSYİH'deki payı Grafik 4'den de görüleceği üzere yüksektir. Turizm ve seyahat sektörü hizmetler sektörü ile etki-tepki içerisinde olup, turizm sektörü doğrudan hizmetler sektöründen beslenmektedir. Bu nedenle, Türkiye ekonomisinde Hollanda Hastalığı incelenirken ticarete konu olmayan mallar sektörünün büyüklüğü de dikkate alınabilecek önemli bir diğer göstergedir.

3.2.1. Turizm Gelirlerinin İstihdam Üzerinde Etkisi

Turizm sektörü doğası itibariyle farklı yaş, meslek, gelir ve kültür grubunda yer alan kişilerin aynı işletme içerisinde çalışabildikleri özel bir sektördür. Turizm sektörü emek yoğun bir sektör olduğundan diğer sektörlerle bağlantısı oldukça yüksektir. Ayrıca esnek çalışma saatlerine, coğrafi konum avantajına, farklı yaş gruplarındaki çalışanlara imkan tanınması, gelir, kültür ve cinsiyet ayrımcılığı yapmaması nedeniyle turizm sektörünün ekonomide özel bir yeri vardır. Hatta Avrupa ülkelerinde, söz konusu sektörde çalışanların daha çok kadınlardan ve gençlerden oluşması bu sektörü istihdam ve iş piyasası açısından önemli kılmaktadır (UNWTO, 2009: 4).

WTTC ve Kalkınma Bakanlığının verilerine göre Türkiye'de 2005 yılında doğrudan ve dolaylı olarak 1734 bin kişi turizm sektöründe çalışmıştır. Sadece doğrudan ilgili sektörde çalışan sayısı baz alındığında toplam istihdam içerisindeki payı oldukça düşüktür. Grafik 5'de turizm sektöründe çalışan kişi sayısı ve toplam istihdama oranı sunulmuştur.

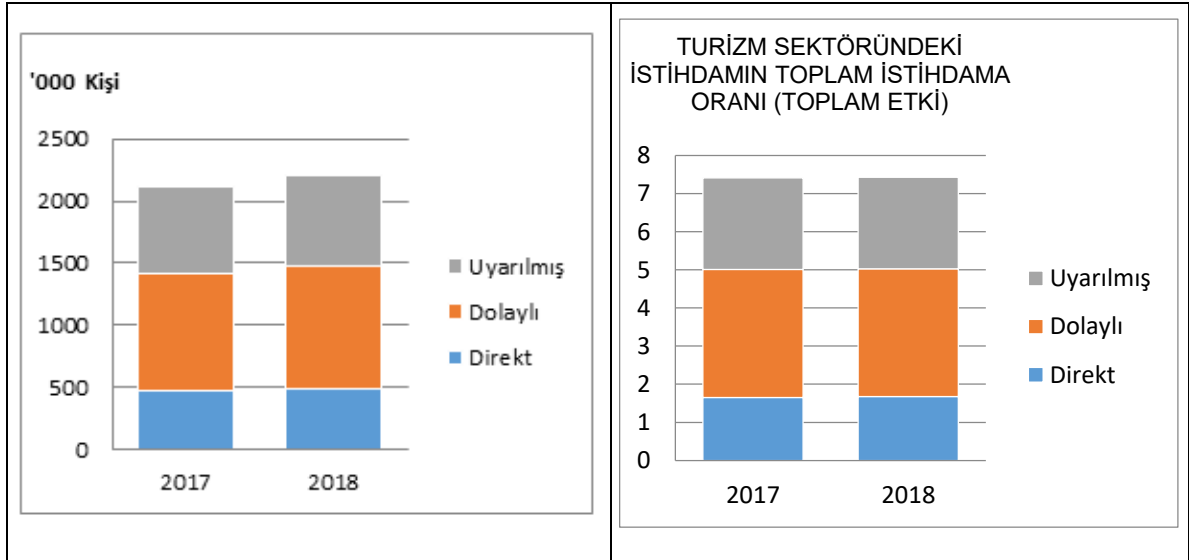
Grafik 5: Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Direkt Etkisi

Kaynak: WTTC, 2018 (www.wttc.org)

Aşağıdaki Grafik 6'da 2017 ve 2018 yılları için turizm sektörünün Türkiye ekonomisi üzerindeki doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkileri gösterilmiştir. Bu oranlarda çok büyük değişimler olmamıştır. Grafikten turizm sektörü için hemen hemen aynı oranların korunduğu görülmektedir.

Grafik 6: Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Toplam Etkisi

Kaynak: WTTC, 2018 (www.wttc.org)

Turizm odaklı büyüme hipotezi ekonomik kalkınmaya katkı sağlama konusunda önemli ölçüde sakıncalar ve şüpheler barındırmaktadır. Bunun için, turizmin olumlu ve olumsuz ekonomik etkilerinin doğru ve kapsamlı bir şekilde analiz edilmesi büyük önem arz etmektedir. Örneğin;

birkaç farklı çalışmaya göre turizm geliri ve ekonomik fayda arasında herhangi bir doğrusal ilişki mevcut değildir. Bunun en çarpıcı örneği Suchanek (2000) tarafından Dominik Cumhuriyeti için yapılan çalışmadır. Çalışmaya göre Dominik Cumhuriyeti'nde yoksulluk sınırının altında yaşayan insan sayısı artarken turizmden elde edilen katkı artmaktadır (Wall ve Mathieson, 2006: 118), (Lange, 2011: 11).

Daha önce de bahsedildiği üzere gerek literatürde gerekse uygulamada turizmin büyüme ve makro ekonomik göstergeler üzerindeki etkilerine önemli eleştirilerde bulunulmuştur. Fakat ilgili literatür incelendiğinde bu eleştiriler üzerinde yeterli ölçüde durulmadığı görülmektedir. Tablo 2'de verilmiş olan turizm sektöründeki ilk 10 ülkeyi değerlendirdiğimizde, bu ülkelerden en az altısı özellikle sanayi sektöründe gelişmiş ülke konumundadır. Hollanda Hastalığı sanayi sektörünü gerileten ve ekonomik kalkınma sürecini etkileyen bir olgudur. Tablo 2'de yer alan ve gelişmekte olan diğer dört ülke için ise durum biraz daha farklıdır. Çünkü sanayi sektörü bu ülkelerde tam gelişmemiştir. Bu durum Hollanda Hastalığı kapsamında araştırılması gereken bir konudur. Aynı durum sızıntılar konusu için de geçerlidir.

Şöyle ki, ülkeye giren döviz her zaman sermayeye dönüşmemektedir. Dövizin sermayeye dönüşebilmesi için yatırım kanalına girmesi ve yatırım sürecinden geçmesi gerekmektedir. Bu süreçteki en önemli faktör ülkeye giren yabancı parada bir sızıntı olmaması veya minimum düzeyde olmasıdır. Ekonomik sızıntılarla, turistlerin ülke içinde yapmış oldukları harcamalarının büyük bir kısmı yabancı girişimciler, yatırımcılar, meslek sahipleri tarafından kazanıldığından doğrudan yurtdışına aktarılmaktadır. Hatta dövizin tamamen ulusal kişiler tarafından elde edilmesi durumunda bile aşırı ithalatın veya diğer sektör bağlantılarındaki eksikliğin ana nedeni sızıntılardır. Bu yüzden sızıntılar yatırım ve istikrarlı büyüme konusunda önemli bir yer tutmaktadır.

3.2.2. Turizm Sektöründe Meydana Gelen Sızıntı

Uluslararası turizm işletme faaliyetlerinin diğer sektörlerle ileri ve geri olmak üzere ne ölçüde bağlantılı olduğu, turizm sektörünün performansı ve kârlılık düzeyi, çarpan ve yayılma etkilerinin kapsamı ve katma değer korunması sızıntı etkisini belirlemektedir (Benavides, 1994: 4). Turizm sektöründe meydana gelen harcamalar çeşitli mallar ve hizmetler üzerinde belirli bir sınır ve kural olmadan dağılmaktadır. Bu da harcamaların takibini oldukça zorlaştırmaktadır (Mitchell ve Ashley, 2010: 8).

UNWTO (1995)'e göre turizm gelirlerinde meydana gelen sızıntı geliştirmekte olan ülkelerin büyük bir kısmında %40-50 ve ithalata bağlı geliştirmekte olan ülkelerde %70-90 aralığındadır. Gelişmiş ülkeler içinse bu oranın %10-20 arasında olduğu tespit edilmiştir. Ortalama olarak, turizm harcamalarının yaklaşık %55'i hedef ülke dışında kalırken bu oran Gambiya ve Karayipler gibi özel durumlara sahip bölgelerin turizm gelirlerinde %75'e kadar çıkmaktadır. Hindistan gibi büyük

ekonomilerde ise %25'e kadar düşmektedir. Sızıntı oluşumunda, ithal vasıflı işgücü ile lüks ürünlerin kullanımı ile yabancı sermaye sahiplerinin elde ettikleri faktör gelirlerinin yurt dışına çıkarılması önemli bir yer tutmaktadır. Turizm sektöründe elde edilen dövizin ülkede ne kadar kaldığı değil, yoksulluğu giderme hedefi ile ne kadar örtüştüğü önemlidir (Ashley ve diğerleri, 2000: 3).

Mal ve hizmet üreten sektörler, turistler ve özellikle turizm işletmecilerinin ihtiyaçlarının karşılanması aşamasında turizm sektörüyle doğrudan bağlantılıdır. Örneğin, turizm sektörü tarım ve gıda endüstrisi ile turizm işletmecilerinin ihtiyaç duyduğu mobilya, inşaat malzemesi ve farklı ürünleri temin eden diğer imalat sanayi sektörleriyle ilişkilidir. Bu sektörler, ulaşım, genel hizmetler, finansal hizmetler, profesyonel hizmetler, inşaat tasarımı ve mühendislik, çevre hizmetleri, güvenlik ve devlet hizmetleri gibi birçok alanda turizm işletmecilerinin etkin performansını sağlamaktadır. Bu sektörlerin bir kısmı, turizm sektörünün yabancı pazarlarla (ileriye dönük bağlantılar kurarak) doğru bir şekilde bağlantı kurması açısından da kritik bir öneme sahiptir. (Benavides, 2001: 7).

Turizm gelirlerinden yararlanılması veya daha doğrusu döviz girişinin sermayeye çevrilmesi ve sermayenin dışarıya sızınmaması durumu bölgelerin gelişmişlik seviyesine bağlıdır. Örneğin az gelişmiş bölgeler veya ülkeler, gelişmiş bölge veya ülkelere kıyasla genellikle turizm sektörünün avantajlarından veya kazançlarından tam olarak yararlanamamaktadır. Az gelişmiş bölgeler turizm sektöründeki talebi karşılamak için ithalata başvurmaktadır. Çünkü kendi ulusal piyasalarındaki arz ya eksik ya da yetersizdir. Aynı zamanda emek ve sermaye faktörleri de yetersiz olduğu için emek ve sermaye piyasaları da denge koşullarından oldukça uzaktır (Lacher ve Nepal, 2010: 79).

Sızıntı miktarı ülkelerin konum, statü ve özelliklerine göre değişmektedir. Araştırmalara göre gelişmiş ülkelere giden bir turist veya tur şirketinin harcamalarının %95'inin tekrar gelişmiş ülkelere dönmekte ve sadece %5'nin gelirleri ziyaret edilen yerde kalmaktadır. (Bennett ve diğerleri 1999: 112). Aynı şekilde UNEP (2001)'e göre, turistler tarafından harcanan paraların Tayland'da %70'inin, Karayipler'de %80'inin ve Hindistan'da %40'nın ülke dışına çıkmaktadır. Ayrıca Ashley ve diğerleri (2000)'ne göre ortalama olarak %55-75 aralığında turizm gelirlerinde sızıntı meydana gelmektedir.

Sızıntıya neden olan unsurlar şu şekilde sıralanabilir (Lacher ve Nepal, 2010: 78 ve Christie ve Crompton, 2001: 24-25 ve Supradist, 2004: 23-26):

- Gelişmişlik seviyesinin düşüklüğü
- Sermayeyi kullanabilecek yerel mülkiyet eksikliği
- Ekonomik çeşitlilikteki eksiklik

- Hükümet politikası
- Yerel sektörler ile turizm sektörü arasındaki bağlantı kapasitesi ve gücü
- Yerel istihdam eksikliği
- Ticaret gücü eksikliği
- Yerel ekonomi ve bağlantılar eksikliği

Turizm sektöründe sızıntıya neden olan unsurlar ise inşaat için malzeme ve ekipman ithalatı, yiyecek ve içecek gibi dayanıklı olmayan malların ithalatı, yabancılar tarafından elde edilen gelirlerin ülkelerine geri gönderilmesi, yurtdışı krediler için ödenen faizler ve yurt dışında pazarlama giderleri gibi çeşitli harcama türleri listelenebilir (UNWTO,1995: 53).

Hemmati ve Koehler (2000)'e göre bunların en önemli sebebi ekonomik faktörler arasındaki bağlantıların zayıf olması veya hiç olmamasıdır. Turistin harcadığı paranın ulusal ekonomide nasıl bir etki yaratacağını söz konusu bağlantıların derecesi belirler. Örneğin bir turistin restoranda harcadığı paranın bir kısmı restoran sahibine, bir kısmı çalışanlara ve bir kısmı da varsa ithalatçıya gidecektir. Eğer taraflardan biri veya birkaçı yabancı ise doğal olarak elde edilen faktör gelirlerinin tamamı veya bir kısmı yurt dışına aktarılacaktır. Eğer ekonomik açıdan sektörler arası bağlantılar kuvvetli olursa elde edilen gelir doğrudan ulusal mallara olan talebi artırarak ulusal tarım veya diğer mal ve hizmet üretiminin artmasına neden olacaktır.

Turizm sektöründeki sızıntıların üç türü vardır (Lea, 2011: 19):

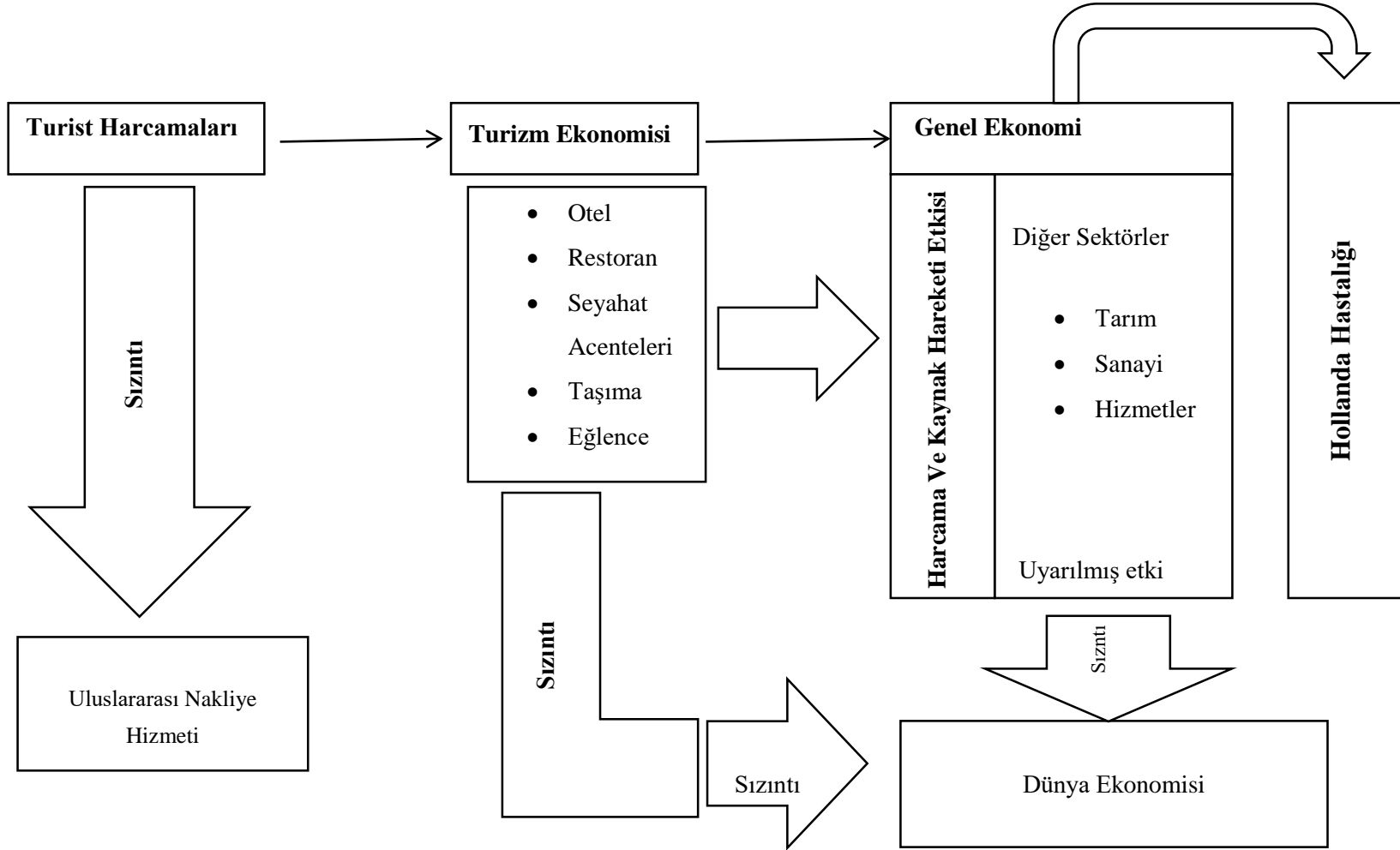
- I. İçsel Sızıntı: İç piyasa yetersizliğine bağlı olarak ithalat yolu ile talebin tamamen veya kısmen karşılanması durumunda oluşan sızıntıdır. Bu olgu döviz cinsinden paranın çıkışına neden olmaktadır.
- II. Dışsal Sızıntı: Bölgede yatırım yapan veya ekonomik faaliyet gösteren yabancılar vasıtasıyla ülkeden çıkış yapan sermayedir. Örneğin marka otel rezervasyonlarının ve turların organizasyonlarının yabancı firmalar tarafından yapılması ve böylelikle turistlerden kazanılan paranın ülke dışına sızmasıdır.
- III. Görünmez sızıntı: Güvenilir bir şekilde ölçülemeyen ancak kayda değer kümülatif etkileri kısıtlayabilen para kayıpları veya fırsat maliyeti yönünden meydana gelen sızıntılardır. Ağırlıklı olarak finansal nitelikler taşıyan faktörler şeklinde nitelendirilebilir. Örneğin; uluslararası para transferlerinde vergiden kaçınılması veya off-shore yatırımları.

3.3. Turizm Gelirlerinde Sızıntı ve Hollanda Hastalığı

Yukarıda vurgulandığı gibi sızıntılar turizm ekonomisinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Döviz kurunun veya yabancı paraların sermayeye dönüşmesi için bu paraların ülke içerisinde istikrarlı bir şekilde kalması yani ülke dışına sızmamaları ve ekonomiye etkin bir biçimde kanalize edilmesi gerekmektedir.

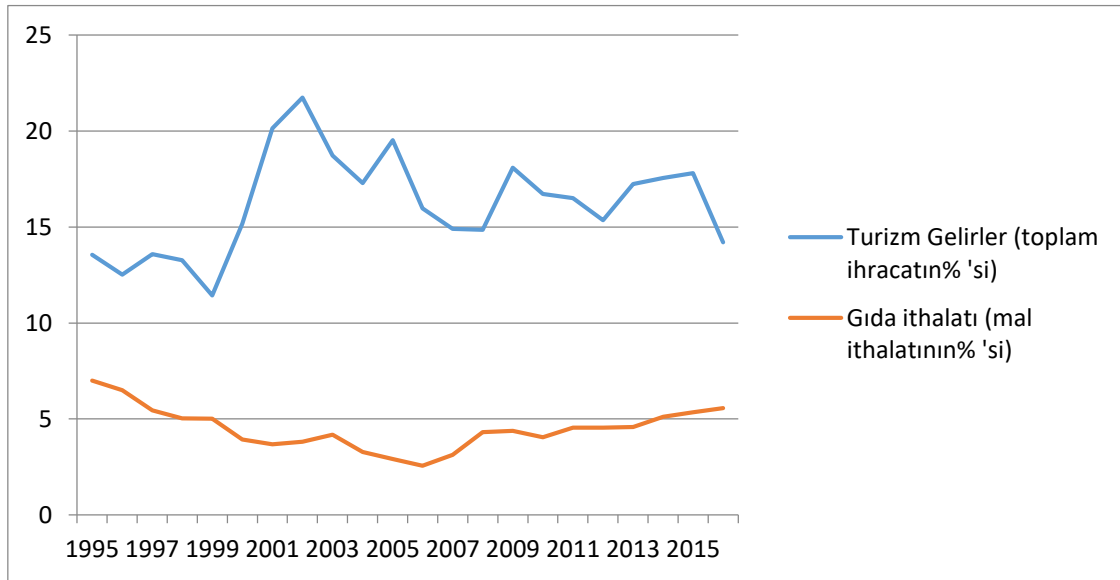
Sızıntıların fazla olması Hollanda Hastalığı etkilerini artıracaktır. Döviz girişi kaynak hareketleri ve harcama etkisini bırakarak sanayi ve hatta tarım sektörü kaynaklarını hizmetler sektörüne yönlendirecektir. Sonuç olarak sanayi ve tarım sektörü daralacaktır. Ancak sızıntılar, bu kaynakların belirli bir kısmının atıl kalmasına neden olacaktır. Hatta belli bir süre sonra sanayi sektöründen hizmetler sektörüne kayan üretim faktörlerinin yarattıkları gelirin de bir kısmı ülke dışına sızacaktır. Şekil 6, bu süreci göstermektedir:

Şekil 6: Turizm Sektöründe Sızıntı

Daha önce de bahsedildiği gibi, turizm sektöründen elde edilen gelir ekonomiye genel olarak iki kanal aracılığıyla aktarılmaktadır. Birinci kanal, uluslararası taşımacılık ve turizm hizmetleri şirketleri ve ikinci kanal ise turizm inşaatı, restoran ve yerel taşımacılık gibi sektörlerdir. Bu alt sektörlerdeki hızlı gelişim doğal olarak diğer sektörlerden işgücü ve sermaye çekimine neden olacaktır (kaynak hareketi). Bu kaynakların turizm sektörüne kayması sektörün kâr oranını artıracaktır. Gerçekleşen karın bir kısmı ekonomik koşullara bağlı olarak turizm sektörü dışındaki inşaat ve yol yapım gibi sektörlerde kalacak ve önemli bir kısmı da hizmetler ile turizm sektöründe faaliyet gösteren yabancı yatırımcılar aracılığıyla ülke dışına sızacaktır. Dışarıya sızmayan kısım ise turizm, hizmetler ve inşaat gibi sektörlerde kalarak ülke üretimine katkı sağlayacaktır. Bu etkileşim sonucunda sanayi ve tarım sektörünün üretim hacmi düşecektir. Aslında sektörler arası bağlantıların güçlü olduğu durumda yani restoran ve otelcilik sektörü büyüdükçe tarım ürünlerine olan talep artışı yüksek olacaktır. Ancak bağlantıların zayıf olduğu durumda tarım ürünlerine olan ihtiyacın ithalat vasıtasıyla karşılanması tekrardan kaynak sızıntısına neden olacaktır. Grafik 7’de Türkiye’nin turizm gelirleri ve gıda ithalatının 1995-2015 dönemine ait gelişimi gösterilmiştir. İstatistiklere bakıldığında Türkiye’de turizm sektörü büyüdükçe gıda ithalatının da arttığı görülmektedir. 2006 yılından itibaren turizm sektöründeki büyüme gıda ithalatını belirgin ölçüde arttırmıştır.

Grafik 7: Türkiye’de Gıda İthalatı

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı, 2018 (<https://data.worldbank.org>)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Önceki bölümlerde de değinildiği gibi doğal kaynakların ekonomide yaratmış olduğu Hollanda Hastalığı etkisi ilk kez Meade ve Russell (1957) tarafından Avustralya ekonomisi için araştırılmıştır. Bu çalışmaya göre, uluslararası yüksek hammadde talebi, ilk aşamada Avustralya'nın ödemeler dengesi üzerinde pozitif bir etki yaratmış olsa da bu etkinin yönü uzun dönemde negatife dönüşmüştür. Çünkü hammadde ihracatındaki artış, öncelikle diğer ihracat mallarının fiyatlarını arttırmış, ardından ücretleri ve sanayi maliyetlerini yükseltmiştir. Böylece belirli bir süreçten sonra ihracat ve ithalat arasında bir ikame etkisi meydana gelmiştir.

Meade ve Russell (1957)'in ardından yine Avustralya için Grogory (1976) tarafından yapılan çalışmada madencilik sektörünün hızla gelişmesinin ekonomi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışmasında önermiş olduğu modele göre, maden kaynaklarının bulunmasıyla ihracat miktarında meydana gelen artış ne kadar büyük olursa ülkeye giren döviz miktarı da o kadar yüksek olmaktadır. İhracattan elde edilen aşırı gelir, ulusal paranın değerini ve dolayısıyla mal ve hizmet fiyatlarını etkilemektedir. Fazla miktarda döviz girişinin olması yerel paranın değerini ve ticarete konu olmayan fakat madencilik sektörüne bağlı olan malların fiyatlarını yükseltmektedir. Grogory (1976), modelinde dış fiyatları (dünya fiyatları) veri olarak kullanmış olup, Avustralya'daki ithalat ve ihracattan etkilenmediğini varsaymıştır.

Klasik olarak Hollanda Hastalığının araştırıldığı bir diğer çalışma Cairncross (1979)'a aittir. Cairncross (1979), doğal kaynak ihracının uzun dönemde ithalat ile ikame edilmesinin sanayisizleşmeyle sonuçlanacağını öne sürerek, Hollanda Hastalığını sanayisizleşme kavramıyla özdeşleştirmiştir. Çalışmasında sektörler arası etkileşim sonucunda Hollanda Hastalığı belirtilerinin, sanayi sektöründe daralmaya yol açtığını ifade etmiştir. Cairncross (1979), Corden ve Neary (1982) tarafından yapılan çalışmanın teorik alt yapısının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

Teorik olarak Hollanda Hastalığı ilk kez Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) tarafından incelenmiştir. Corden ve Neary (1982) yapmış oldukları çalışmada, "Hollanda Hastalığının Temel veya Çekirdek Modeli" teorisini öne sürmüşlerdir. Bu teoride küçük ve açık bir ekonominin üç ana sektörü kapsadığı varsayılmaktadır. Bunlardan ilki, ticarete konu olan ve aşırı uluslararası talepten dolayı ülkeye yüksek miktarda döviz girişi sağlayan veya "hızlı gelişen" sektör

olarak adlandırılmaktadır. Hızlı gelişen sektöre bazı Fars Körfezi ülkelerindeki petrol ve Hollanda'daki doğal gaz sektörü örnek olarak gösterilebilir. Bir diğeri, tarım ve imalat üretimi gibi endüstriyel ve geleneksel ticarete konu olan sektörler atıfta bulunan ve "Geciken Sektör" olarak adlandırılan sektördür. Son sektör ise ticarete konu olmayan; inşaat, devlet ve kamu hizmet sektörleri gibi ihraç edilmeyen mal ve hizmetlerin işlem gördüğü sektörü ifade etmektedir.

Corden ve Neary (1982)'nin ardından Hollanda Hastalığının teorik veya kuramsal gelişim sürecine Bruno ve Sachs (1982) "Enerji ve Kaynak Tahsisi: Hollanda Hastalığının Dinamik Bir Modeli" adlı çalışma ile katkıda bulunmuşlardır. Çalışmada, kısa ve uzun dönem sermaye hareketliliği, uluslararası sermaye artışı ve zamansal optimizasyon davranışı değerlendirilmiş ve enerji sektörünün hızlı gelişiminin ticarete konu olan malların üretimini azalttığı belirtilmiştir. Bruno ve Sachs (1982) tarafından yapılan çalışmada sadece harcama etkisi üzerine odaklanılmıştır. Corden (1984) ise hem harcama hem de kaynak hareketi etkisini birlikte ele alarak Çekirdek Hollanda Hastalığının teorik altyapısını geliştirmiştir.

Teorik altyapının oluşmasından sonra Hollanda Hastalığının sadece doğal kaynaklardan değil, diğer döviz girişine neden olan faktörlerden ve kaynaklardan da ortaya çıkabileceği konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Aşağıdaki Hollanda Hastalığına neden olabilen faktörler baz alınarak yapılan literatür taramasına yer verilmiştir.

4.1. Hollanda Hastalığına Neden Olan Faktörler

Farklı ülkelerde Hollanda Hastalığına neden olan faktörleri araştıran çok sayıda çalışma mevcuttur. Daha önce de belirtildiği gibi Hollanda Hastalığının çekirdek (temel) modeli, Hollanda'da doğalgaz kaynaklarının bulunmasıyla Corden ve Neary (1982) tarafından oluşturulmuştur. Doğalgaz, enerji sektöründe önemli bir faktör olduğundan Hollanda Hastalığı konsepti ve temel teorisi enerji alanında geliştirilmiştir.

Corden (1984), ekonomiyi üç temel sektöre ayırarak Hollanda Hastalığı hipotezini model açısından geliştirmiş ve bu sektörlerin Temel Hollanda Hastalığı versiyonunu ortaya koymuştur. Corden (1984)'dan sonra diğer enerji ve doğal kaynak sektörleri üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Örneğin; petrol ve maden ürünleri ihracının etkisi oldukça fazla incelenen bir konu olmuştur. İlgili literatürde Hollanda Hastalığına neden olan ilk faktör enerji ve doğal kaynaklardır. Edwards (1986) ve Neary (1984), bir ülkenin doğal kaynaklarının hızla gelişmesinin söz konusu ülkenin sanayileşme sürecini etkileyip etkilemediğini araştırmışlardır. Bu amaç doğrultusunda kullanmış oldukları parasal analiz yönteminde bazı değişiklikler yapmışlar ve Hollanda Hastalığı hipotezine farklı bir açıdan yaklaşmışlardır.

4.1.1. Doğal Kaynaklar

Petrol ihracatının doğal kaynaklar içerisinde ilk sırada yer alan bir faktör olması, özellikle Fars Körfezi ülkeleri için bu konuyla ilgili çok sayıda çalışma yapılmasını sağlamıştır.

İran'ın petrol gelirlerindeki artışının yine İran'ın tarım sektörü üzerindeki etkileri 2002 yılında Bakhtiyari ve Haggi (2002) tarafından ayrıntılı incelenmiştir. Bakhtiyari ve Haggi (2002)'ye göre, klasik Hollanda Hastalığı gelişmiş ekonomiler üzerinden kuramsallaştırılarak geliştirilmiştir. Gelişmiş ülkelerde doğal kaynak ihracatındaki artış sanayi sektörünün gelişmesini engellemektedir. Halbuki gelişmekte olan ülkeler ve özellikle de İran için bu durum geçerli değildir. Şöyle ki, dünya petrol fiyatlarında meydana gelen pozitif bir şok İran sanayi sektörünün gelişmesini desteklemiştir. Ancak söz konusu şoktan dolayı İran tarım sektörü sürekli zayıflamış ve belli aşamadan sonra durgunluğa girmiştir. Bu yüzden Bakhtiyari ve Haggi (2002) çalışmalarında tarım sektörünü ele almışlardır. İran'da tarım sektörü önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki, İran ekonomisinde petrol sektörü lider olmadan önce tarım sektörünün GSYİH içindeki payı tüm sektörlerin payından daha yüksekti. Ancak 1970'teki ilk petrol şokundan sonra en çok daralan ve olumsuz yönde etkilenen tarım sektörü olmuştur. Bu durum, ikinci kez 1981 ve üçüncü kez 1991 yıllarındaki petrol şoklarında da gerçekleşmiş ancak etkisi ilk şok kadar büyük olmamıştır. İran'da tarım sektörü, diğer ekonomik sektörlerle çok yakından ilişkilidir. Ancak petrol sektörü İran'da sadece döviz girdisi sağlayan bir sektör olarak görülmüştür. Petrol sektörünün ekonominin diğer sektörleri ile olan ilişkisi kısıtlıdır. Sektörün istihdam ettiği işgücü miktarı incelendiğinde petrol sektörünün istihdam oranının diğer sektörlerdeki istihdam oranının gerisinde kaldığı görülmektedir. Tarım sektörünün yalnızca enerji kaynağı olarak petrol sektörü ile ilişkisi vardır ve iki sektör arasında işgücü mobilitesi söz konusu değildir. Yani iki sektör arasında geri ve ileri olmak üzere herhangi bir sistematik ilişki yoktur. Ancak petrol gelirlerinin akımı açısından iki sektör arasında çok güçlü bir ilişki mevcuttur.

İran ekonomisinde, birinci petrol şokunda, Hollanda Hastalığının iki yaygın etkisinin (kaynaklar hareketliliği ve harcama etkisi) tarım sektörünü etkilemesi beklenmiştir. Ancak kaynak hareketliliği açısından petrol sektöründeki istihdam oranı 1967 yılında %7, 1991 yılında ise %8 olarak gerçekleşmiştir. Bu da iki sektör arasında kaynak hareketliliği açısından bir ilişkinin olmadığını kanıtlamaktadır. Fakat birinci şoktan sonra İran'da tarım sektöründe bir daralma gözlenmiştir. Tarım sektöründeki istihdam diğer sektörlerle kaymıştır. Tarım sektörünün GSYİH'deki payı birinci petrol şoku gerçekleşmeden önce %19.2 iken şoktan sonra %12.6'ya gerilemiştir. İkinci ve üçüncü şoklarda da aynı etki görülmüş olup, önceki şoklara kıyasla tarım sektörü üzerinde daha az etki bırakmıştır.

Yine İran örneğinde ithalat açısından, petrol gelirlerinin artması ithalat mallarına, özellikle de tüketim mallarına olan talebi büyük oranda arttırmıştır. Bunun nedenleri; gelir fazlalığından ötürü

İranlıların tüketime yönelik eğilim göstermeleri ve lüks yaşam standartlarına alışmış olmalarıdır. İran'daki Hollanda Hastalığının ithalat açısından etkilerini ortaya koyabilmek için Bakhtiyari ve Haggi (2002) ampirik çalışmalarında iki aşamalı en küçük kareler yöntemini kullanmışlardır. Ele aldıkları dönem 1966-1998 yıllarını kapsamaktadır. Çalışma sonucunda petrol gelirlerinin artmasının ithalat kanalıyla tarım sektörünü geriletmediği bulgusuna ulaşılmıştır. Çalışmanın ampirik bulguları şu şekilde özetlenebilir;

- I. Petrol şokları, tarım sektörü istihdam oranını doğrudan düşürerek hizmetler ve sanayi sektörü istihdam oranını arttırmıştır.
- II. Petrol şokları tarım sektörünün katma değerini azaltmıştır. Diğer sektörlerdeki fiyatları tarım sektörüne kıyasla daha fazla yükseltmiştir.
- III. Bütün petrol şokları, özellikle de 1970 yılında gerçekleşen ilk petrol şoku, tarım sektörünün aleyhine ekonomik bir durum oluşturmuştur.
- IV. Petrol şokları ithal mallara olan talebi yükseltmiştir. Bu da tarım sektörü üzerinde negatif bir etki yaratmıştır.
- V. İran'da Hollanda Hastalığı kavramı daha çok tarım sektörünün gerilemesi ile açıklanmaktadır.

Rusya ve petrol ihraç eden 23 ülkenin petrol ve doğal gazla bağımlı olup olmadığı ve eğer bağımlık söz konusu ise ne derecede olduğu Beck ve diğerleri (2007) tarafından araştırılmıştır. Rusya 2008 krizinden önce %5'in üzerinde büyümüştür. Bu büyüme Rusya'nın uluslararası düzeyde yeni bir ekonomik güç olarak tanınmasını sağlamıştır. Ancak birçok iktisatçıya göre, Rusya'nın bu güçlü büyümesinin nedeni uluslararası petrol ve enerji fiyatlarındaki artıştır. Rusya'nın petrol ve gaz sektörünün GSYİH'deki payı %8'den 2000 yılında %20'ye yükselmiştir. Rusya'nın aşırı derecede enerji ihraç etmesini birçok iktisatçı, ekonomisini enerji sektörüne bağımlı kıldığı, Hollanda Hastalığına yakalanmasına zemin hazırladığı ve uzun dönemde istikrarlı büyümesine engel olacağı şeklinde yorumlamıştır. İlgili çalışmanın analiz aşamasında 1995-2006 dönemine ilişkin üçer aylık veriler kullanılmış olup, öncelikle Rusya'da Hollanda Hastalığının varlığı araştırılmıştır. Daha sonra ise zaman serileri ve yatay kesit veriler kullanılarak orta ve uzun dönemli büyüme oranları analiz edilmiştir. 23 petrol ülkesine ilişkin 1992-2004 dönemi yatay kesit verileri petrol ve transit maliyeti açısından değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre petrol fiyatları ile GSYİH uzun dönemde birlikte hareket etmektedir, yani seriler eşbütünlüktedir. İki değişken arasında güçlü ve pozitif yönlü istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Aynı şekilde reel efektif döviz kuru ile GSYİH serileri de eşbütünlüktedir. Fakat bu değişkenler arasındaki etkileşimin negatif yönlü olduğu tespit edilmiştir. İthalat fonksiyonuna göre Rusya'nın ithalatı efektif döviz kurunu etkilemiştir. Petrol fiyatlarındaki yükselme ithalatı arttırmıştır. Analiz sonuçlarına göre gaz ve petrol sektörünün özellikle ihracattaki rolü Rusya ekonomisinin petrol dışı

sanayisinde rekabet gücünü etkilemiş ve Rusya'yı Hollanda Hastalığına duyarlı ve hassas duruma getirmiştir.

Beck ve diğerleri (2007), ilgili literatürü referans alarak Hollanda Hastalığının dört önemli belirtisini Rusya ekonomisi için yorumlamışlardır. Bu dört belirti şöyledir:

- I. Sanayi sektöründe üretimin azalması,
- II. Ticarete konu olmayan sektörün hızlı bir şekilde gelişmesi,
- III. Reel ücretlerin artması,
- IV. Reel döviz kurunun artması.

Birinci belirti Rusya'da gözlemlenmiş ve sanayi sektörünün üretimi düşmüştür. Rusya'da madencilik sektörü (petrol, doğal gaz, kömür ve diğer ham maddeler) 2003-2004 yıllarında hızlı bir şekilde gelişmiştir. 2005 yılında ise madencilik sektörünün büyümesi yavaşlamıştır. Çalışmada sanayi sektörünün çıktısının toplam çıktıdaki payı dikkate alınmıştır. Petrol ürünleri çıktısının payı 2000 yılında reel olarak %10.4'ten %12.1'e yükselmiştir. Doğal gaz, ham petrol ve kömür çıktısının payı ise söz konusu yılda %15.8'den %17'ye yükselmiştir. 1995 yılı ile 2004 yılı arasındaki fark %16.9'dur. İkinci belirti olarak ticarete konu olmayan malları üreten sektörlerde (hizmetler, finans sektörü, transport vb.) hızlı bir büyüme söz konusudur. İşgücünün, sanayi sektöründen hizmetler ve doğal kaynaklar sektörüne doğru kaydığı konusunda belirli bir sonuca varılamamıştır. Ancak istihdam hizmetler sektöründe 1999 yılından sonra artarken sanayi ve tarım sektöründe azalmıştır. Yani sektörler arası kaynak hareketi etkisi gerçekleşmiştir. Üçüncü belirti olarak, reel ücretler harcama etkisiyle artmıştır. Dördüncü belirti olarak ise reel döviz kurunda 1999'dan sonra yüksek oranlarda artışlar gözlenmiştir. Bu artışlar %50'ye kadar ulaşmıştır. Bu belirtileri bir bütün olarak değerlendiren Beck ve diğerlerine (2007) göre Rusya ele alınan dönemde Hollanda Hastalığına yakalanmıştır.

İran tarım sektörü için Hollanda Hastalığının incelendiği bir başka çalışma Bahrami ve Frashchi (2008) tarafından yapılmıştır. Çalışmada 1988-2007 dönemi ele alınmış olup, analiz aşamasında yapısal VAR Modeli kullanılmıştır. Tarım sektörü klasik Hollanda Hastalığı çerçevesinde incelenmiştir. Klasik Hollanda Hastalığına göre petrol veya doğal kaynaklarda meydana gelen herhangi bir şok veya hızlı bir gelişme o ülkeyi sanayisizleştirecektir. Bahrami ve Frashchi (2008)'ye göre, bu hipotezin az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler açısından çok fazla geçerliliği yoktur. Bu yüzden gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkeler üzerine yapılan çalışmalarda genellikle klasik sektör ve tarım sektörü ele alınmıştır. Bahrami ve Frashchi (2008) çalışmalarında, yapısal VAR tahmin sonuçları kapsamında petrol fiyatlarındaki artışın, tarım sektöründeki ürün fiyatlarını düşürdüğü şeklinde bulgular elde etmişlerdir. Bahrami ve Frashchi (2008)'e göre bunun nedeni sıcak para girişinin tarım mallarının ithalini yükselterek tarım sektöründeki yurt içi talebi

düşürmesidir. Ancak, petrol fiyatlarındaki artış hizmetler ve konut sektörünü olumlu etkilemiştir. Sonuçta, petrol fiyatlarındaki artışı tarım mallarının fiyatını düşürmüş ve bu tarım sektöründe negatif bir etki yaratarak ilgili sektörü daraltmıştır. Yani 1988-2007 döneminde İran tarım sektöründe Hollanda Hastalığı belirtileri görülmüştür. Ancak hükümetin almış olduğu tedbirler sayesinde etkileri beklenildiği kadar yıkıcı olmamıştır. Bu yüzden petrol şoklarına karşı hükümetin tarım sektörünü desteklemesi oldukça önemlidir.

Arman ve Aghajari (2009), İran ekonomisi için yaptıkları çalışmada, 1993 yılı döviz kuru reform dönemini dikkate alarak petrol gelirlerinin enflasyon ve büyüme oranı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışmanın özelliklerinden birisi farklı ekonomilerde farklı etkenleri ve dönemi dikkate almasıdır. İran ekonomisinin, kendine özgü birkaç nedenden dolayı farklı yöntemlerle incelenmesi gerektiği savunulmaktadır. Öncelikli neden, hükümetin petrol satışlarından elde ettiği dolar gelirlerini merkez bankasına satarak kendi harcamalarını finanse etmesidir. Bir diğeri, İran'da petrol sektörünün yüksek sermaye gerektirmesi ve sektörler arası bağlantı zayıflığından dolayı kaynak hareketi etkisinin çok az olmasıdır. Üçüncü sebep ise bir sektörün hızla gelişmesi durumunda, hükümetin ekonomik kapasiteyi yükseltme hedefiyle harcamaları arttırmasıdır. İran örneğinde harcamaların artması özellikle ticarete konu olmayan mallara baskı yaparak enflasyonu yükseltmiştir. Dördüncüsü ise, İran'ın günümüze kadar sabit döviz kuru sisteminin yanında dalgalı döviz kuru sistemini uygulamasıdır. Yani İran ekonomisinde aynı anda paralel olarak birden çok döviz kuru sistemi uygulanmış ve elde edilen petrol gelirleri her birinde farklı etkiler yaratmıştır. Aghajari ve Arman (2009), çalışmalarının son bölümünü İran-İrak Savaşı dönemine ayırmışlardır. Çünkü İran ekonomisi hem devrim sırasında hem de Irak savaşı döneminde çökmüş durumdaydı. Bu sebeple, çalışmada petrol kaynaklarından elde edilen gelirlerin önemli bir kısmının sektörlerin kalkınmasına ayrılması ve Hollanda Hastalığı konusunda daha dikkatli olunması önerilmiştir. Analiz kısmında 1960-1990 dönemi verileri kullanılarak on farklı model oluşturulmuş ve görünürde ilişkisiz regresyon modeli (SUR) kullanılarak simülasyon yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre petrol satışı, petrol dışı sektör üretiminde dalgalanmalara neden olmuştur. Hollanda Hastalığı hipotezinin tersine ithalat yolu ile talep artışı kontrol edilmiş ve böylece enflasyon baskısı azaltılmıştır. Ne var ki, Aghajari ve Arman (2009) çalışmasındaki İran ekonomisinin yapısı istisnai bir durumdur. Çünkü beklenen standart Hollanda Hastalığı belirtileri İran'da görülmemiştir. Söz konusu çalışmanın dezavantajı ise veri eksikliğidir.

Rusya'nın petrole bağımlılığını araştıran bir diğer çalışma Dobrynskaya ve Turkisch (2009) tarafından yapılmıştır. Rusya 1999-2008 krizine kadar reel ve ortalama olarak her yıl %7 büyümüştür. İşsizlik azalmış ekonomide istikrarlı bir büyüme gerçekleşmiştir. Bu büyümenin en önemli nedeni; 2008 mali krizinden önceki 10 yılda petrol ve enerji fiyatlarının düzenli olarak artmış olmasıdır. Bu yıllarda Rusya, petrol ve enerji ihracatından yüksek miktarda gelir elde etmiştir. Bu durum Rusya ekonomisini bir çeşit enerji sektörüne bağımlı hale getirerek, Rusya'nın Hollanda Hastalığına yakalanmasına zemin hazırlamıştır. Çalışmada 1999-2007 dönemi

incelenmiştir. Araştırma sonucunda Hollanda Hastalığına ilişkin bazı belirtiler tespit edilmiştir. Bu belirtilerden bazıları; 1999-2007 döneminde Rublenin ve ücretlerin reel olarak artması, imalat sektöründe istihdamın azalması ve hizmet sektörü istihdamının artmasıdır. Ancak bu çalışmaya göre Rusya’da görülen Hollanda Hastalığı, çekirdek hastalık modeline uyum göstermeyerek imalat sektörü üretiminde artışa sebep olmuştur. Bunun nedeni 1990’dan sonraki süreçte Rus ekonomisinde verimliliğin artmasıdır. Rublenin reel olarak değer kazanmasına rağmen Rus sanayi ürünleri, Avrupa Birliği ve diğer Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde yeni pazar fırsatları yakalamış ve Çin bazı özel Rus ürünlerine karşı yoğun bir ilgi göstermiştir. Yani Rus sanayi ürünleri yüksek oranlarda yurt dışı talep görmüştür. “Stratejik sektörlerdeki” yabancı yatırımlar, özellikle de enerji ve banka/sigorta sektörlerinde kısıtlamalara maruz kalırken imalat sanayisine yapılan yatırımlar büyük ölçüde desteklenmiştir. Bu nedenle, yüksek verimlilik ve nispeten düşük üretim maliyetleri sayesinde, Rus imalat sanayisi çok fazla yatırım çekerek (yabancı yatırımlar dahil) hızlı bir şekilde gelişmiştir. Çalışmada, herhangi bir istatistiksel yöntem kullanılmadan sadece veriler değerlendirilmiştir.

Raini ve diğerleri (2009) tarafından yapılan çalışmada yine İran’daki petrol gelirlerinin etkileri Hollanda Hastalığı kapsamında incelenmiştir. Çalışmada çeşitli para politikalarının uygulanması durumunda Hollanda Hastalığının etkileri ve etkenleri teorik olarak ele alınmıştır: döviz kuru ve faiz oranının sabit olması durumu, döviz kurunun sabit, faiz oranının esnek olması durumu, hem faiz oranının hem de döviz kurunun sabit olması durumu ve döviz kurunun esnek, faiz oranının sabit olması durumu. Raini ve diğerleri (2009), malları ticareti yapılabilir ve yapılamaz şeklinde iki ana gruba ayırmışlardır. Ticareti yapılabilir mallar için tarım sektöründe üretilen malların fiyat endeksini ve ticareti yapılamaz mallar için ise konut ve hizmetler sektörü fiyat endeksini kullanmışlardır. Her iki endeksin zaman seyirlerini analiz etmek suretiyle 1959-1983 yılları arasında İran’ın yüksek miktarda petrol geliri elde etmesine rağmen Hollanda Hastalığı endeksinin düşük oranda artan bir trend içerdiğini gözlemlemişlerdir. Aslında devrimden önceki dönem için hükümetin uygulamış olduğu politika, petrol gelirlerini bir an önce elde edip dış ve banka kredilerini artırmak ve böylece bu gelirlerin harcanmasını sağlamak üzerine dayalıydı. Bu politika, doğal olarak, ticarete konu olan ve konu olmayan malların iç talebini yükseltmiştir. Hükümet, ticarete konu olan mallara yönelik yüksek iç talebi ithalat ile karşılamıştır. Öyle ki ithalat, 1975-1978 yılları arasında %43.1 artarak 65.7 milyar dolara ulaşmıştır. Aşırı ithalat, enflasyon baskısını azaltmış ancak ulaşım maliyetlerini artmasına neden olmuştur. Talepten kaynaklanan enflasyon yalnızca ticareti yapılabilir mallar üzerinde görülmemiş, altyapı olmadığından şehirlere olan göç dalgasından ve konut sektöründeki işçi ücretlerinden dolayı arsa fiyatları üzerinde de görülmüştür. 1970-1980 döneminde petrol gelirleri vasıtasıyla imalat sektörü gelişmiştir. Ancak bu durum daha çok tarım sektörünün üretimini negatif yönde etkilemiştir. Yani klasik Hollanda Hastalığı yerine tarım sektörü Hollanda Hastalığı gerçekleşmiştir. İran’da petrol gelirlerinin diğer ekonomik sektörlerle ilişkisi oldukça kısıtlıdır. Petrol sektörü daha çok dış etkenler ve dış piyasa tarafından belirlenmektedir. Ancak imalat ve tarım sektörü yurt içi etkenlere,

yurt iç verimliliğe ve işgücünün kabiliyetine bağlı olduğundan, döviz kuru sadece ihtiyaçları giderme kaynağı olarak kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle;

- I. İran ekonomisi dünya petrol fiyatlarının değişmesinden ziyade mevsimsel koşullardan daha fazla etkilenmektedir.
- II. Kalkınmakta ve gelişmekte olan bir ülkede, konut ve hizmetler sektörü petrol gelirlerinden bağımsız olarak gelişmektedir.

Raini ve diğerlerine (2009) göre büyüme ve sanayisizleşme açısından İran ekonomisinde Hollanda Hastalığına ilişkin herhangi bir belirti yoktur. Fakat tarım sektöründe Hollanda Hastalığı tespit edilmiştir. Ayrıca, çalışmada yalnızca Hollanda Hastalığı endeksi türetilerek petrol gelirleri ile olan ilişkisinin incelenmesi ilgili konu kapsamında yeterli olmayabilir.

Hollanda Hastalığına ilişkin bir diğer çalışma yeraltı kaynakları açısından zengin ülkelerden biri olan Kanada için Beine ve diğerleri (2009) tarafından yapılmıştır. Analizde hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Malların fiyat etkisi Kanada ve ABD doları birlikte kullanılarak analiz edilmiştir. Ayrıca iki döviz kurunun Kanada imalat sektörünün istihdam seviyesi üzerinde yarattığı etki para birimlerinin ayrı ayrı analize tabi tutulmasıyla saptanmaya çalışılmıştır. Enerji fiyatlarındaki artış genel olarak Kanada ekonomisine avantaj sağlamıştır. Ancak bazı iktisatçılara göre enerji fiyatlarının yükselmesi Kanada dolarının ABD doları karşısında değer kaybetmesine neden olmuştur. Çalışmada, Kanada Dolarının değerlendirilmesinin, ülkenin imalat sektörü istihdamını negatif yönde etkileyeceği şeklindeki hipotezinin geçerliliği araştırılmıştır. İlk olarak iki para birimi bileşimi tanımlanmıştır. Birincisi Kanada doları (CAD) bileşimi ve ikincisi ABD doları bileşimidir. CAD bileşimi Avustralya Dolarını, Japonya para birimini (Yen) ve İngiltere para birimini (Pound) içermektedir. Bu iki bileşim 1972-2007 dönemi günlük veriler kullanılarak derlenmiştir. Beine ve diğerlerinin (2009) tahminlerine göre döviz kurunun %48 oranında değerlendirilmesi CAD bileşimine %42'i oranında değer kazandırmaktadır.

Aynı çalışmanın ikinci kısmında ise hata düzeltme yöntemi kullanılarak iki farklı dönem için ayrı ayrı analiz yapılmıştır. Birinci dönem, 1972-2007 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde Kanada ekonomisi normal akışındadır. Diğer dönem ise 1983-2007 yılları arasını içermektedir ve bu dönemde Kanada enerji ihraç etmeye başlamıştır. 1970-1993 yılları arasında Kanada para birimi ile malların fiyatı arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamıştır. Enerji fiyatları ile (Reel CAD / Reel ABD dolar) arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Enerji fiyatları ile ABD doları arasındaki korelasyonun yönü pozitifken, CAD ile arasındaki korelasyonun yönü negatif bulunmuştur. 1983-2007 döneminde ise tam tersi bir sonuç saptanmıştır. Enerji fiyatlarının ABD doları üzerinde herhangi bir etkisi olmamıştır. Malların fiyatı CAD para biriminin gücünü etkilemiştir. Yani Kanada mal ihraç eden ülke konumuna gelmiştir. Beine ve diğerleri (2009)

yapmış oldukları analizler sonucunda döviz kurları etkisi bakımından Kanada ekonomisinin Hollanda Hastalığına yakalandığı yönünde bulgular elde etmişlerdir.

Yazdani ve Sherafatmand (2011) yapmış oldukları çalışmada Hollanda Hastalığının klasik teorisini yani petrol fiyatlarındaki artışın, klasik ve tarım sektörleri üzerinde negatif bir etki yaratacağı yönündeki savı ele almışlardır. 1966-2007 dönemi İran'a ilişkin veriler (1997 endeksine göre) eşanlı denklemler sistemi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın en önemli özelliklerinden birisi petrol fiyatlarındaki şokların etkisi incelenirken Hodrick-Prescott filtreleme yönteminin kullanılmış olmasıdır. Çalışmada Hodrick-Prescott filtreleme yönteminin kullanılmasındaki amaç şokların kalıcı mı (arz yanlı) yoksa geçici mi (talep yanlı) olduğunu saptamaktır. Çünkü bir değişkende talep ve arz arasındaki fark sadece şokların kalıcı ve geçici olmasıyla ilişkilidir. Arz şokları reel değişkeni kalıcı etkilerken talep şokları reel değişkeni geçici olarak etkilemektedir. Çalışmada petrol fiyatlarındaki üç önemli şok dikkate alınmıştır. Bunlar; 1991 (pozitif şok), 1997 (negatif şok) ve 2007 (negatif şok) yıllarında gerçekleşen önemli petrol şoklarıdır. Yazdani ve Sherafatmand (2011) tarafından elde edilen tahmin sonuçlarına göre tarım sektörünün katma değer katsayısı negatiftir. Yani İran ekonomisinde tarım sektörü gerilediğinde ithalat artmıştır. Döviz kuru ile ithalat arasında ters yönlü bir ilişki bulunmuştur. Ancak petrol gelirleri ithalatı desteklemiş ve fazla sıcak paranın girişi ithalatı yükseltmiştir. Pozitif şoklar tarım ve klasik sektörü negatif yönde etkilemiştir. Yani çalışma sonucunda İran tarım sektöründe Hollanda Hastalığı belirtileri tespit edilmiştir.

Orrego ve Vega (2013), Peru örneğiyle Hollanda Hastalığı hipotezini madencilik üretiminden aşırı düzeyde döviz geliri elde eden küçük ve açık ekonomiler için araştırmışlardır. Çalışmada sektörler, Çekirdek Hollanda Hastalığı varsayımında olduğu gibi ticarete konu olan mallar sektörü, hızlı gelişen sektör ve ticarete konu olmayan mallar sektörü olarak üç farklı şekilde ele alınmıştır. Bu üç sektörün içeriğini hane halkı, firmalar ve hükümet oluşturmaktadır. Firmalar, ilk ve ikinci sektörlerde (ticaret konu olan ve hızlı gelişen sektörler) mal üretip uluslararası fiyattan ihracat yapmaktadırlar. Bu iki sektör, üretim için kendi bünyesindeki hammadde, ara malı ve emeği kullanmaktadır. Ticarete konu olmayan sektör ise üretim için sadece emek kullanmaktadır. Burada emek hareketliliğinin tam ve ücretlerin sabit olduğu varsayılmaktadır. Hızlı gelişen sektör yalnızca ihraç etmek için mal üretmektedir. Çalışmada uygulanan genel denge analizinde Peru'ya ilişkin 1994-2012 dönemi verileri kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre madencilik sektörünün büyümesi hane halkının gelirini yükselterek zenginleşmesini sağlamaktadır. Ücretlerin yükselmesiyle birlikte hane halkı ticarete konu olan malları, olmayan mallara göre daha fazla tüketme eğilimine girmektedir. Ticarete konu olan malların yüksek seviyedeki tüketimi, ticaret dengesinin açık vermesine neden olmuştur. Ancak hızlı gelişen ve ticarete konu olmayan mallar sektörünün gelişmesi, ticarete konu olan malların emek talebini azaltmaktadır. Özet olarak maden ürünlerinin uluslararası fiyatının yükselmesi Peru'da Hollanda Hastalığına sebebiyet vermiştir.

Shakeri ve diğerleri (2013) tarafından İran ekonomisi için yapılan bir başka çalışmada Hollanda Hastalığının ülke ekonomisi ve büyüme oranı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışmada petrol gelirlerinin, ticareti yapılan (tarım ve imalat sektörleri) ve ticareti yapılmayan mal (hizmetler ve inşaat sektörleri) sektörlerinin üretim hacmi üzerindeki etkisi en küçük kareler yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Shakeri ve diğerleri (2013), Hollanda Hastalığı olgusuna bir büyüme modeli üzerinden yaklaşmışlardır. Analiz sonucunda, petrol gelirlerinin katsayısı bütün modellerde pozitif bulunmuştur. Yani petrol gelirleri ile ekonomik büyüme oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı doğrusal bir ilişki tespit edilmiştir. Petrol gelirlerinin artması ülkenin döviz gelirini yükselterek genişletici para ve maliye politikası uygulamasına imkân sağlamıştır. Devlet, özel sektörü daha fazla destekleyerek İran ekonomisinin büyüme hızını arttırmıştır. Bu desteğin azalması ise büyüme üzerinde negatif bir etki yaratmıştır. İşgücü, büyüme oranı ve sermaye katsayıları, iktisat teorisinde olduğu gibi İran ekonomisinde de önemli bir rol oynamıştır. Elde edilen bulgulara göre sermaye ve işgücü ile büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir ilişki saptanmıştır. Çalışmaya göre 20. yüzyılın ilk yıllarında İran ekonomisinde Hollanda Hastalığının etkileri görülmektedir.

İzlanda, yeraltı kaynakları bakımından zengin ülkelerden birisidir. Birçok iktisatçıya göre 2008 krizine kadar yeraltı kaynaklarının fiyatlarının artması İzlanda'da ulusal paranın değerinin aşırı ölçüde artmasına neden olmuştur. Bu aşırı değerlenme, ticarete konu olan mallar üzerinde negatif bir etki bırakmıştır. 2008 krizi, İzlanda ekonomisinde aşırı döviz borcuna ve yükümlülüklerine neden olmuştur. İktisatçılara göre, bu durum İzlanda ekonomisinin Hollanda Hastalığına yakalandığının belirtileridir. İzlanda'da Hollanda Hastalığı hipotezini Gylfason ve Zoega (2014) çalışmalarında ele almışlardır. Doğal kaynak bakımından zengin olan ülkelerin deneyimlerini inceleyerek bu tür ülkelerde, ekonomik büyümeye engel olan veya büyümeyi yavaşlatan nedenleri sıralamışlardır. Bunlar; Hollanda Hastalığı, hükümet zayıflığı, siyasi veya etnik çatışma, yolsuzluk, otokrasi, aşırı borçlanma ve düşük eğitim seviyeleri olarak ifade edilmiştir. İlgili çalışmanın ilk kısmında bütçe denklemi oluşturulmuş ve teorik açıdan incelenmiştir. İkinci bölümde ise 1960-2012 dönemi üçer aylık veriler ele alınarak VAR yöntemi altında katsayılar tahmin edilmiş ve etki-tepki fonksiyonları yardımıyla etkileşimler analiz edilmiştir. VAR analizi sonuçlarına göre doğal kaynakların ihracatından kaynaklanan aşırı sermaye akımının, İzlanda ekonomisinde iki önemli etkisi bulunmaktadır. Bunlar; ülke içindeki döviz bolluğu ve vatandaşlar arasında sahte ekonomik canlılıktır. Aşırı sermaye akımı, ulusal parayı aşırı değerlendirmiş, diğer ekonomik değişkenleri önemli ölçüde etkilemiş ve İzlanda ekonomisinin özellikle 2008 krizinden sonra Hollanda Hastalığına yakalanmasına neden olmuştur.

Downes ve diğerleri (2014), çalışmalarında madencilik sektörünün Avustralya ekonomisi üzerindeki etkisini 1995-2013 dönemi kapsamında incelemişlerdir. 2000-2012 döneminde maden ürünlerinin fiyatı üç kattan fazla artarak madencilik sektörünün GSYİH'deki payı %2'den %8'e yükselmiştir. Bu artış, Avustralya ekonomisinde bir şok etkisi yaratmıştır. Downes ve diğerleri

(2014) çalışmalarında bu şok etkisini, büyük ölçekli yapısal bir makro ekonomik model (orijinali Avustralya Hazinesi tarafından geliştirilmiştir) ve zaman serisi teknikleri kullanarak incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre Avustralya'da 2013 yılına kadar kişi başına düşen gelir %13, reel ücret %6 oranında artmış ve işsizlik %6.75'den %5.5'e düşmüştür. Yani madencilik sektöründeki hızlı gelişim Avustralyalıların yaşam standardını yükseltmiştir. Madencilik sektöründeki hızlı gelişim Avustralya dolarının değer kazanmasına sebebiyet vererek sanayi ve tarım gibi sektörlerde ticareti arttırmıştır. Çünkü sanayi sektörü madencilik girdilerine olan talebinden dolayı bu süreçten olumlu yönde etkilenmiştir. Bu nedenle madencilik sektöründeki hızlı gelişim sanayisizleşme olgusu üzerinde pek güçlü etkisi olmamıştır. Bu çalışmaya göre, madencilik sektöründe hızlı gelişim olmamış olsaydı sanayi sektörünün çıktısı 2013 yılı itibariyle %5 daha düşük kalacaktı.

Mehrgan ve diğerleri (2015) çalışmalarında petrol şoklarının İran'daki makro ekonomik değişkenler üzerindeki etkisini ve bu etkilerin Hollanda Hastalığı ile ilişkisini incelemiştir. Analiz aşamasında genişletilmiş kuyruklu fonksiyon (Tail Dependence Copula Function) yaklaşımı altında 1991-2009 dönemine ilişkin üçer aylık makro ekonomik veriler kullanmışlardır. Bu yöntem, veriler arasındaki etkileşimi olduğu gibi dinamik şekilde açıklamaktadır. Diğer yöntemlerde ise veriler arasındaki etkileşim doğrusal bir şekilde açıklanmaktadır.

Mehrgan ve diğerleri (2015) tarafından elde edilen bulgular şu şekilde sıralanabilir;

- I. İran'da petrol gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki şok eğilimlerinde sistematik bağımlılık yoktur. Petrol gelirleri arttığı zaman ekonomik büyüme, petrol gelirleri kadar artmamıştır.
- II. Petrol fiyatlarının ani yükselmesi durumunda İran ekonomisinde Hollanda Hastalığının belirtileri görülmüştür. Petrol gelirlerindeki artış kadar iktisadi büyüme gerçekleşmemektedir. Toplam tüketim ile petrol gelirleri arasındaki şok eğilimlerinde toplam tüketim miktarı büyük bir oranda artmıştır ve aralarında yüksek bağımlılık söz konusudur.
- III. Petrol gelirleri ile petrol dışı ihracat hacmi arasında güçlü bir ilişki vardır. Petrol gelirleri artmış, petrol dışı ihracat hacmi azalmıştır. Yani petrol sektöründe bir şok ticareti yapılabilir sektör ile petrol gelirleri arasındaki bağı zayıflatmıştır.
- IV. Enflasyon ile petrol gelirleri arasında kuvvetli bir ilişki vardır. Petrol fiyatları arttığında veya pozitif bir şok meydana geldiğinde enflasyon oranı da artmıştır. Ancak gelirler azalırken enflasyon oranı aynı yolu izlememiş, yani enflasyon oranı düşmemiştir.

Bu çalışmanın en önemli sonuçlarından birisi, petrol gelirleri ile İran ekonomisinin büyümesinin bağımsız olduğunu ortaya koymuş olmasıdır. Petrol şokları ile ekonomik büyüme

arasında asimetrik ve doğrusal olmayan bir ilişki vardır. Toplam tüketim ile petrol gelirlerinin arasında güçlü bir ilişki vardır ve bu ilişki petrol gelirlerinin artmasıyla yükselen ithalattan kaynaklanmaktadır. Petrol gelirleri daha çok ithalata harcanmıştır. Petrol gelirlerinde meydana gelen pozitif şoklar, yatırım hacmini yükseltmiştir. Ancak bu gelirler azaldığında hükümetin cari harcamaları azalmamış ve bütçeyi dengelemek için hükümet yatırım harcamalarını azaltmak zorunda kalmıştır.

Kolombiya ekonomisi için Hollanda Hastalığı hipotezi Lopez Gonzalez ve diğerleri (2016) tarafından incelenmiştir. Aslında Kolombiya doğal kaynaklar bakımından çok zengin olmayan ve ekonomisi doğal kaynaklara pek de bağlı olmayan bir ülkedir. Ancak 2008-2013 yılları arasında kömür, altın ve petrolün uluslararası fiyatlarının artması Kolombiya'da madencilik sektörünün yılda ortalama olarak %9.32 oranında büyümesini sağlamıştır. Kolombiya'da madencilik sektörü, hızlı bir şekilde büyümeden önceki dönemde yani 2004-2006 döneminde GSYİH'sinin %6-7'lik bir kısmını oluşturmaktaydı. Ayrıca hızlı gelişen madencilik sektörü doğrudan yabancı yatırımları kendisine doğru yöneltmiştir. Bunun neticesinde Peso değerlenmiş ve sanayi sektörünün durgunluğuna (sanayisizleşme) neden olmuştur. Çalışmada yöntem olarak regresyon analizi kullanılmıştır. Sonuç olarak madencilik sektörünün ve ona bağlı olan sektörlerin Kolombiya ekonomisinde lokomotif rolü oynadığı ancak sanayi sektörü üzerinde ters yönde bir etki yarattığı ve Kolombiya ekonomisinin Hollanda Hastalığına yakalanmış olduğu tespit edilmiştir.

4.1.2. Alternatif Hollanda Hastalığı Faktörleri

4.1.2.1. Tarım Ürünleri

Çekirdek Hollanda Hastalığı hipotezi kapsamında tarım sektörü, ticarete konu olan sektörlerden biri olarak görülerek bu sektörün bağımsız bir şekilde Hollanda hastalığına neden olabileceği hipotezinin araştırılması teorik olarak pek uygun olmamaktadır. İktisatçıların eleştirilerine göre, Çekirdek Hollanda Hastalığı hipotezi gelişmiş ve sektörleri piyasa ekonomisi koşullarında çalışan ülkeler için geçerlidir. Bu yüzden gelişmiş ekonomilerde tarım sektörü, sanayi sektörüyle birlikte ticarete konu olan sektör olarak ele alınmıştır. Ancak bazı ülkelerde özellikle tropik ve Latin Amerika ülkelerinde tarım ürünlerinin ihracından elde edilen döviz geliri, kaynak hareketi ve harcama etkisi yaratarak diğer sektörlerin daralmasına ve hatta uzun dönemde dış borçların artmasına neden olmuştur.

Kolombiya ekonomisi için Kamas (1986) yapmış olduğu çalışmada kahve ve yasadışı uyuşturucu ihracatından elde edilen döviz gelirlerindeki artışın ekonomi üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla konut ve hizmetler sektörleri üzerinde durmuştur. Hollanda Hastalığı modellerinde olduğu gibi bu ürünlerin ticareti, ticarete konu olmayan ürünlerin nispi fiyatlarını yükselterek reel döviz kurunun aşırı değerlenmesine neden olmuştur. İhracat eski seviyelerine

geldiğinde, sanayi sektörü önceki seviyesine dönmekte zorlanmaktadır. Ticarete konu olmayan mallar sektörü, hızlı gelişimi sonucu yıllar boyunca büyümüştür. Ticarete konu olan mallar da ise daha yavaş bir büyüme gerçekleşmiştir. Kahve dışı ihracatın büyüme oranı düşmüştür. Kamas (1986), Kolombiya'daki Hollanda Hastalığı belirtilerini şöyle özetlemiştir: Yüksek düzeyde kahve ihracatının yapıldığı yıllarda konut sektörünün nispi fiyatları önemli ölçüde artmıştır. Kahve ihracatı sonucunda kaynak hareketi etkisi ve ticarete konu olmayan malların nispi fiyatlarındaki yükselmeler doğrudan kahve ve uyuşturucu dışındaki sektörlerin üretimi ve büyüme oranında özellikle 1975-1980 yılları arasında belirgin düşümlere sebebiyet vermiştir. Kahve dışında yapılan ihracatın reel değeri, 1967-1974 döneminde ortalama olarak %14.3 büyürken, ekonomik büyüme oranı yıllık ortalama %6.8 olarak gerçekleşmiştir. Fakat bu ekonomik büyüme oranı önceki yıllara göre daha düşüktür. İmalat sektörü büyüme oranı ise aynı dönemde %17.1'den %10.5'e düşmüştür. Böylece çalışmada ele alınan dönem kapsamında Kolombiya ekonomisinin kahve ihracatından dolayı Hollanda Hastalığına yakalanmış olduğu tespit edilmiştir.

Kolombiya için yapılan bir başka çalışmada Roca (1998), 1910-1950 yılları arası muz ihracatının Hollanda Hastalığına neden olup olması durumunu incelemiştir. Bu çalışmaya göre ele alınan dönemde Kolombiya'da artan muz ihracatı muz dışında kalan sektörlerin gerilemesine yol açmıştır. Özet olarak, yüzyılın ilk yarısındaki yüksek muz ihracatı, ülke içine büyük bir sermaye akımına ve iç pazarlarının konsolidasyonuna yol açmıştır. Böylece, 10 yıl içerisinde Kolombiya'daki sanayi sektörünün büyümesi üç ana şehir olan Bogota, Medellin ve Cali'de yoğunlaşmış, diğer şehirlerde ise sanayi sektörü gerilemiştir.

Bilindiği üzere, Arjantin, 1990'lı yılların ortalarında global bir soya üreticisi ve ihracatçısı konumuna gelmiştir. Arjantin ekonomisi “soyalaştırma dönemi ” olarak bilinen bu süreçte ilgili ürün ihracından aşırı döviz geliri elde etmiştir. Alicia ve Constantino (2013) bu konuyu ele alarak soya ve diğer tarım ürünlerinin Arjantin ekonomisi üzerindeki etkisini sanayisizleşme kapsamında incelenmişlerdir. İlgili çalışmada, aynı zamanda Arjantin ekonomisi ile birlikte benzer şekilde, soya fiyatlarında ve etanol için şeker kamışı gibi diğer tarımsal ürünlerinin fiyatlarında bir artış yaşayan Brezilya ekonomisindeki sanayisizleşme ve tarımsızlaşma konuları da araştırılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre, Brezilya ekonomisi tarım ürünlerinin ihracatından dolayı Hollanda Hastalığına yakalanmıştır. Ancak Arjantin ekonomisinde Hollanda hastalığının bazı belirtileri görülmüş olsa da önemli düzeyde risk teşkil eden bir durum (sanayisizleşme gibi) olmamıştır. Çalışmaya göre bunun en önemli sebebi Brezilya'nın Hollanda Hastalığına yakalanmasının Arjantin sanayi sektörü üzerinde pozitif bir etki yaratmasıdır. İlgili araştırmada belirli bir istatistiksel yöntem kullanılmamış olup, sadece ödemeler dengesi ve sektörlerin GSYİH'ye olan yüzdesi kıyaslanarak incelenmiştir.

4.1.2.2. Dış Yardımlar

Dış yardımların da Hollanda Hastalığına neden olacağı görüşü, ilk kez Van Wijnbergen (1984) ve Van Wijnbergen (1986) tarafından ele alınan iki çalışmayla birlikte literatüre girmiştir. Van Wijnbergen (1984), Dünya Bankası (1984)'nın Sahra Altı Afrika ülkelerine yapılan yardımların reel ücretleri arttırdığı ve bu ülkelerin ihracatını daralttığı yönündeki bulgularından yola çıkarak Afrika ülkelerine yapılan yardımların beklenmeyen etkilerini Hollanda Hastalığı kapsamında araştırmıştır. Çalışmada 1968-1983 dönemine ilişkin veriler ve en küçük kareler yöntemi kullanılmıştır. Elde etmiş olduğu bulgulara göre, yapılan yardımlar bu ülkelerde reel döviz kurunu yükseltmiş ve bunun paralelinde ticarete konu olan mallar sektörünün reel ücretlerini arttırarak bu ülkelerin ihracat hacmini daraltmıştır. Van Wijnbergen (1984), bu ülkelere yapılan dış yardımlarda yaparak öğrenme yönteminin ters sonuçlar verdiğini vurgulayarak doğrudan parasal yardım yerine dolaylı vergi politikalarının ve ticareti destekleyen yardımların yapılması gerektiğini önermiştir.

İkinci çalışmasında ise Van Wijnbergen (1986), ülkelere yapılan yardımların o ülkelerin reel döviz kurunu yükselterek cari açığı arttırdığı ve bu ülkelerde Hollanda Hastalığı etkisi yaratarak refah seviyesini düşürdüğü yönünde teorik bir inceleme yapmıştır. Daha önceki çalışmalarda belirtildiği gibi bu çalışmada da genel denge analizi ile yapılan yardımların farklı ülkelerde farklı sistemlere göre farklı etkiler yaratacağı sonucu çıkarılmıştır.

Adam ve Bevan (2003) yardımların ve kamu harcamalarının, hem ticarete konu olan hem de olmayan sektörlerdeki verimlilik üzerindeki etkilerini genel denge yöntemi altında teorik olarak araştırmıştır. Analiz sonuçlarına göre, yardımların artması ihracat temelli malların arzını etkileyerek ekonomi üzerinde olumsuz sonuçlar yaratmıştır. Bu yardımlar, toplam arz üzerinde yaratmış olduğu etkiyle büyüme, yatırım, refah, ihracat ve reel döviz kurunun değerlendirilmesi açısından ekonomiye geniş ölçüde fayda sağlamıştır. Çalışmaya göre, dış yardımlar da doğal kaynak ihracatı gibi Hollanda Hastalığı riski taşımaktadır.

Afrika Fransız Topluluğu (CFA) frangı kullanan 12 ülke için Ouattara ve Strobl (2004) yapmış oldukları çalışmada dış yardım girişleri ile reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi dinamik panel veri yöntemiyle incelemişlerdir. Ele alınan dönem 1980-2000 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmada yardım girişlerinin, yardım alan ülkede Hollanda Hastalığına neden olduğuna dair bulgular saptanmamıştır. Aksine dış yardım girişleri, ekonomik durgunluk ve CFA frangının değer kaybetmesiyle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca elde edilen sonuçlar, ekonomik açıklığı ve nominal devalüasyonu işaret etmektedir. 1994 yılında CFA frangının değer kaybetmesi ticaretin ve kamu harcamalarının artmasına ve genişletici makro ekonomik politikalarının uygulanmasına yol açmıştır. Çalışmada bu yardımların kamu yatırımlarına etkisinin olumsuz olduğu, ancak geleneksel seviyelerde büyük bir önem teşkil etmediği ifade edilmiştir.

Afrika ülkeleri için yapılan bir diğer çalışmada Gupta ve Yang (2005) tarafından gerçekleştirilmiştir. Gupta ve Yang (2005) IMF tarafından Afrika ülkeleri için yapılan yardımların Hollanda Hastalığına neden olup olmadığını araştırmışlardır. Gupta ve Yang (2005)'a göre IMF tarafından yapılan yardımlar ilgili ülkelerin döviz rezervlerini arttırmada ve borçlarını ödemede kullanılmıştır. Ancak bu iki durum da ticarete konu olmayan mallara olan iç talebi yükselterek borç miktarını ve fiyatlar genel seviyesini yükseltmiştir. Ayrıca, üretim kaynaklarının ihracat sektöründen uzaklaşmasına neden olup, reel döviz kurunun değer kazanma olasılığını arttırmıştır. Gupta ve Yang (2005) bu yardımların Hollanda Hastalığına neden olup olmadığı konusunda kesin bir karara varamamışlardır.

4.1.2.3. Havale, Para Transferi ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar

El Salvador'da yapılan para havaleleri ile Hollanda Hastalığı arasındaki ilişki Acosta ve diğerleri (2007) tarafından ampirik olarak incelenmiştir. Söz konusu çalışmada yazarlar gelişmekte olan piyasa ekonomilerindeki döviz etkilerinin analizi için iki sektörlü dinamik stokastik genel denge modeli olarak konut ve hizmetler sektörü geliştirmişlerdir. Yükselen döviz kurlarının havale alıcı ülkelerde Hollanda Hastalığı olgusuna neden olup olmadığına odaklanılmıştır. Yani işçi havalelerinin aktarılması işgücü arzında bir düşüşe ve tüketim talebinde bir artışa neden olmuş mudur sorusu cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak ekonomide işçi döviz havalelerinin içselleştirilemediği sektörlerde Hollanda hastalığı olgusu görülmüştür. Bunun nedeni, yurt dışı para transferleri hane halkı gelirini yükselterek ticarete konu olmayan malların tüketimini arttırmasıdır. Ayrıca, işçi havaleleri, emek arzını düşürerek emek yoğun olan sektörlerde özellikle ticarete konu olmayan mallar sektörünün üretim maliyetlerini arttırmıştır. Bunun da en önemli sebebi, havaleler arttığında reel döviz kurunun değerlenmesidir. Bu sonuçlar sadece tüketime yönelik havalelerde değil yatırıma yönelik havalelerde de gözükmemektedir. Elde edilen bulgular teori ile örtüşerek, havaleler Hollanda Hastalığına neden olmuştur. Çalışmada, havalelerin gelişmekte olan piyasa ekonomileri için önemli ve gerekli kaynaklar olduğu vurgulanmıştır. Çünkü, havale alıcı ülkenin yoksulluk düzeyinde, eğitim ve sağlık alanlarında iyileşmeler sağlamakta ve gelir eşitsizliğini azaltmaktadır.

Havalelerin Filipin ekonomisinde Hollanda Hastalığı yaratıp yaratmadığını Bayangos ve Jansen (2011) 1980-2009 dönemi için Granger nedensellik test analizi kullanarak araştırmışlardır. Bu çalışmada ilk olarak havalelerin ekonomik göstergeler üzerinde olumlu bir etki yaratıp yaratmadığı konusu üzerinde durulmuştur. Bulgulara göre havale girişlerindeki artış, tüketim, yatırım, işgücü verimliliği ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratmıştır. Filipinler'de havalelere bağlı olarak özellikle ticarete konu olan malların üretimi ve ihracatı düşmüştür. Ücretler üzerinde ise güçlü bir etki yaratarak ücretleri arttırmış böylelikle de rekabet gücünü ve işgücü verimliliğini azaltarak ihracat performansını düşürmüştür. Ücretlerdeki artışın büyük bir kısmı nominal döviz kurundaki artışlardan kaynaklanmıştır. Bu artışın diğer bir sebebi ise döviz kurlarına

para politikası ile müdahale edilmesidir. Bulgular birlikte değerlendirildiğinde para transferlerinin Filipin ekonomisinde oldukça olumlu etkiler yarattığı sonucuna ulaşılabilir. Ancak para transferleri Filipinler'in ihracat malları üzerindeki rekabet gücünü kaybetmesini neden olmuştur. Düşük ihracat performansı uzun dönemde ekonominin çeşitlendirilmesini ve verimlilik artışını sınırlandırmıştır. Sonuçta, Filipin ekonomisi Hollanda Hastalığı belirtilerini taşımaktadır.

Pakistan ekonomisi için Makhlof ve Mughal (2013) tarafından uluslararası havale faktöründen kaynaklanan Hollanda Hastalığı belirtileri araştırılmıştır. Pakistan, Asya'daki önemli göç veren ülkelerden biridir. 2010'lu yıllarda yurtdışında yaşayan Pakistanlıların sayısının yaklaşık olarak 4-7 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayının %80'i Fars Körfezi, Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde çalışıp, elde ettikleri geliri Pakistan'a havale yoluyla göndermektedir. İşçilerin yapmış olduğu havaleler ile Pakistan'daki eğitim seviyesinin iyileştiği ve daha sağlıklı bir işgücü oluşarak ülkenin uzun dönem rekabet gücünü arttırdığı savunulmaktadır. Bunun da sermaye birikimine neden olduğu düşünülmektedir. Ancak olumsuz etkiler parasal kanal üzerinden aktarılarak Pakistan ekonomisinde Hollanda Hastalığı belirtilerinin görülmesine neden olmuştur. Makhlof ve Mughal (2013) çalışmasına göre, ülkeye yapılan havaleler, ticarete konu olmayan mal ve hizmetlere yönelik ek talep yaratarak bu tür malların fiyatını yükseltmiştir. Yurt içi üretimi pahalı hale getirerek dış pazarda ülkenin ihracat rekabetini düşürmüş ve ithal malları cazip hale getirmiştir. Çalışmada incelenen dönem 1980-2008 dönemini kapsamaktadır. Ekonometrik analizde Bayes yöntemi kullanılmıştır. Makhlof ve Mughal (2013) tarafından elde edilen bulgulara göre Fars körfezi ülkelerinden yapılan döviz havaleleri kısa ve uzun dönemde hem harcama hem de kaynak hareketi etkileri yaratarak Pakistan'ın Hollanda Hastalığına yakalanmasına neden olmuştur.

Doğrudan yabancı yatırımlar faktörü konusuna örnek olarak Kolombiya için Botta ve diğerleri (2016) tarafından yapılan çalışma gösterilebilir. Bu çalışmaya göre Kolombiya ekonomisi enerji ve maden sektöründe meydana gelen gelişmelere göre yüksek miktarda doğrudan yabancı yatırımları cezbetmeyi başarmıştır. Bu yatırımlar ilk aşamada Kolombiya ödemeler dengesinin fazla vermesine sebebiyet vererek ulusal paranın nominal (ve reel) değerini arttırmıştır. Böylece Kolombiya ekonomisi önemli ölçüde rekabet ve ihracat gücünü yitirerek yüksek miktarda dış ticaret açığı vermiş ve bu durum da sanayi sektörünü negatif etkilemiştir. Öte yandan nominal döviz kurunun değer kazanmasından dolayı kısa vadeli portföy yatırımları artmış, dış borcu yükselmiş ve sanayisizleşme süreci daha da derinleşmiştir.

4.1.2.4. Turizm Gelirleri

Turizm sektörünün, Hollanda Hastalığına neden olabilecek önemli faktörlerden biri olduğu ilk kez Copeland (1991) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Copeland (1991)'e göre, küçük ve dışa açık bir ekonomide yaşanan ani döviz girişleri, ticarete konu olmayan sektörün nispi fiyatını

arttıracak ve uzun dönemde sanayi sektörü üretimini azaltacaktır. Ticarete konu olan sektörde ise sermaye talebini ve ardından sermaye birikimini düşürecek, uzun dönemde istikrarlı büyümeyi negatif yönde etkileyerek hane halkının ve ülke ekonomisinin refah seviyesini azaltacaktır.

Genel denge modelini kullanan Copeland (1991) turizm sektörünün ekonomi üzerindeki etkisini ekonomiyi üç sektöre ayırarak analiz etmiştir. Turizm talebindeki pozitif bir dışsal etki, doğal olarak yabancıların ülkeyi ziyaret etmesini teşvik edecektir. Yabancıların ülkeye girişi ticarete konu olmayan mallar sektörünün nispi fiyatlarını ve refahını arttıracaktır. Turizm sektöründeki hızlı gelişim, bu sektörün diğer sektörler ile güçlü bir bağlantısı olmadığından sanayi sektöründeki sermaye ya ülkeden çıkacak ya da diğer gelişen sektörlerle kayacaktır. Dolayısıyla, sanayi sektöründe üretim, inovasyon ve yatırım azalacaktır. Hatta bu durum bazı sanayi kollarının kapanmasına neden olabilecektir. Turizm ve seyahat sektörüne bağlı olan sektörlerde rekabet artacaktır. Daha vasıflı ve daha çok işgücü istihdam etme yönünde eğilimler olacağından sektördeki ücret seviyesi yükselecektir. Aynı zamanda diğer sektörlerde özellikle rekabet ve üretim kaybı yaşayan sanayi sektöründeki çalışanlar daha yüksek ücret ve gelir elde etmek için seyahat, turizm ve ticaret yapılamayan sektörlerle doğru geçiş yapacaklardır. Yabancı sermaye turizm sektörüne giriş yaparak döviz girişi ve gelirlerin önemli bir kısmını elde edecek ve bir süre sonra ülkeden çıkaracaktır. Böyle bir durum belli bir süre sonra refah seviyesinin büyük ölçüde düşmesine neden olacaktır.

Copeland (1991)'in çalışmasını şöyle özetleyebiliriz:

- I. Turistler bir ülkeyi ziyaret ettiğinde ticarete konu olan ve olmayan mallardan oluşan bir hizmet paketi kullanırlar. Eğer turistler ticarete konu olan malları tüketirlerse ekonomiye bazı faydalar sağlayacaklardır. Ancak bu ürünlerin ithalat yoluyla da tüketilmesi mümkündür. Dolayısıyla, turizm sektörünün tüketim kanalıyla ekonomiye katkı sağlayabilmesi için dış ticaret hadlerinin ev sahibi ülke lehine iyileşmesi veya turistlerin ilgisini çeken doğal olanaklardan ek rant alınması gerekmektedir.
- II. Turizm harcamalarının ticarete konu olmayan mallar üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri bulunmaktadır. Turistlerin ticarete konu olmayan mallar üzerindeki doğrudan etkisi sonucu iç fiyatlar yükselecektir. Çünkü, turistler ticarete konu olmayan malları ulusal fiyatlarla tüketmektedir. Dolaylı etki ise ulusal gelirlerde meydana gelen değişiklik sonucunda ticarete konu olmayan mallar üzerinde yapılan harcama artışıdır. Bu iki etki Hollanda Hastalığında harcama ve kaynak hareketi etkisiyle çok benzerliği vardır.
- III. Vergi ve ekonomik müdahalelerin olmadığı bir durumda, turizm sektörünün gelişmesi sonucunda değerlendirilen reel döviz kuru, ticarete konu olmayan malların fiyatında bir artışa neden olacak ve bunun sonucunda da ülke refahı artacaktır. Aksi takdirde refah üzerinde herhangi bir etkisi olmayacaktır.

- IV. Hizmetler sektöründe yabancı mülkiyetin serbest olması durumunda turizm sektöründeki hızlı gelişme sonucunda elde edilen gelirlerin büyük bir kısmı ülke dışına çıkararak üretimi ve sosyal refahı düşürecektir.
- V. Turistlerin harcamaları sonucunda değerlendirilen reel döviz kuru ve ticarete konu olmayan sektördeki hızlı gelişim sanayi sektörünün rekabet gücünü düşürecektir. Ücret seviyesi ticarete konu olmayan sektörlerle kıyasla düşük kalacak ve bu da sanayi sektöründeki işgücünün ve sermayenin gelişen sektörlerle doğru kaymasına neden olacaktır. Böylece sanayi sektörüne iki ayrı olumsuz etki yapmış olacaktır.

Nowak ve Sahli (2007) çalışmalarında küçük ve açık bir ekonomide yabancıların turizm harcamalarındaki değişimlerinin ev sahibi ülkenin refahını ne ölçüde etkileyeceğini genel denge analizi yardımıyla araştırmışlardır. Doğal kaynakların bulunmasıyla ortaya çıkan geleneksel Hollanda Hastalığı arz şoklarının aksine bu çalışmada yüksek miktardaki turist gelişimi kaynaklı talep şokundan kaynaklandığı ifade edilmiştir. Nowak ve Sahli (2007)'ye göre geleneksel Hollanda Hastalığı turizm sektörü için uygun olmayabilir. Çünkü turizm ile ticarete konu olan mallar ticareti arasında önemli farklıklar bulunmaktadır. Söz konusu çalışmada, ticarete konu olmayan sektörün turist harcamalarındaki artıştan doğrudan ancak reel gelir değişiminden kaynaklanan talep artışından dolayı olarak etkilendiği saptanmıştır. Ayrıca, bazı küçük ada ekonomilerinde turizm sektörünün hızla gelişmesinin ulusal refah üzerindeki net etkisinin pozitif olabileceği gibi negatif de olabileceği görülmüştür. Turizm sektörünün ekonomiye olan önemli katkıları üzerinde durulmuş ve sızıntılar konusunda uyarılarda bulunulmuştur. İlgili çalışmada turizm sektörünün etkileri Hollanda Hastalığı kavramı kapsamında incelenmiş olsa da bu konu ile özdeşleşmiş olan sanayisizleşmeye değinilmemiş ve sadece ulusal refah açısından ele alınmıştır.

2008 yılında Kenell (2008) tarafından yapılan bir çalışmada Tayland'da gelişen turizm sektörünün, ekonominin diğer sektörlerinden iktisadi kaynakları kendisine doğru çekerek o sektörlerdeki uluslararası rekabet gücü etkileyip etkilemediği konusu araştırılmıştır. Kenell (2008) Tayland'ın turizm sektörüne bağlı bir ülke olmadığını daha çok sanayi malları üretip ihraç eden bir ülke olduğu teziyle araştırmasına başlamıştır. Tayland para birimi nominal olarak 1997'de hızlı bir şekilde değer kaybetmiştir. 1997'den 2005'e kadar reel döviz kuru kriz öncesi seviyelerinin altında kalmaya devam etmiştir. Ancak, 2005'ten sonra doğrudan yabancı sermayenin ve ABD dolarının etkisiyle değerlendirilmeye başlamıştır. Kenell (2008)'e göre, Tayland para biriminin değer kazanmasının nedeni turizm sektöründeki gelişmeler değildir. Yükselen turizm sektörü Hollanda Hastalığına yol açmamıştır. Bazı sektörlerde Hollanda hastalığı belirtilerinin görülmesine rağmen, bunun nedeni yabancı ziyaretçilerin artması değildir. Bu çalışmanın eksik yanlarından birisi ekonometrik yöntem kullanılmadan sadece serilerdeki hareketliliğin yorumlanmış olmasıdır.

Ampirik literatürde turizm sektörü için yapılan çalışmaların sadece iki tanesinde panel veri kullanılmıştır. Bu çalışmalar Holzner (2010) ve Ghalia ve Fidrmuc (2015) tarafından yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar literatürdeki çalışmalara göre daha kapsamlıdır. Şöyle ki, Hollanda Hastalığının hemen hemen tüm yönleri ele alınmıştır. Bunun nedeni panel veri kullanmaları ve ona bağlı olarak kullanılan ekonometrik yöntemlerin avantajlarıdır. Diğer çalışmalarda ise daha çok Copeland (1991)'in çalışması örnek alınmış ve çoğunlukla genel denge analizi kullanılmıştır. Sanayi sektörünün analiz edilmesinde genel denge yönteminin kullanılması tam anlamıyla başarılı olmamaktadır. Çünkü bilindiği üzere genel denge analizinin fonksiyon belirleme, kalibre etmek, Blanchard-Kahn ve denge koşulunu sağlama gibi zorlukları bulunmaktadır. Çalışmaların büyük bir kısmı teorik olduğundan turizm ile refah arasındaki ilişki gerçek veriler yerine durağanlık durumu simülasyonu ve kalibrasyon kullanılarak incelenmiştir.

Holzner (2010) uzun dönemde turizme bağımlı olan ülkelerde Hollanda Hastalığı etkisini analiz etmiştir. Çalışmasında 1970-2007 dönemine ilişkin 134 ülkeyi içeren panel veri seti kullanmış ve nedensellik analizi uygulamıştır. Turizm ile ekonomik büyüme, reel döviz kuru, vergiler ve sanayi sektörü arasındaki uzun dönemli ilişkiler incelenmiş ve sonuç olarak Plaj Hastalığı Etkisine rastlanılmamıştır. Turizm sektörü reel döviz kurunu sanayisizleşmeye götürecektir kadar etkilememiştir. Çalışmada sadece uzun dönem analizi yapıldığından Hollanda Hastalığı etkisinin kısa veya orta dönemde geçerli olabileceği konusunda herhangi bir bulgu elde edilememiştir. Ayrıca, turizm sektöründen yüksek gelir elde eden ülkeler sadece yüksek ekonomik büyüme oranlarına sahip olmamışlar, aynı zamanda daha yüksek seviyelerde sermaye birikimine sahip olmuşlardır.

Ghalia ve Fidrmuc (2015), 1995-2007 dönemini kapsayan 133 ülke için yıllık veriler kullanarak turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ekonometrik olarak araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre, turizm gelirleri sanayi sektörünün rekabet gücünü azaltarak ekonomi genelinde Hollanda Hastalığı tipi bir etki yaratmaktadır. Ayrıca hem ticaret hem de turizm sektörü ekonomik büyümeyi beslemiştir. Ancak turizme ve ticarete yüksek bağımlılığı olan ülkelere ekonomik büyüme oranı diğerlerine kıyasla daha düşük olduğu gözlenmiştir. Kuşkusuz bu konuda turizm gelirlerine olan bağımlılığın derecesi çok önemlidir. Öyle ki, ticarete konu olmayan sektöre bağımlı olan ülkeler, ticaret yapılabilir malların rekabet gücünü zayıflatmaktadır. Çalışmada ticarete ve turizme yüksek derecede bağlı olmayan ülkelere turizmin büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ifade edilmiştir. Ancak genel olarak değerlendirildiğinde turizm sektörü, ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip değildir ve Hollanda Hastalığına neden olmaktadır.

Makao'da sanayisizleşme ve Hollanda Hastalığı belirtilerinin varlığı Mieiro ve diğerleri (2012) tarafından istatistiksel olarak sınanmıştır. 2002-2011 dönemine ilişkin verilerin kullanıldığı çalışmanın ampirik kısmında en küçük kareler ile eş-bütünleşme test yöntemleri tercih edilmiştir.

Makao'da kumar oyununun yasal hale gelmesi ve Çin ile Makao arasındaki seyahat engellerinin kaldırılması kumar turizmin hızla gelişmesini sağlamıştır. Öyle ki, Makao, genellikle kumar oyunu veya oyun hizmetleri ile karakterize edilmektedir. Kumar işletmelerinin büyümesi ekonomide önce arz yanlı sonra ise talep yanlı bir etki yaratmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre Makao ekonomisi Hollanda Hastalığına yakalanmış durumdadır. Makao'da Hollanda Hastalığının var olmasıyla ilgili asıl problem, turizm sektörüne, kumar oyununu yasaklanması durumunda bölgeyi destekleyebilecek bir alternatifinin bulunmamasıdır. Mieiro ve diğerleri (2012) kumardan elde edilen gelir kaynaklarının düzgün yöneltilmesi yönünde tavsiyelerde bulunmuşlardır. Kumar gelirlerinin yüksek kaliteli eğitim ve sağlık sistemlerinin gelişiminde kullanılması gerektiği ve böylelikle beşeri sermayenin arttırılabileceğini savunmuştur.

Inchausti-Sintes (2015), dinamik genel denge yöntemini kullanarak İspanya ekonomisi için turizm sektöründeki Hollanda hastalığını analiz etmiştir. Inchausti-Sintes (2015)'e göre İspanya 2008 krizinden sonra önemli bir ekonomik durgunluğa girmiştir. 2008 yılından 2012 yılına kadar reel GSYİH %0.92 gerilemiştir. 2012 yılı işsizlik oranı %24.3'tür. Bu ekonomik durumun nedenleri; özel sektörün düşük uluslararası faiz oranlarından borçlanarak konut sektöründe balon yaratması, yüksek işsizlik oranı, düşük ücretler, düşük özel tüketim seviyeleri ve bankacılık sektöründe kriz olarak ifade edilmiştir. Bu çalışmanın özelliklerinden birisi dinamik genel denge yöntemi kullanılarak sektörler arası bağlantıların incelenmiş olmasıdır. Teoride her ne kadar bu yöntemin önemi vurgulanmış olsa da yapılan çalışmalarda pek rastlanılmamıştır. Çalışmada, sürekli değişen dünyadaki turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki oldukça karmaşık olduğundan elde edilen sonuçlar özenle değerlendirilmelidir. Şöyle ki, teknolojik gelişmeler zaman zaman ticarete konu olmayan bazı malları ticarete konu olan mallara dönüştürmüştür. Hindistan gibi ülkeler de bu yeni durumdan faydalanmaktadır. Inchausti-Sintes (2015) bu tür sürekli ve beklenmedik değişikliklerden dolayı daha önce bu konuda kabul görmüş olan birçok teorinin ve sonuçların tekrardan gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Turizm sektörünün makro ekonomik değişkenlere olan etkisi sektör yoğunluğuna göre değişebilmektedir. Inchausti-Sintes (2015) turizmin İspanya'da kısa ve orta dönemde ekonomik büyümeye katkı sağladığını, işsizlik oranını azalttığını, ticaret hadlerini iyileştirdiğini, iç talebi arttırdığını ve İspanya gibi yüksek borcu olan ülkeler için cari işlemler açığında iyileşme sağladığını tespit etmiştir. Inchausti-Sintes (2015)'e göre, reel brüt katma değer üzerindeki etki de olumlu ve dikkate değerdir. İşsizlik üzerindeki etkisi bir çözüm niteliğinde olmasa da ekonomide bir rahatlama sağlamaktadır. Diğer bir taraftan yurtiçi mal talebi, istihdam talebini arttırarak turizm dışındaki sektörlerin büyümesine katkı sağlamaktadır. Ancak turizm talebinin yurtiçi fiyatlarını yükseltmesi iç talebi düşürmüştür. Bununla birlikte mikro ekonomik düzeyde, turizm sektörünün olumlu etkileri, makro ekonomik düzeyde olduğu kadar net ve olumlu değildir. Turizm gelirleri döviz kurunu yükseltmiş geleneksel, tarım, enerji, madencilik ve sanayi gibi sektörleri sarsmış ve

Hollandalı Hastalığına neden olmuştur. Çalışmanın bir diğer bulgusu, turizm sektörünün ekonomi üzerindeki etkisinin orta vadede olumlu yöne dönüşebileceğidir.

Inchausti-Sintes (2015)'e göre sorunun turizmin ekonomik büyüme sağlayıp sağlamadığı değil uzun dönemde ne tür bir ekonomik büyümenin daha iyi ve gerekli olduğudur. Turizm odaklı büyüme hipotezinin başarısı yoğun sermaye gerektirmeyen ve ticarete konu olmayan sektörün büyümesine dayanmaktadır. Ancak, uzun dönemde turizm kaynaklı büyümeyle düşük sermayeli sektörlerin büyümesi uzun dönemde ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyerek verimlilik artışlarını tehlikeye atacaktır. Öte yandan, turizm odaklı politika sonucunda ekonomik büyüme ve işsizlik oranının azalması ve ticarete konu olan ile olmayan mallara olan talep arasındaki fark, reel döviz kuru üzerinde ek bir etki yaratarak dış rekabet gücünü düşürecektir ki, bu da Hollanda Hastalığı belirtisidir. Inchausti-Sintes (2015) turizm sektöründe sektörler arası bağlantıları ve etkileşimi tam olarak ölçemediğinden dolayı eleştirmiş olduğu girdi-çıkıtı yöntemini çalışmasında genel denge yöntemi ile birlikte kullanmıştır. Ayrıca analiz kısmında uzun dönemi yeterince araştırmamış ve Nowak ve Sahli (2007) ile Chen ve diğerleri (2006) tarafından yapılan çalışmalarda olduğu gibi Hollanda Hastalığının en önemli belirtisi olan sanayisizleşme kavramına oldukça az değinmiştir.

Chen ve diğerleri (2016) turizm sektörü ile açık ve küçük ekonomiler için genel iki sektörlü bir dinamik optimizasyon modeli geliştirerek, turizm sektörünün hızla gelişmesi durumunda Hollanda Hastalığını ve sosyal refahı araştırmışlardır. Hollanda hastalığının refah üzerinde önemli bir role sahip olabileceği yönünde iki farklı görüş geliştirerek literatüre katkı sağlamışlardır. Eğer hane halkı uluslararası finans piyasasından serbestçe borçlanabilirse, turizm sektörünün hızlı gelişimiyle oluşan Hollanda Hastalığından vatandaşların refah seviyesi etkilenmeyecektir. Ekonominin dünya finans piyasasına kapalı ve turizm mallarının sermaye yoğun bir sektör olması durumunda Hollanda Hastalığı sosyal refah düzeyini arttırmaktadır. Ancak, yabancı turistler, yerli halkı hem pozitif hem de negatif yönde etkilemektedir (Örneğin; kirlilik emisyonları negatif etkiler yaratabilir, yabancı ziyaretçilerin farklı kültür ve yaşam tarzları ise yerel sakinleri pozitif yönde etkileyebilir). Altıncı bölümde elde edilen ampirik bulgular ışığında, Türkiye ekonomisinin Hollanda Hastalığı içerisinde olup olmadığı incelenmiş ve elde edilen bulgulara göre turizmin uzun vadede sektörler üzerindeki etkisi Hollanda Hastalığı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Nowak ve Sahli (2007)'ya yapılmış olan eleştiri bu çalışma için de geçerlidir. Hollanda Hastalığı için büyük önem taşıyan sanayisizleşme kavramı çalışmada incelenmemiştir.

4.1.2.5. Diğer Faktörler

Bir diğer faktör ise göçtür. Bu faktör, göç alan ülkelerde sektörler arası kaynak hareketi ve harcama etkisi yaratarak Hollanda Hastalığına sebebiyet vermektedir. Bu konuda yapılan

Çalışmalardan biri Beine ve diğerlerine (2015) aittir. Kanada için yapmış oldukları çalışmada genel denge analizini kullanmışlardır. Bir başka faktör olarak yüksek faiz oranlarından elde edilen sıcak para gösterilebilir. Bu konuda yeterli teorik alt yapı olmadığından herhangi bir ampirik çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak Hollanda Hastalığına neden olabilecek faktörler arasında yer aldığından çalışmalarda bu faktöre de değinilmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. METODOLOJİ VE VERİ SETİ

Adam Smith (1776)'in Mutlak Üstünlük Teorisi'nden David Ricardo (1817)'nin Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ne ve Heckscher-Ohlin (1919)'in modelinden Balassa (1966)'nın geliştirmiş olduğu endekse kadar olan kuramlarda genellikle uluslararası ticaretin ve ekonomik büyümenin önemi üzerinde durulmuştur. Fakat Balassa (1978) tarafından geliştirilen “Yeni Büyüme Teorisi'nde” ihracata ve ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisine odaklanılmıştır. Balassa (1978)'ya göre üretim faktörlerinin tahsisi ihracat, ithalat ve üretim verimliliğini artırarak ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Dünya Bankası (2009)'nın belirtmiş olduğu gibi en hızlı büyüyen ülkeler, dünya ticaret hacminde ihracat paylarını arttıran ülkelerdir. Ayrıca Dünya Bankası (1993)'nin raporuna göre Kore, Tayvan, Malezya, Tayland, Çin ve Singapur gibi Doğu Asya ülkelerinin ihracat odaklı büyümede başarılı olmaları, neoklasik iktisatçıların “İhracata dayalı büyüme hipotezini” geliştirmelerini sağlamıştır. Gelişmekte olan ülkelerde ihracat önemli bir role sahiptir. Çünkü Avrupa Merkez Bankası (2015)'na göre, bu tür ülkelerde iç pazarın büyüklüğü yeterli değildir. Dolayısıyla, üretimde ölçek ekonomisinden faydalanmak, üretim maliyetlerini düşürmek, ekonomik büyümeyi desteklemek ve üretkenliği arttırmak için dış pazara da ihtiyaç duyulmaktadır.

Turizm geliri kategorik olarak ticaret ve ihracat başlığı altında yer almaktadır. Turizm odaklı ya da turizme dayalı büyüme hipotezi doğrudan ihracata yönelik ya da ihracata dayalı büyüme hipotezinden türetilmiştir. Her ikisi de işgücü ve sermaye gibi üretim faktörleri ile ihracatı arttırmak büyüme desteklemektedir (Brida ve Pulina, 2010: 2). Burada döviz gelirini arttırmak için hangi malın ihraç edileceğine karar vermek oldukça önemlidir. Gelişmiş ülkelerde sanayi ve katma değeri yüksek malların ihraç edilmesi sermaye birikiminin artmasına ve teknolojinin gelişmesine neden olmaktadır. Bu da daha ekonomiye avantaj sağlamaktadır. Katma değeri yüksek olan malları ihraç etmek ile katma değeri düşük, sermaye sızıntısı yüksek olan, teknoloji gerektirmeyen malları (turizm gibi) ihraç etmek arasında çok büyük bir fark vardır. Özellikle iç piyasaya etkisi açısından sanayi sektörü mal ihracıyla sektörü daha da verimli kılmakta ve uzun vadede istihdam yaratmayı ve geliştirmeyi garanti etmektedir. Ama turizm sektörü özellikle de sanayiye, teknolojiye pasif hâle getirerek uzun dönemde büyümede ve istihdamda ciddi sıkıntılar yaratmaktadır. Ayrıca bu durum kronik hâle geldiğinde bu tür ülkeler Hollanda Hastalığına yakalanma riski taşımaktadır.

Turizmin, Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini incelemek için Cobb-Douglas üretim modeli, Solow (1956)'a benzeyen neoklasik bir büyüme modeli, Gass (1965), Barron (1991) ve Barron ve Martin (1995) büyüme modelleri ile Holzner (2011) dikkate alınarak bu çalışmanın temel denklemi oluşturulmuştur:

$$G = F(Y_0, K, H, X) \quad \dots(4)$$

(4) numaralı denklemde, G, çalışan başına düşen üretim artışını; Y₀, çalışan başına düşen başlangıç üretim miktarını; K, çalışan başına düşen fiziksel sermaye miktarını ve H, çalışan başına düşen beşerî sermaye miktarını temsil etmektedir.

Bu çalışmanın amacı doğrultusunda X vektörü, turizm sektörünü de içeren tüm olası kontrol değişkenleri temsil etmektedir. Holzner (2011) turizmi; doğal olanaklar, iklim ve manzara, kültürel miras, yerel nüfusun misafirperverliği gibi sermayeleri temsil eden bir değişken olarak tanımlamaktadır. Bu tür faktörler beşerî sermaye başlığı altında da yer alabilmektedir. Mevcut çalışmada, Ghalia ve Fidrmuc (2015) ve Mankiw ve diğerleri (1992) gibi bazı çalışmalar takip edilerek söz konusu faktörler beşerî sermaye adı altında toplanmıştır. Sachs ve Warner (1995) ise bu tür değişkenlere işgücü ve sermayenin üretkenliğini artıran bazı büyüme faktörlerini de eklemiştir. Ghalia ve Fidrmuc (2015), Holzner (2011) ve Mankiw ve diğerleri (1992) tarafından yapılan çalışmalar dikkate alınarak aşağıdaki fonksiyon oluşturulmuştur.

$$G = F(\text{GSYİH}, \text{TURİZM}, \text{BEŞERİ SERMAYE}, \text{FİZİKİ SERMAYE}, \text{TİCARET}) \quad \dots(5)$$

(4) ve (5) numaralı denklemlerin test edilebilir versiyonu aşağıdaki gibidir:

$$G_i = \alpha_0 + \alpha_1 Y_{0i} + \alpha_2 K_i + \alpha_3 H_i + \alpha_4 X_i + \varepsilon_i \quad \dots(6)$$

$$G_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{TURİZM}_{it} + \beta_2 \text{İOKUL}_{it} + \beta_3 \text{TİCARET}_{it} + \beta_4 \text{FS}_{it} + \beta_5 \text{DH}_{it} + \varepsilon_{it} \quad \dots(7)$$

(7) nolu denklemde TURİZM; turizm gelirlerinin GSYİH'ye oranını veya seyahat hizmetlerinin hizmet ihracatına oranını, İOKUL; ikincil okula kayıt oranını, TİCARET; ihracat, ithalat ve hizmetlerin GSYİH'ye oranını, FS; gayri safi sabit sermayenin GSYİH'ye oranını ve DH; hükümetin nihai tüketim harcamalarının GSYİH'ye oranını göstermektedir.

Çalışmada, Türkiye'de turizm sektörünün uzun dönemde büyümeye olan etkisinin doğru bir şekilde tespiti için alternatif yöntemler ve değişken grupları kullanılmıştır. Analizde kullanılan yıllık verilerin uzun dönemli etkileşimlerinin incelenmesi gerektiğinden yöntem olarak Pesaran ve Shin (1999) ve Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Model (ARDL) sınır testi yaklaşımının kullanılması uygun bulunmuştur. ARDL modeli aslında A_t gibi bir

denklemin p sıralı dışsal VAR modelini temsil etmektedir. Bu çalışmada $A_t = (KBDG_t, TURİST_t, BEŞERİ SERMAYE_t, FİZİKİ SERMAYE_t...)$ gibi düşünülmektedir. ARDL sınır testi yönteminin diğer eşbütünleşme yöntemlerine göre birtakım üstünlükleri bulunmaktadır. Bu üstünlüklerden ilki; ARDL sınır testi yönteminde bütün değişkenlerin aynı seviyede entegre veya durağan olmasına gerek yoktur. Yani değişkenlerin $I(0)$ ve $I(1)$ seviyelerinde durağan olmaları testin uygulanması açısından bir sakınca teşkil etmemektedir. İkincisi; küçük örneklerde ARDL sınır testi daha iyi sonuçlar vermektedir. Bir diğer üstünlüğü ise; ARDL modelinin uzun dönemli analizlerde sapmasız tahminler sunmasıdır.

ARDL sınır testi uygulanmadan önce değişkenlerin $I(2)$ seviyesinde durağan olmadıklarından emin olmak için birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir. Ayrıca durağan olmayan ekonomik zaman serileri ile yapılan çalışmalarda “sahte regresyon” (spurious regressions) problemiyle karşılaşmaktadır. Sahte regresyon durumunda R^2 ve t-istatistikleri anlamlı olsa da elde edilen tahminler güvenilir olmamaktadır (Enders, 2010: 196). Serilerin durağanlığı ADF (Genişletilmiş Dickey-Fuller) ve PP (Phillips-Perron) birim kök testleri kullanılarak sınımlanmıştır. Dickey-Fuller birim kök testi hata terimlerinin istatistiksel olarak bağımsız ve sabit varyansa sahip olduğunu varsaymaktadır. Genişletilmiş Dickey-Fuller testinde (ADF), modele gecikmeli değerler eklenerek Dickey-Fuller testi otokorelasyon problemine karşı düzeltilmiştir. ADF testinde serilerin durağanlığı aşağıdaki iki farklı model üzerinden araştırılmaktadır:

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \lambda Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad \dots(8)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 TREND + \lambda Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad \dots(9)$$

(8) ve (9) numaralı denklemler sırasıyla; sabitli-trendsiz ve sabitli-trendli modelleri göstermektedir. Bu modellerde; Y_t , birim kökün araştırıldığı değişkeni; Δ , birinci fark operatörünü ($Y_t - Y_{t-1}$); β_1 , sabit terimi; β_2 , ilgili zaman serisinin trend içerip içermediğine göre modele dahil edilen trend değişkeni katsayısını; α_i , olası otokorelasyon probleminin giderilmesi için denkleme dahil edilen gecikmeli bağımlı değişken katsayılarını; p bağımlı değişkenin optimal gecikme uzunluğunu, ε_t ise hata terimini temsil etmektedir.

ADF testinde bir serisinin durağan olması için λ katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. λ katsayısının istatistiksel olarak anlamlılığı hesaplanan t-istatistiğinin MacKinnon tablo kritik değeriyle karşılaştırılmasıyla tespit edilmektedir. Eğer t-istatistiğinin mutlak değeri MacKinnon tablo kritik değerinden büyükse, H_0 hipotezi reddedilerek, H_1 hipotezi kabul edilir ve serinin durağan olduğuna karar verilir. ADF birim kök testi için hipotezler aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır;

$H_0: \lambda = 0$; Y_t zaman serisi durağan değildir, yani birim kök içermektedir.

$H_1: \lambda \leq 0$; Y_t zaman serisi durağandır, yani birim kök içermemektedir.

Phillips ve Perron (1988) birim kök testindeki olası otokorelasyon sorunu için parametrik olmayan alternatif bir kontrol yöntemi önermektedir. PP birim kök testi hata teriminin zayıf derecede bağımlı olmasına ve heterojen olarak dağılmasına izin vermektedir. PP testinde Dickey-Fuller'in hata terimleriyle ilgili varsayımı genişletilerek hata terimindeki olası otokorelasyon ve değişen varyans sorunu giderilmiştir. PP testi aşağıdaki denklemle ifade edilmektedir:

$$\tau_\alpha = t_\alpha \left(\frac{\gamma_0}{f_0} \right)^{1/2} - \frac{T(f_0 - \gamma_0)se(\hat{\alpha})}{2f_0^{1/2}S} \quad \dots(10)$$

Burada t_α , α parametresinin t oranını; $se(\hat{\alpha})$, standart hatasını; S , test denkleminin standart hatasını; γ_0 , hata teriminin varyansını; f_0 , sıfır frekansta hata spektrumun tahmincisini göstermektedir.

Durağanlık analizinden sonra ARDL denkleminin belirlenmesi gerekmektedir. Genelleştirilmiş ARDL (p, q) modeli aşağıdaki denklemle ifade edilmektedir:

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \delta_i Y_{t-i} + \sum_{i=0}^q \lambda_i X_{t-i} + \varepsilon_t \quad \dots(11)$$

(11) numaralı denklemde: Y_t , bağımlı değişken vektörünü; X_t , bağımsız değişkeni(leri), β_0 , sabit terimi; δ_i ve λ_i , değişken katsayılarını; p, bağımlı değişken için optimal gecikme uzunluğunu; q, bağımsız değişken için optimal gecikme uzunluğunu ve ε_t hata terimini göstermektedir.

Çalışmada kullanılan ARDL modelleri, ilgili ampirik literatüre dayanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca kapsamlı bir test için çeşitli alternatif modeller geliştirilmiş ve analizler yapılmıştır. İlk ARDL modeli aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned} \Delta G_t = & \alpha_0 + \alpha_1 G_{t-1} + \alpha_2 Y_{t-1} + \alpha_3 H_{t-1} + \alpha_4 K_{t-1} + \alpha_5 X_{t-1} + \sum_{i=1}^p \alpha_6 \Delta G_{t-i} + \sum_{i=1}^{q_1} \alpha_7 \Delta H_{t-i} \\ & + \sum_{i=1}^{q_2} \alpha_8 \Delta K_{t-i} + \sum_{i=1}^{q_2} \alpha_9 \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{q_3} \alpha_{10} \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad \dots(12)$$

(7) numaralı denklem için oluşturulan ARDL modeli ise şu şekildedir:

$$\begin{aligned} \Delta G_t = & \alpha_{0i} + \sum_{i=1}^r \alpha_{1i} \Delta G_{t-i} + \sum_{i=0}^s \alpha_{2i} \Delta DH_{t-i} + \sum_{i=0}^k \alpha_{3i} \Delta FS_{t-i} + \sum_{i=0}^e \alpha_{4i} \Delta İOKUL_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^v \alpha_{5i} \Delta TURİZM_{t-i} + \sum_{i=0}^x \alpha_{6i} \Delta TİCARET_{t-i} + \alpha_{7i} G_{t-1} + \alpha_{8i} DH_{t-1} + \alpha_{9i} FS_{t-1} + \alpha_{10i} İOKUL_{t-1} + \\ & \alpha_{11i} TURİZM_{t-1} + \alpha_{12i} TİCARET_{t-1} + \varepsilon_{ti} \end{aligned} \quad \dots(13)$$

Burada $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_{12}$, denklemin katsayılarını ve ε_i , beyaz gürültü sürecine sahip hata terimini göstermektedir.

ARDL sınır testinde değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisinin var olup olmadığını belirlemek için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

$$H_0: \alpha_8 = \alpha_9 = \dots = \alpha_{12} = 0$$

$$H_1: \alpha_8 = \alpha_9 = \dots = \alpha_{12} \neq 0$$

Pesaran'ın (Microfit 5 kılavuzu denklem 21.168) belirttiği gibi hata düzeltme terimi katsayısının 0 ile -2 arasında bir değer alması gerekmektedir ($0 > ECM_{-1} > -2$). Basit bir ARDL (1,1) denklemini dikkate alındığında $Y = \alpha + \beta * Y(-1) + \gamma * X + \lambda * X(-1)$, $-(1-\beta) = ECM_{-1}$ yani $-1 < \beta < +1$ olmaktadır.

Bir sonraki aşamada yapısal VAR (SVAR) yöntemi kullanılarak aktarım mekanizmasında kullanılmış olan denklemlere varyans ayrıştırma uygulanmış ve değişkenlerin aktarım mekanizmasındaki ağırlığı test edilmiştir. Christiano ve diğerlerine (1999) göre aktarım mekanizması analizinde özellikle de parasal aktarım analizinde SVAR önemli bir yöntemdir. Dinamik makro ekonomik verilerin davranışını belirlemede ve ekonomi alanındaki teorik gelişmelerde oldukça faydalı bir yöntemdir (Breitung, 1997; 389). Aynı zamanda SVAR modelleri, bir şok etkisi altında model dinamiklerini analiz etmek için kullanışlı bir araçtır (Gottschalk, 2001; 39).

Rubio-Ramirez ve diğerlerine (2010) göre SVAR modelinde iki dönem (kısa ve uzun dönem) ve üç farklı matris üzerinden analiz yapılmaktadır:

- I. A-B Kısıtlamaları (Kısa Dönem)
- II. S Kısıtlamaları (Kısa Dönem)
- III. F Kısıtlamaları (Uzun Dönem);

Çalışmada turizmin Türkiye ekonomisi üzerindeki uzun dönem etkilerinin neler olduğunun ve nasıl bir etki yaptığının tespit edilmesi hedeflendiğinden A-B matrisi çalışmanın amacı dışındadır. Dolayısıyla, S ve F matrisleri elde edilerek analiz yapılmıştır. S, kısa dönem matrisidir. F matrisinin hesaplanmasında gerekli olan bu matris tahmin edilerek kullanılmıştır.

Bir sonraki aşamada ise, ARDL modeli ile test edilen büyüme modeli alternatif olarak Bayesian VAR (BVAR) analizi kullanılarak tekrardan tahmin edilmiştir. Böylelikle ARDL modeli tahmin sonuçları ile alternatif yöntem bulgularını karşılaştırma fırsatı elde edilmiştir. Ayrıca BVAR

modeli çok sayıda değişkene sahip olan modellerde oldukça iyi bir performans göstermektedir. BVAR modelinin aşamalarına geçilmeden önce değişkenlerin eşbütünleşik olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Zaten daha önce de değinildiği üzere bu çalışmanın amacı turizm ile makro ekonomik değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemektir. Fark işleminin uygulanması serilerin uzun dönem özelliklerini kaybetmesine neden olmaktadır. Ancak analizde kullanılan bazı değişkenler seviyesinde durağan çıkmamaktadır. BVAR analizinde ise serilerin uzun dönemde ilişkili veya eşbütünleşik olması ve kalıntıların beyaz gürültü süreci içermesi gerekmektedir. Bu yüzden ilk olarak eşbütünleşme analizi yapılarak değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki araştırılmıştır. Bu bağlamda beyaz gürültü sürecinin tespiti için kalıntı temelli testlerin kullanılması daha uygun olmaktadır. Çalışmada kalıntı temelli olan Engle-Granger ve Phillips-Ouliaris eşbütünleşme testleri kullanılmıştır.

Engle ve Granger (1987)'e göre iki veya daha fazla serinin doğrusal bir kombinasyonunun $I(0)$ veya $I(1)$ 'de durağan olma ihtimali vardır. Bu durumlarda seriler eşbütünleşik veya uzun dönemli bir ilişkiye sahiptir. Burada eşbütünleşme testlerinin uygulanmasındaki amaç durağan olan ve olmayan serilerden oluşan fonksiyonu BVAR analizi için güvenilir hale getirmek ve ön hazırlık aşamasını yapmaktır. Yani eşbütünleşme analizinden direkt çalışmada ele alınan hipoteze yönelik yorum yapılmamaktadır.

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi eşbütünleşme testinin ardından BVAR analizine geçilmiştir. ABD'de 70'li yıllarda denklem sistemlerini BVAR analizi ile araştırmak oldukça popüler hale gelmiştir. Ancak Sims (1980) bu yaklaşıma önemli eleştiriler getirmiştir. Sims (1980)'in eleştirileri daha çok değişkenlerin içsel ve dışsal seçimiyle ilgilidir. Ona göre, denklemlerde iki tür değişken vardır; bunlardan biri içsel değişkenlerdir ki, bu değişkenler diğer içsel değişkenler ile etkileşim içerisindedir. Diğer ise dışsal değişkenlerdir ki, içsel değişkenlere etki yapmakta ancak onlardan etkilenmemektedir. Sims (1980)'e göre değişkenlerin içsel ve dışsal ayrımı için harcanan zaman ve yapılan analiz tamamen boşunadır. Çünkü iktisatta bütün değişkenler birbirini etkilemekte ve etkilenmektedir. Diğer değişkenlerden etkilenmeyen bağımsız (dışsal) değişken yoktur.³ Bu yüzden Sims(1980)'e göre değişkenlerin içsel ve dışsal olarak seçimi tamamen araştırmacıya bağlı bir konudur. Bunun için de değişkenlerin ayrımı yapılmadan hepsinin içsel olarak analize dâhil edilmesini önermiştir. Bu öneri, VAR sistemleri olarak ekonometri literatürüne geçmiştir.

VAR modeli, çok sayıda değişken içeren fonksiyonlar için iyi bir model değildir (Sims ve Zha, 1996: 1). En çok olabilirlik (Maximum Likelihood Estimation) yöntemine kıyasla Bayesian yöntemi araştırmacının verileri ekonometrik açıdan yorumlamasında kolaylık sağlamaktadır. İktisat bilminde istatistik ve matematiksel teorilerin dışında ekonomik teorilerin ve iktisat okullarının

³ Sadece petrol bu özellikleri taşımaktadır. Yani diğer tüm makro ekonomik değişkenleri etkilerken diğer değişkenlerden hiç etkilenmemektedir.

görüşünün önemli bir rolü vardır. Bu önemin veri analizlerine de yansımaları ve araştırmacının bu alanlardaki veriler üzerindeki etkisini bilerek analiz etmesi daha doğru tahminlerin elde edilmesine neden olacaktır. Örneğin modelin rasyonel beklentiler varsayımı altında tahmin edilmesi ile uyarlanmış beklentiler varsayımı altında tahmin edilmesi farklı anlamlar ifade etmektedir.

Çalışmada araştırılan hipotez, Bayesian yöntemi çerçevesinde ve iki önemli iktisat okulu varsayımı altında analiz edilmiştir. Bunlar rasyonel ve uyarlanmış beklentilerdir. Rasyonel beklentiler yaklaşımında bireyler bütün verileri rasyonel bir karar mekanizmasıyla oluşturmaktadır. Ancak uyarlanmış beklentiler yaklaşımında geleceğe yönelik beklentilerin geçmişteki değişmelerinin bir ortalaması olarak ele alınmaktadır.

Uyarlanmış beklentiler yaklaşımında optimal gecikme ve dağılım, duruma göre belirlenmektedir. Ancak Bayesian yönteminde maksimum gecikme ve dağılım özellikleri iktisat okullarının varsayımlarına göre belirlenmektedir. BVAR yöntemine ilişkin literatür incelendiğinde ön plana çıkan birkaç farklı önsel (prior) dağılım elde etme yöntemi olduğu görülmektedir. Bunlardan en yaygını Litterman/Minnesota Önsel yöntemidir.

Doan ve diğerleri (1984) ve Litterman (1986) çalışmalarında bu yöntemi “Litterman Önsel” yada “Minnesota Önsel” olarak adlandırmışlardır. İlk kez Minnesota Üniversitesi ve Minneapolis Merkez Bankası tarafından geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Bu yöntemde değişkenlerin ortalaması sıfır ve varyansı V_0 kabul edilmektedir. Yöntemde \sum_{ϵ} 'yi hesaplamak için üç farklı yaklaşım geliştirilmiştir. Bunlar:

- I. Tek değişkenli AR: Köşegen matris oluşturmak için sınırlı olan AR ile hesaplanan \sum_{ϵ} ,
- II. Tek fonksiyonlu VAR ile hesaplanan \sum_{ϵ} ,
- III. Full VAR ile hesaplanan \sum_{ϵ} 'dir.

Bu çalışmada, üç yaklaşım arasında daha sağlıklı ve güvenilir sonuç verdiği için Full VAR yaklaşımı tercih edilmiştir.

Çalışmanın ekonometrik analiz kısmında kullanılan veriler Dünya Bankası veri tabanından ve Türkiye İstatistik Kurumu'ndan derlenmiştir. Veri seti 1975-2016 dönemini kapsayan yıllık verilerden oluşmaktadır. Değişkenlerin belirlenmesinde Ghaliya ve Fidrmuc (2015), Holzner (2010), Holzner (2011) ve Figini ve Vici (2007) tarafından yapılan çalışmalar dikkate alınmıştır.

Turizm sermayesinin göstergesi olarak turizm gelirinin GSMH içerisindeki yüzdelik payı ile seyahat hizmetlerinin hizmet ihracatındaki yüzdelik payı, büyüme değişkeni olarak yıllık GSYİH'deki büyüme (%) kullanılmıştır. Gelir değişkeni olarak TL cinsinden kişi başına düşen

gelir, beşerî sermaye, ikincil okula kayıt oranı⁴ ve yaşam beklentisi olmak üzere iki farklı değişkenle temsil edilmiştir. Fiziki sermaye değişkeni gayri safi sabit sermaye oluşumunun GSYİH'deki yüzdesi olarak kullanılmıştır. Reel döviz kur değişkeni olarak efektif reel döviz kuru modele eklenmiştir. Ticaret verileri ise ihracat, ithalat ve hizmetlerin GSYİH'deki yüzdelik payıdır. Sanayi, vergi ve kamu harcamaları değişkenlerini temsilen sırasıyla sanayi üretimi katma değeri, net vergi gelirleri ve hükümetin nihai tüketim harcamaları kullanılmıştır. Her üç değişken de GSYİH'deki yüzdelik payı olarak kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Tablo 4'de ayrıntılı bir şekilde özetlenmiştir.

Tablo 4: Verilerin Tanımı

DEĞİŞKEN	DEĞİŞKENİN TANIMI	DEĞİŞKENİN KISALTMASI	KAYNAK
TURİZM I	Turizm gelirinin GSMH'deki yüzdesi	TUR/GNP	TÜRSAB
TURİZM II	Seyahat hizmetlerinin hizmet ihracatındaki yüzdesi	TUR/EXP	Dünya Bankası
BÜYÜME	Yıllık GSYİH'deki büyüme hızı (%)	BÜYÜME	Dünya Bankası
KİŞİ BAŞINA DÜŞEN GELİR	Kişi başına düşen Gelir (TL)	KBDG	Dünya Bankası
BEŞERİ SERMAYE I	İkincil okula kayıt oranı (% Brüt)	İOKUL	Dünya Bankası
BEŞERİ SERMAYE II	Doğumda yaşam beklentisi	YB	Dünya Bankası
FİZİKİ SERMAYE	Gayri safi sabit sermayenin GSYİH'deki oranı	FS	Dünya Bankası
EFEKTİF REEL DÖVİZ KURU	Reel döviz kuru (Sanayi tüketici fiyat endeksine dayalı)	RER	Federal Rezerv Bankası (St. Louis)
TİCARET	İhracat, ithalat ve hizmetlerin GSYİH'deki oranı	TİCARET	Dünya Bankası
SANAYİ	Sanayi üretimi katma değerinin GSYİH'deki oranı	SANAYİ	Dünya Bankası
VERGİ	Net vergi gelirlerinin GSYİH'deki oranı	VERGİ	Dünya Bankası
KAMU HARCAMALARI	Hükümetin nihai tüketim harcamalarının GSYİH'deki oranı	DH	Dünya Bankası

⁴ 1985 ve 1996, ..., 1999 dönemi verileri eksik olduğundan ilgili yılların değerleri interpolasyon yaklaşımıyla üretilmiştir.

ALTINCI BÖLÜM

6. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde ekonometrik analiz sonuçlarına geçmeden önce kullanılan değişkenlere ilişkin tanıtıcı istatistikler hesaplanmış ve Tablo 5'te özetlenmiştir. İlgili tablo incelenecek olunursa TUR/GNP serisinin ortalama değeri %2.69 olarak bulunmuştur. Serinin ele alınan dönem içindeki en yüksek değeri %6.2 olup, bu da 2105 yılında gerçekleşmiştir. Aynı zamanda seri 1976 yılında en düşük değere sahip olmuştur. O da, %4 olarak gerçekleşmiştir. TUR/GNP serisinin standart sapması 1.52 olarak hesaplanmıştır. Gerek ortalama gerekse standart sapma istatistikleri TUR/GNP serisinin ele alınan dönem içerisinde nispeten istikrarlı olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan TUR/EXP serisinin ele alınan dönem içerisindeki ortalaması %45.8 ve standart sapması %14.54 tür. Bu seri yıllar itibariyle nispeten istikrarlı bir seyir izlemiştir. Bu seriye ait en yüksek değer 2003 yılında %73.75 olarak ve en düşük değer de %19.44 olarak 1982 yılında gerçekleşmiştir. VERGİ değişkeninin ortalama değeri ise %13.43'tür. Bu değişkenin en yüksek değeri 2013 yılında %20.10 ve en düşük değeri 1984 yılında %8 olarak hesaplanmıştır. Bu serinin standart sapması %4.13 tür. Bu istatistiklere göre, seri ele alınan dönem içinde istikrarlı bir seyir izlemiştir. İOKUL serisinin ortalaması %64.62'dir. Seriyeye ait en yüksek değeri 2016 yılında %103.05 olarak elde edilmişken, en düşük değer %29.51 olarak 1975 yılında elde edilmiştir. Bu serinin standart sapması %23.18 olarak hesaplanmıştır. RER değişkeninin ortalaması 96.10 olarak bulunmuştur. Serinin en yüksek değeri 134,11 olarak 1978 yılında gerçekleşmiştir. En düşük değer ise 64.11 olarak 1994 yılında oluşmuştur. Bu serinin standart sapması 18.56 olarak, verilerin ortalamaya göre dağılımının nispeten istikrarlı olduğuna işaret etmektedir. Ortalaması 11305.24 TL olan KBDG serisi, en yüksek değerine 19825.39 TL olarak 2016 yılında ve en düşük değerine 6975.82 TL 1975 yılında sahip olmuştur. Bu serinin standart sapması 3724.81 TL'dir. SANAYİ serisinin incelenen dönem içindeki aritmetik ortalaması 20.16'dır. Bu seri en yüksek değerini 25.75 ile 1998 yılında ve en düşük değerini ise 16.61 ile 2009 yılında elde etmiştir. Ortalama değeri 66.90 olan YB serisi, en yüksek değerini 75.69 olarak 2016 yılında ve en düşük değerini 55.38 olarak 1975 yılında elde etmiştir. Bu serinin standart sapması 6.28 olarak hesaplanmıştır. Ortalama ve standart sapma istatistiklerine göre YB serisi dönem içerisinde oldukça istikrarlı bir seyir izlemiştir. FS ve BÜYÜME serilerinin ortalama değerleri sırasıyla %19.95 ve %4.51 olarak gerçekleşmiştir. Her iki serinin standart sapması ise sırasıyla %3.49 ve %4.32'dir. Son olarak Tablo 5'te Jarque-Bera test istatistikleri incelendiğinde, vergi yükü serisi hariç bütün serilerin Jarque-Bera istatistiklerinin

anlamli olmadıkları ve dolayısıyla serilerin normal dağılıma sahip oldukları anlaşılmaktadır. VERGİ serisinde Jarque-Bera istatistiği %10 anlamlılık düzeyinde, normal dağılıma sahip olmadığını göstermektedir.

Tablo 5: Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

TANITICI İSTATİSTİKLER	TUR/GNP	TUR/EX P	VERGİ	İOKUL	RER	KBDG
Ortalama	2.69	45.80	13.43	64.62	96.10	11305.24
Medyan	2.85	40.94	11.35	62.12	96.44	10514.83
Maksimum Değer	6.2	73.75	20.10	103.05	134.11	19825.39
Minimum Değer	0.40	19.44	8.0	29.51	64.11	6975.82
Standart Sapma	1.52	14.54	4.13	23.18	18.56	3724.81
Çarpıklık	0.08	0.21	0.22	0.147	0.270	0.792
Basıklık	2.32	1.91	1.39	1.63	2.37	2.603
Jarque-Bera İstatistiği	0.85	2.37	4.85*	3.43	1.20	4.67
TANITICI İSTATİSTİKLER	SANAYİ	YB	FS	BÜYÜME	DH	TİCARET
Ortalama	20.16	66.90	19.95	4.51	11.81	39.18
Medyan	19.73	67.28	20.29	5.10	12.03	41.63
Maksimum Değer	25.74	75.68	26.41	11.11	15.98	60.01
Minimum Değer	16.61	55.38	14.39	-5.96	7.51	9.09
Standart Sapma	2.43	6.28	3.49	4.32	2.19	14.45
Çarpıklık	0.36	-0.23	0.108	-0.80	-0.20	-0.43
Basıklık	1.92	1.76	1.89	2.90	2.68	2.19
Jarque-Bera İstatistiği	2.97	3.03	2.22	4.51	0.47	2.44

Not: *, %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Mevcut çalışmanın analiz aşamasında ARDL sınır testinin uygulanabilmesi için öncelikle değişkenlerin ikinci devresel farkında durağan olup olmadığı ADF ve PP birim kök testleriyle sınınanmıştır.

Bilindiği üzere zaman serisi analizlerinde durağanlık konusu oldukça önemlidir. Kullanılacak modellerdeki serilerin durağan olması gerekmektedir. Durağan olmayan zaman serisi analize dahil edilmesi durumunda sahte regresyon sorunuyla karşılaştığımız için elde edilen sonuçlar gerçek sonuçları yansıtmayacaktır. Bu yüzden, birim kök analiz aşamasında ARDL sınır testinin uygulanabilmesi için değişkenlerin ikinci devresel farkında durağan olup olmadığı ADF ve PP birim kök testleriyle sınanmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 6 ve 7’de verilmiştir.

Tablo 6: Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Test Sonucu

DEĞİŞKEN	GENİŞLETİLMİŞ DICKEY-FULLER (ADF)			
	SEVİYESİNDE		BİRİNCİ FARKINDA	
	SABİTLİ	SABİTLİ-TRENDLİ	SABİTLİ	SABİTLİ-TRENDLİ
BÜYÜME	-6.16 *** (0)	-6.16 *** (0)	-6.88 *** (1)	-6.78 *** (1)
DH	-0.60(0)	-1.88(0)	-5.96 *** (0)	-6.09 *** (0)
FS	-2.20(0)	-2.13(0)	-5.66 *** (0)	-5.59 *** (0)
SANAYİ	-1.87(0)	-2.10(0)	-7.24 (0)	-7.35 *** (0)
YB	-4.63 *** (2)	5.63(2)	-3.92 *** (1)	-7.43 *** (1)
İOKUL	-0.29(0)	-2.58(0)	-6.33 *** (0)	-6.26 *** (0)
RER	-1.89(0)	-1.77(0)	-7.29 *** (0)	-7.55 *** (0)
KBDG	2.01(0)	-0.68(0)	-5.33 *** (0)	-6.13 *** (0)
VERGİ	-0.28(0)	-1.68(0)	-6.59 *** (0)	-6.61 *** (0)
TUR/GNP	-2.33(0)	-3.78 ** (0)	-6.00 *** (1)	-5.94 *** (1)
TUR/EXP	-1.52(0)	-2.15(0)	-6.07 *** (0)	-6.00 *** (0)
TİCARET	-1.12(0)	-3.46 * (1)	-5.46 *** (1)	-5.41 *** (1)

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler optimal gecikme uzunluklarını göstermektedir.

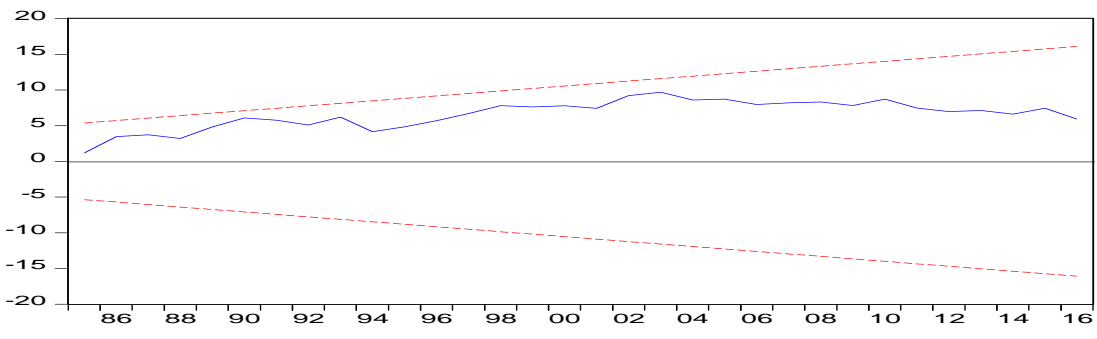
Tablo 7: Phillips-Perron Birim Kök Test Sonucu

DEĞİŞKEN	PHILLIPS-PERRON (PP)			
	SEVİYESİNDE		BİRİNCİ FARKINDA	
	SABİTLİ	SABİTLİ- TRENDLİ	SABİTLİ	SABİTLİ- TRENDLİ
BÜYÜME	-6.15 ***(3)	-6.24 *** (4)	-14.19 ***(5)	-14.10 ***(5)
DH	-0.87(3)	-2.07(3)	-6.00 ***(3)	-6.10 ***(2)
FS	-2.33(1)	-2.28(1)	-5.63 ***(4)	-5.55 ***(5)
SANAYİ	-1.76(2)	-2.01(0)	-7.35 ***(2)	-7.90 ***(5)
YB	-4.55 ***(4)	-9.58 ***(3)	-0.40(5)	-1.63(5)
İOKUL	-0.28(1)	-2.66(1)	-6.33 ***(1)	-6.26 ***(2)
RER	-1.88(2)	-1.69(1)	-7.23 ***(2)	-7.55 ***(0)
KBDG	3.09(5)	-0.66(3)	-5.35 ***(2)	-6.51 ***(5)
VERGİ	-0.44(4)	-1.75(3)	-6.66 ***(4)	-6.62 ***(3)
TUR/GNP	-2.11(5)	-3.78 **(0)	-8.44 ***(29)	-12.45 ***(39)
TUR/EXP	-1.52(0)	-2.15(0)	-6.10 ***(2)	-6.03 ***(2)
TİCARET	-0.84(9)	-2.97(3)	-7.73 ***(12)	-8.01 ***(13)

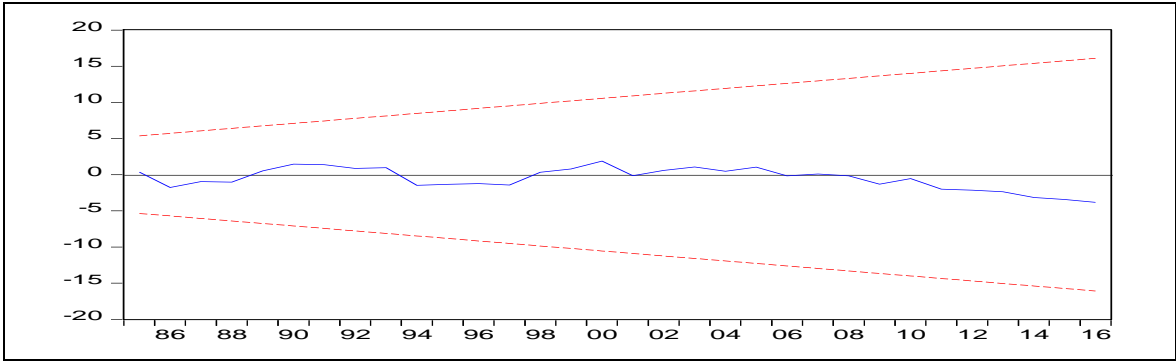
Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler optimal gecikme uzunluklarını göstermektedir.

Tablo 6 ve 7'den, sabitli modeller için ADF ve PP t-istatistikleri, negatif ve aynı zamanda MacKinnon tablo kritik değerlerine göre istatistiksel olarak anlamlı olduklarından BÜYÜME ve YB serilerinin seviyelerinde ve diğer tüm değişkenlerin 1. devresel farklarında durağan oldukları anlaşılmaktadır. Yapılan birim-kök test sonuçlarına göre seriler I(2) olmadıklarından 5. Bölümde verilen modellerin her birinin ARDL yaklaşımı altında çözümü için herhangi bir sorun bulunmamaktadır. Aşağıdaki Tablo 8, aktarım kanalını içeren ilk dört modelin ARDL sonuçlarını özetlemektedir. Tablo 8 sonuçlarına göre, Model 1'de reel döviz kuru bağımlı, TUR/GNP bağımsız değişken olduğu regresyon denkleminin optimal gecikme uzunluğu [2, 3] olarak belirlenmiş olup ve hesaplanan F sınır test istatistiği değerinin (4.52), tablo üst kritik değerinden (4.16) büyük olduğu için %5 anlamlılık seviyesinde değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi belirlenmiştir. Aynı tabloda benzer biçimde reel döviz kurunun bağımlı, TUR/EXP değişkenin bağımsız olduğu Model 2'de optimal gecikme uzunluğu [2, 3] olarak belirlenmiş ve hesaplanan F sınır test istatistiği %5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Dolayısıyla her iki değişken arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmıştır.

Tablo 8: ARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları (Aktarım Kanalı)

MODEL	ARDL Gecikme Uzunluğu	Hesaplanan F-istatistiği
MODEL 1 (RER=f(TUR/GNP))	[2, 3]	4.52 **
MODEL 2 (RER=f(TUR/EXP))	[2, 3]	4.58 **
MODEL 3 (SANAYİ=f(TUR/GNP))	[1, 0]	1.38
MODEL 4 (SANAYİ=f(TUR/EXP))	[1, 3]	4.57 **
Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
1%	4.49	5.58
2.5%	4.18	4.79
5%	3.62	4.16
10%	3.02	3.51
Model 1 İçin Tanısal Testler		
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi	F=1.001 (0.379)	
Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi	F=1.291 (0.289)	
CUSUM Test Sonucu		
		
Model 2 İçin Tanısal Testler		
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi	F=1.45 (0.25)	
Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi	F=2.05 (0.09)	
CUSUM Test Sonucu		

Tablo 8: (devamı)

Model 3 İçin Tanısal Testler

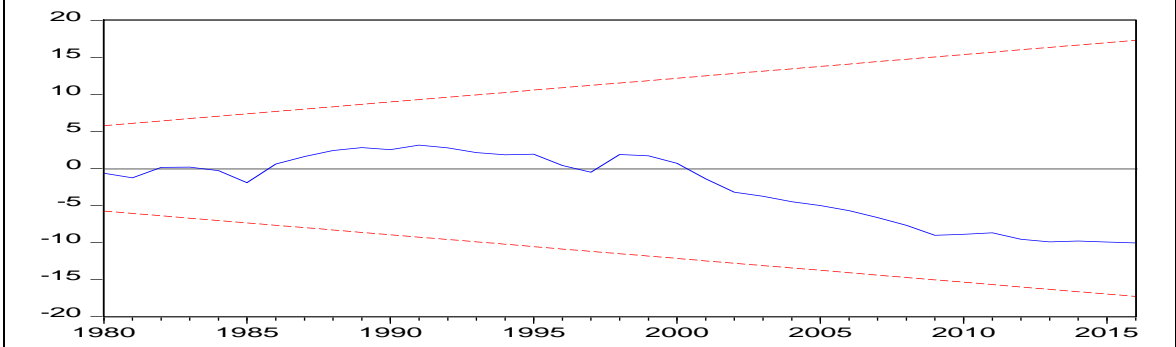
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi

F= 1.18 (316)

Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi

F= 0.677 (0.51)

CUSUM Test Sonucu

Model 4 İçin Tanısal Testler

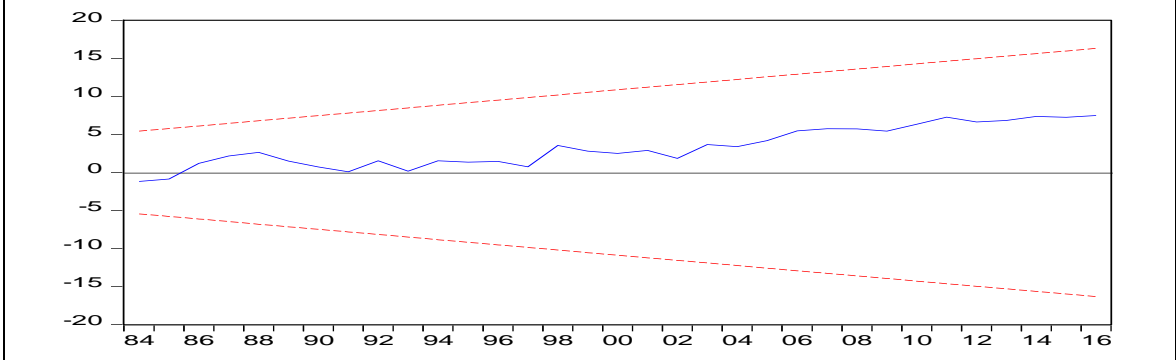
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi

F= 0.68 (0.51)

Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi

F= 1.56 (0.19)

CUSUM Test Sonucu

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler ise olasılık değerlerini ifade etmektedir. [] içerisindeki değerler, optimal gecikme uzunluklarını göstermektedir.

Ancak Tablo 8’de, SANAYİ değişkenin bağımlı, TUR/GNP değişkenin bağımsız değişken olduğu Model 3’te hesaplanan F sınır test istatistiği %10 seviyesinde anlamlı olmadığı için ilgili iki değişken arasında herhangi bir uzun dönem ilişkisine rastlanılmamıştır. SANAYİ değişkenin bağımlı, TUR/EXP değişkenin bağımsız değişken olduğu Model 4’te optimal gecikme uzunluğu [1, 3] olarak belirlenmiş olup ve hesaplanan F sınır test istatistiği değerinin (4.57), tablo üst kritik değerinden (4.16) büyük olduğu için, %5 anlamlılık seviyesinde değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi tespit edilmiştir. Özetleyecek olursak, reel döviz kuru bağımlı ve turizm sermayesi bağımsız değişken olduğu iki modelde de değişkenler arasında en az %5 anlamlılık düzeyinde bir uzun dönem ilişkisi mevcuttur. Öte yandan, SANAYİ değişkenin bağımlı TUR/GNP değişkenin bağımsız değişken olduğu Model 3’te uzun dönem ilişkiye rastlanılmamıştır. Ancak Model 4’de SANAYİ sektörü ile turizm sektörünün diğer değişkeni olan TUR/EXP arasında istatistiksel olarak anlamlı uzun dönem ilişki tespit edilmiştir.

LM otokorelasyon testinin sonuçlarına göre, tüm tahmin modellerinde otokorelasyon problemi yoktur. Öte yandan, CUSUM test sonucuna göre tahmin edilen tüm modellerin %5 anlamlılık düzeyinde istikrarlı olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 9: Uzun Dönem Katsayıları (Aktarım Kanalı)

MODEL	Bağımsız Değişken Katsayısı	t-istatistiği	Sabit Değer	t-İstatistiği
MODEL 1 (RER=F(TUR/GNP))	14.189	1.42	55.09 *	1.91
MODEL 2 (RER=f(TUR/EXP))	1.10 **	2.57	40.06 *	1.90
MODEL 3 (SANAYİ=f(TUR/GNP))	-0.71	-0.73	22.31 ***	7.40
MODEL 4 (SANAYİ=f(TUR/EXP))	-0.213 ***	-3.11	30.08 ***	9.63

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler ise olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 9’a göre, Model 1’de reel döviz kuru bağımlı, TUR/GNP bağımsız değişken olduğunda, TUR/GNP değişkeninin katsayısı pozitif ancak istatistiksel olarak anlamsızdır. Model 2’de ise TUR/EXP değişkenin uzun dönem katsayısı pozitif ve %5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Model 3 ve 4 de bağımsız değişkenlerin uzun dönem katsayıları negatif çıkmış, ancak sadece Model 4’te istatistiksel olarak %1 seviyesinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Hatırlatmak gerekirse Model 3’e göre değişkenler arasında uzun dönem ilişki mevcut değildir. Uzun dönem ilişkinin tespit edildiği modellerin hata düzeltme katsayıları aşağıdaki Tablo

10'da rapor edilmiştir. Dört modelin üçünde uzun dönem ilişkisi rastlanıldığından ilgili tabloda sadece üç modelin hata düzeltme terim katsayıları verilmiştir. Üç model için de ilgili katsayı beklenildiği gibi negatif işaretli ve aynı zamanda istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Tablo 10: Hata Düzeltme Terim Katsayıları

MODEL	EC_{t-1}
MODEL 1 (RER=F(TUR/GNP))	-0.15 ** (-2.21)
MODEL 2 (RER=f(TUR/EXP))	-0.24 *** (-3.24)
MODEL 4 (SANAYİ=f(TUR/EXP))	-0.21 *** (-2.87)

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler ise olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Daha önce bahsedildiği gibi, Hollanda Hastalığı hipotezine göre, turizm faaliyetleri veya doğal kaynaklar ihracatı nedeniyle ülkeye döviz girişi gerçekleşmesi neticesinde reel döviz kuru değerlenecek ve bu yüzden sanayi sektörü negatif yönden etkilenecektir. Mevcut çalışmadaki aktarım kanalı test sonuçlarına göre Türkiye örneğinde turizm sermayesi uzun dönem itibarıyla reel döviz kurunu pozitif, sanayi sektörünü negatif yönde etkilemektedir. Çalışmanın şu anına kadar elde edilen bulguları Türkiye özelinde Hollanda Hastalığının belirtileri ile örtüşmektedir.

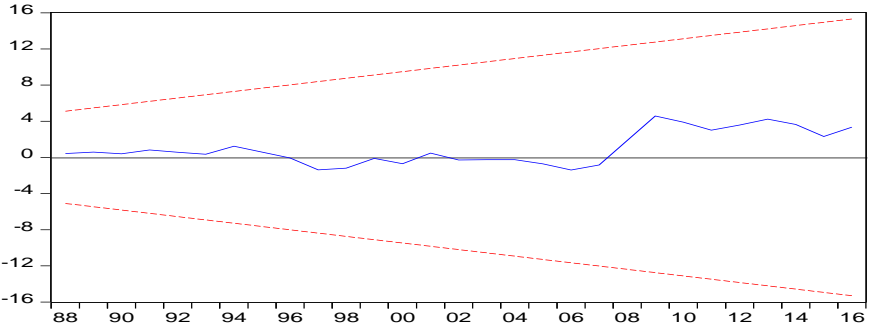
Tablo 11: ARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları (Aktarım Kanalı)

MODEL 5	BÜYÜME= f (TUR ^{EXP} , YB, İOKUL, KBDG, FS)			
	Hesaplanan F-istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[2,4,2,3,1,4]	12.00 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi: F= 0.57(0.5)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 0.16 (0.85)	% 1	3.06	4.15
		% 5	2.39	3.38
		% 10	2.08	3
CUSUM Test Sonucu				

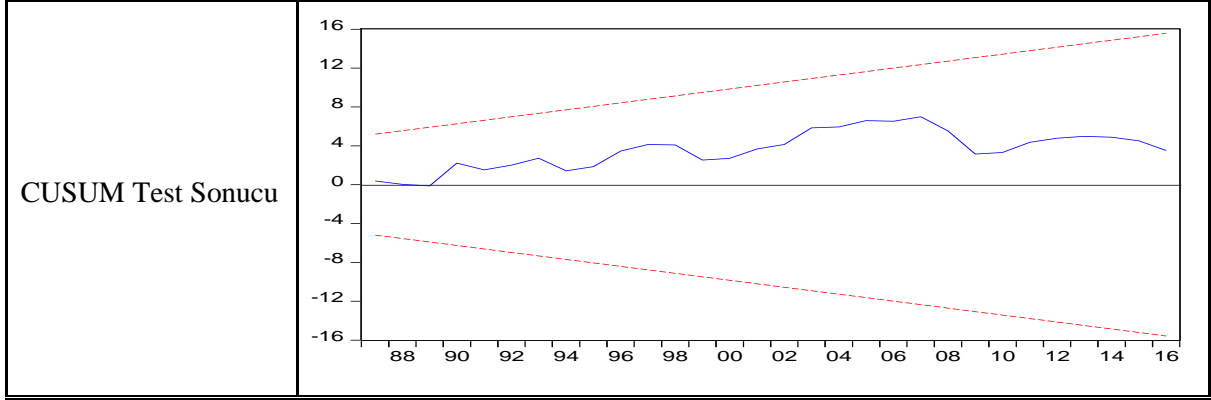
Tablo 11: (devamı)

MODEL 6	BÜYÜME= f(TUR/EXP, YB, KBDG, FS)			
	Hesaplanan F-istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[1,1,1,0,0]	159.34 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F= 0.101(0.9)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 1.31 (0.27)	% 1	3.29	4.37
		% 5	2.56	3.49
		% 10	2.2	3.09
CUSUM Test Sonucu				
MODEL 7	BÜYÜME= f(TUR/EXP, İOKUL, KBDG, FS)			
	Hesaplanan F-istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[4,1,1,1,3]	116.7 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F= 0.72(0.49)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 0.95 (0.51)	% 1	3.29	4.37
		% 5	2.56	3.49
		% 10	2.88	3.09
CUSUM Test Sonucu				

Tablo 11: (devamı)

MODEL 8	BÜYÜME = f(TUR/EXP, İOKUL, KBDG)			
	Hesaplanan F-istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[3,1,1,1]	162.90 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F= 0.24(0.78)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 0.85 (0.57)	%1	3.65	4.66
		%5	2.79	3.67
		%10	2.37	3.2
CUSUM Test Sonucu				
MODEL 9	BÜYÜME = f(TUR/EXP, YB, İOKUL, FS)			
	Hesaplanan F-istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[1,3,0,0,0]	6.91 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F= 0.24 (0.78)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 0.96 (0.48)	%1	3.29	4.37
		%5	2.56	3.49
		%10	2.2	3.09

Tablo 11: (devamı)

Not: *** %1 düzeyinde anlamlılığı ve parantez içerisindeki değerler ise olasılık değerlerini ifade etmektedir. [] içerisindeki değerler optimal gecikme uzunluklarını göstermektedir.

Tablo 11 sonuçlarına göre Model 5’de BÜYÜME bağımlı, TUR/EXP, YB, İOKUL, KBDG, FS bağımsız değişkenler olarak kullanıldığı regresyon denkleminin optimal gecikme uzunluğu sırasıyla [2,4,2,3,1,4] olarak belirlenmiştir. İlgili model için hesaplanan F sınır test istatistik değeri (12.005) %1 anlamlılık düzeyi için belirlenmiş olan üst sınır tablo kritik değerinden (4.15) büyük olduğundan değişkenler arasında %1 anlamlılık seviyesinde uzun dönem ilişkisi mevcuttur.

Model 6’da BÜYÜME bağımlı, TUR/EXP, YB, KBDG, FS bağımsız değişkenler olduğu regresyon denkleminin hesaplanan F sınır test istatistik değeri (159.34) %1 anlamlılık düzeyi üst sınır kritik değerinden (4.37) büyük olarak bulunmuştur. Yani değişkenler arasında %1 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı uzun dönemli bir ilişki vardır. Bu regresyonda optimal gecikme uzunluğu sırasıyla [1,1,1,0,0] olarak belirlenmiştir. Optimal gecikme uzunluğu sırasıyla [4,1,1,1,3] olan model 7’de hesaplanan F sınır test istatistiği (116.74) tablo üst kritik değerinden (4.37) büyük olduğu için %1 anlamlılık seviyesinde değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Model 7’de BÜYÜME bağımlı, TUR/EXP, İOKUL, KBDG, FS bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır.

Model 8’de BÜYÜME bağımlı, TUR/EXP, İOKUL, KBDG bağımsız değişkenler olarak kullanılmış olup modelin optimal gecikme uzunluğu [3,1,1,1]’dir. BÜYÜME bağımlı, TUR/EXP, YB, İOKUL, FS bağımsız değişkenler olduğu Model 9’da ise optimal gecikme uzunluğu sırasıyla [1,3,0,0,0] olarak belirlenmiştir. Model 8 ve 9’da hesaplanan F sınır test istatistikleri sırasıyla (162.9) ve (6.91) olarak bulunmuş olup %1 anlamlılık düzeyinde tablo üst kritik değerinden büyüktürler. Dolayısıyla her iki modelde de değişkenler uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler.

Modellerin otokorelasyon problemi içerip içermediği Breusch-Godfrey LM testiyle sınanmıştır. Test sonuçlarına göre modellerde otokorelasyon problemi görülmemektedir. Ayrıca

CUSUM test sonuçları incelendiğinde %5 anlamlılık düzeyinde ele alınmış olan tüm model katsayılarının istikrarlı olduğu görülmektedir. Modellerin uzun dönem katsayıları ise Tablo 12’de özetlenmiştir.

Tablo 12: Uzun Dönem Katsayıları

	MODEL 5	MODEL 6	MODEL 7	MODEL 8	MODEL 9
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	BÜYÜME	BÜYÜME	BÜYÜME	BÜYÜME	BÜYÜME
SABİT TERİM	-5.00 (-0.84)	3.8 (1.03)	5.67 *** (4.75)	6.22 *** (9.66)	-8.35 (-0.43)
KBDG	-5*10 ⁻⁴ *** (-6.89)	-2*10 ⁻⁴ * (-2.06)	-3*10 ⁻⁴ ** (-2.36)	-4*10 ⁻⁴ *** (-3.15)	-
FS	-0.05 * (-1.05)	-0.04 (-0.74)	-0.011 (-0.26)	-	-0.14 (-0.78)
YB	0.29 ** (2.58)	0.04 (0.60)	-	-	0.25 (0.64)
TUR/EXP	-0.05 *** (-4.8)	-0.03 * (-1.73)	-0.05 ** (-2.37)	-0.06 *** (-3.44)	-0.06 (-1.09)
İOKUL	-0.016 (-0.46)	-	0.04 * (1.77)	0.05 ** (2.17)	0.011 (0.106)

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler t-istatistik değerini göstermektedir.

Tablo 12’deki sonuçlara göre, klasik turizm odaklı büyüme test sonuçlarına göre, KBDG dört modelde de (model 9’da KBDG modele dahil edilmemiştir) büyüme üzerinde uzun dönem itibarıyla negatif bir etki yapmıştır ve bu etki aynı zamanda istatistiksel olarak anlamlıdır. Fiziki sermaye yerine kullanılan FS değişkeni katsayısı sadece Model 5’te istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretlidir. Beşeri sermaye yerine kullanılan İOKUL ve YB değişkenlerinin katsayıları istatistiksel olarak anlamlı olduğu modellerde büyümeyi pozitif yönde etkilemektedirler. Ancak çalışmanın amacını oluşturan turizm sermayesi yerine kullanılan değişkenin büyüme üzerindeki uzun dönem etkisinin negatif olduğu tespit edilmiştir. Turizm sermayesi değişkenin katsayısı bütün modellerde (model 9 hariç) istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 13: Klasik Büyüme Modellerinin Hata Düzeltme Katsayıları

MODEL	EC _{t-1}
MODEL 5	-1.96 *** (-7.95)
MODEL 6	-0.99 *** (-23.7)
MODEL 7	-1.02 *** (-11.89)
MODEL 8	-0.94 *** (-15.76)
MODEL 9	-1.10 *** (-6.37)

Not: *** %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler ise t-istatistik değerlerini ifade etmektedir.

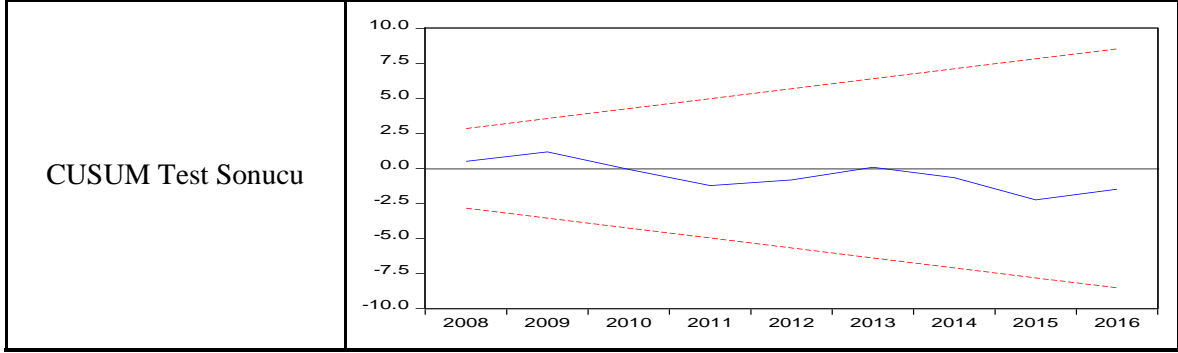
Tahmin edilen ARDL modellerinde hata düzeltme değişkeni EC_{t-1}'in katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkması beklenmektedir. Bu katsayısı, ortaya çıkan bir dengesizliğin ne kadarının uzun dönemde düzeltileceğini ifade etmektedir. Tablo 13'te rapor edilen sonuçlara göre, bütün modellerde hata düzeltme değişken katsayısı (0 ile -2) arasındadır. Aynı zamanda bu katsayı her modelde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Turizm, vergi, reel döviz kuru ve sanayi değişkenlerinin büyüme üzerindeki uzun dönem etkisi Model 10'da incelenmiştir. Bu modelin test sonuçları Tablo 14'te ve uzun dönem katsayıları ise Tablo 15'te gösterilmiştir.

Tablo 14: ARDL Eşbütünleşme Test Sonuçları

MODEL 10	BÜYÜME = f(KBDG, FS, İOKUL, SANAYİ, TUR/GNP, RER, VERGİ)			
	Hesaplanan F-istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[3,2,2,3,3,3,3]	11.45 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F= 1.52(0.28)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 0.92 (0.59)	% 1	2.73	3.9
		% 5	2.17	3.21
		% 10	1.92	2.89

Tablo 14: (devamı)

Not: *** %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir. [] içerisindeki değerler, optimal gecikme uzunluklarını göstermektedir.

Tablo 14 sonuçlarına göre; büyümenin bağımlı değişken olarak kullanıldığı Model 10'da; optimal gecikme uzunluğu [3,2,2,3,3,3,3,3] olarak belirlenmiş olup hesaplanan F sınır test istatistiği değeri (11.45), %1 anlamlılık düzeyi için belirlenmiş olan tablo üst kritik değerinden (3.9) büyük olduğundan, %1 anlamlılık seviyesinde değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. LM otokorelasyon testi sonuçlarına göre, hesaplanan F istatistik değeri (1.52) olarak bulunmuştur. Bu değer istatistiksel olarak anlamsız olduğundan Model 10'da herhangi bir otokorelasyon problemi yoktur. CUSUM test sonucuna göre %5 anlamlılık düzeyinde söz konusu modelde istikrarlılık açısından herhangi bir problem tespit edilmemiştir.

Tablo 15: Turizmin Diğer Değişkenlerle Büyüme Üzerindeki Uzun Dönem Etkisi:

MODEL 10	
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	BÜYÜME
SABİT TERİM	26.81
KBDG	-0.001 *** (-4.54)
FS	-0.11* (-1.92)
İOKUL	0.26 *** (3.73)
SANAYİ	-0.54 ** (-2.99)
TUR/GNP	-2.72 *** (-5.32)
RER	-0.09 ** (-3.23)
VERGİ	-0.33 (-1.30)
EC _{t-1}	-1.61 *** (-6.22)

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler t-istatistik değerini göstermektedir.

Tablo 15'deki turizm odaklı uzun dönem büyüme test sonuçlarına göre, KBDG, büyüme üzerinde uzun dönemde negatif bir etkiye sahip olmuştur ve bu etki istatistiksel olarak anlamlıdır. Fiziki sermaye yerine kullanılan FS değişkenin katsayısı %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretli tahmin edilmiştir. Beşeri sermaye yerine kullanılan İOKUL değişkeni de %1 anlamlılık düzeyinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Reel döviz kuru %1 anlamlılık düzeyinde büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. Ancak çalışmanın amacını temsil eden turizm sermayesi yerine kullanılan değişkenin uzun dönemde büyüme üzerindeki etkisi %1 anlamlılık düzeyinde negatif olarak tespit edilmiştir. Hata düzeltme terim

katsayısı ise (0 ile -2) arasında yer almaktadır. Bu katsayı aynı zamanda istatistiksel olarak da anlamlıdır.

Çalışmanın bu aşamasında ticaret, beşeri ve fiziki sermaye değişkenlerinin turizm sermayesiyle birlikte büyümeye olan uzun dönem etkisi ARDL sınır testi yardımıyla araştırılmıştır. Holzner (2011) ve Ghalia ve Fidrmuc (2015) çalışmalarında bu amaç doğrultusunda söz konusu değişkenlerin karesinin ve etkileşimlerinin büyüme üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Bu modeller ve alternatifleri Tablo 16, 17 ve 18’de sunulmuştur. Tablo 16’da her bir model için sabitli fakat trendsiz ARDL sınır testi ve bu modellere ilişkin Breusch-Godfrey otokorelasyon LM ve katsayılarının istikrarı testi (CUSUM) sonuçları yer almaktadır. Otokorelasyon test sonuçlarına göre modellerin hiçbirinde otokorelasyon görülmemektedir.

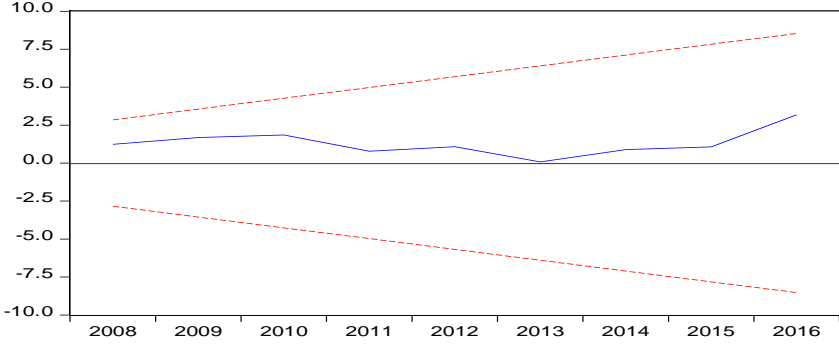
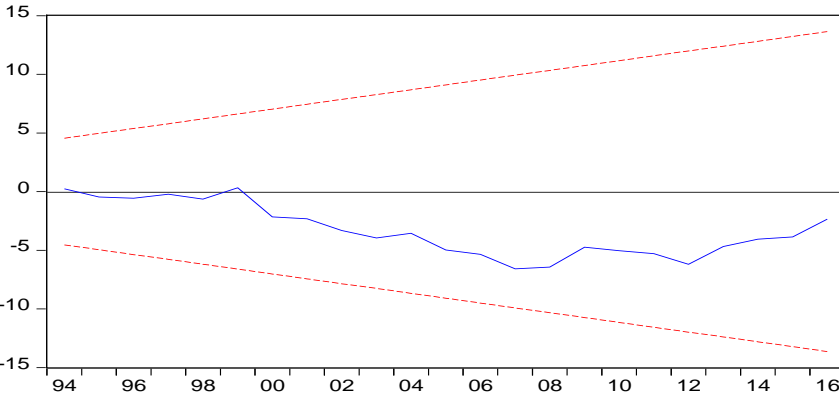
Tablo 16 sonuçlarına göre Model 11’de ekonomik büyümenin bağımlı değişken olarak yer aldığı regresyon denkleminin optimal gecikme uzunluğu [2,1,0,1,0,0,1,0,0,1,0] olarak belirlenmiş olup, hesaplanan F sınır test istatistiği (6.95) tablo üst kritik değerinden (3.61) büyüktür. Buna göre, değişkenler arasında %1 anlamlılık seviyesinde uzun dönem ilişki gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Model 12’de optimal gecikme uzunluğu [1,2,2,2,1,2,2,2,1,2,1,1] olarak belirlenmiştir. Model için hesaplanan F sınır test istatistiğinin değeri (13.50)’dir. Bu değer %1 anlamlılık seviyesindeki tablo üst kritik değerinden büyük olduğu için söz konusu değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı uzun dönem ilişki belirlenmiştir.

Model 13 ve 14’de optimal gecikme uzunlukları sırasıyla [1,1,1,1,2,2,0,0,0] ve [1,0,1,0,1,1,0,1,1,0,0] olarak tespit edilmiştir. Model 13 ve 14’te hesaplanan F sınır test istatistiği değerleri sırasıyla (177.61) ve (8.48) olarak bulunmuştur. Ayrıca her iki istatistik %1 seviyesinde anlamlıdır.

Tablo 16: ARDL Eşbütünlük Test Sonuçları

MODEL 11	BÜYÜME = f(KBDG, FS, TUR/EXP, YB, (FS) ² , (YB) ² , (TUR/EXP) ² , (FS)*(YB), (FS)*(TUR/EXP), (YB)*(TUR/EXP))			
	Hesaplanan F-istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[2,1,0,1,0,0,1,0,0,1,0]	6.95 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F= 1.92 (0.17)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 1.28 (0.28)	%1	2.41	3.61
		%5	1.98	3.04
		%10	1.76	2.77
CUSUM Test Sonucu				
MODEL 12	BÜYÜME = f(KBDG, FS, TUR/EXP, TİCARET, İOKUL, DH, (FS) ² , (TUR/EXP) ² , (FS)*(İOKUL), (FS)*(TUR/EXP), (İOKUL)*(TUR/EXP))			
	Hesaplanan F-istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[1,2,2,2,1,2,2,2,1,2,1,1]	13.50 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F= 2.38 (0.16)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 2.55 (0.20)	%1	2.41	3.61
		%5	1.98	3.04
		%10	1.76	2.77

Tablo 16: (devamı)

<p>CUSUM Test Sonucu</p>				
<p>MODEL 13</p>	<p>BÜYÜME = f(KBDG, TUR/GNP, (TUR/GDP)*TİCARET, DH, (FS)², (TUR/GNP)², (FS)*(İOKUL), (FS)*(TUR/GNP))</p>			
<p>ARDL [1,1,1,1,2,2,0,0,0]</p>	<p>Hesaplanan F-istatistiği</p>	<p>Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri</p>		
	<p>177.61 ***</p>	<p>Anlamlılık Seviyesi</p>	<p>Alt Sınır, I(0)</p>	<p>Üst Sınır, I(1)</p>
<p>Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F: 0.093 (0.91)</p>	<p>Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 0.77 (0.69)</p>	<p>% 1</p>	<p>2.62</p>	<p>3.77</p>
		<p>% 5</p>	<p>2.11</p>	<p>3.15</p>
		<p>% 10</p>	<p>1.85</p>	<p>2.85</p>
<p>CUSUM Test Sonucu</p>				
<p>MODEL 14</p>	<p>BÜYÜME= f(FS, TUR/GDP, İOKUL, (TUR/GDP)*TİCARET, DH, (FS)², (İOKUL)², (FS)*(İOKUL), (FS)*(TUR/GNP), (İOKUL)*(TUR/GNP))</p>			
<p>ARDL [1,0,1,0,1,1,0,1,1,0,0]</p>	<p>Hesaplanan F-istatistiği</p>	<p>Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri</p>		
	<p>8.48 ***</p>	<p>Anlamlılık Seviyesi</p>	<p>Alt Sınır, I(0)</p>	<p>Üst Sınır, I(1)</p>

Tablo 16: (devamı)

Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F: 0.82 (0.45)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 0.93 (0.54)	% 1	2.41	3.61
		%5	1.98	3.04
		%10	1.76	2.77
CUSUM Test Sonucu				
MODEL 15	$\text{BÜYÜME} = f(\text{KBDG-1}, \text{FS}, \text{TUR/EXP}, \text{YB}, (\text{FS})^2, (\text{YB})^2, (\text{TUR/EXP})^2, (\text{FS}) * (\text{YB}), (\text{FS}) * (\text{TUR/EXP}), (\text{YB}) * (\text{TUR/EXP}))$			
	Hesaplanan F- istatistiği	Pesaran vd., (2001) Kritik Değerleri		
ARDL[1,0,1,2,2,2,2, 2,1,1,2]	19.43 ***	Anlamlılık Seviyesi	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
Breusch-Godfrey LM (Otokorelasyon) Testi F: 1.49 (0.24)	Breusch-Pagan-Godfrey (Değişen Varyans) Testi F= 0.66 (0.82)	% 1	2.41	3.61
		%5	1.98	3.04
		%10	1.76	2.77
CUSUM Test Sonucu				

Not: *** %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir Parantez içerisindeki değerler ise olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Son model olan Model 15'te büyüme bağımlı değişken olarak kullanılmış ve optimal gecikme uzunluğu [1,0,1,2,2,2,2,2,1,1,2] olarak belirlenmiştir. Model 15 için hesaplanan F sınır test istatistiği değeri (19.43)'tür. Bu istatistiğe göre de, değişkenler arasında %1 anlamlılık seviyesinde uzun dönem ilişkisi mevcuttur. Tablo 17, uzun dönem ilişkisi veren etkileşim modellerinin hata düzeltme terim katsayılarını göstermektedir.

Tablo 17: Etkileşim Modellerin Hata Düzeltme Katsayısı

MODEL	EC _{t-1}
MODEL 11	-1.87 *** (-3.35)
MODEL 12	-1.50 *** (-11.33)
MODEL 13	-0.99 *** (-28.97)
MODEL 14	-0.117 *** (-8.59)
MODEL 15	-1.48 *** (-12.58)

Not: *** %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Parantez içerisindeki değerler ise t-istatistik değerlerini ifade etmektedir.

Daha önce bahsedildiği gibi tahmin edilen ARDL modellerinin hata düzeltme terim katsayıları negatif işaretli ve istatistiksel olarak anlamlı olması beklenir. Elde edilen bulgulara göre, bütün modellerde hata düzeltme terim katsayısı (0 ile -2) arasında yer almaktadır. Bu katsayılar aynı zamanda %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 18: Turizm ile Büyüme Arasındaki Uzun Dönem Etkileşim Sonuçları

DEĞİŞKEN	MODEL 11	MODEL 12	MODEL 13	MODEL 14	MODEL 15
BAĞIMLI DEĞİŞKEN	BÜYÜME	BÜYÜME	BÜYÜME	BÜYÜME	BÜYÜME
KBDG	-	0.00004 (0.60)	-0.00001 ** (-2.07)	-	-
KBDG₋₁	-0.00 ** (-2.39)	-	-	-	-0.003 *** (-4.77)
FS	-8.50 * (-2.04)	3.93 *** (3.85)	-	1.63 (0.64)	-19.90 *** (-4.05)
TUR/GNP	-	-	1.07 (1.44)	5.88 (1.18)	-

Tablo 18: (devamı)

TUR/EXP	-0.93 (-1.28)	-0.154 (-1.66)	-	-	-3.66 ** (-2.67)
TİCARET	-	0.12 ** (4.52)	-	-	-
İOKUL	-	-0.511 *** (-3.84)	-	-0.75 (-1.60)	-
YB	-33.5 ** (-2.47)	-	-	-	-117.7 *** (-5.05)
(TUR/GDP)*TİCARET	-	-	0.01 (1.43)	0.15 ** (2.69)	-
DH	-	-0.11 (-1.07)	-0.26 ** (-2.52)	-0.86 ** (-2.25)	-
(FS)²	0.003 (0.11)	-0.08 *** (-3.97)	0.008 ** (2.19)	-0.06 (-1.10)	-0.04 (-0.54)
(YB)²	0.20 ** (2.44)	-	-	-	0.70 *** (4.51)
(İOKUL)²	-	-	-	-0.00 (-1.51)	-
(TUR/EXP)²	-0.00 (-0.11)	0.001 (1.30)			-0.000 (-0.15)
(TUR/GNP)²	-	-	-0.02 (-0.41)	-	-
(FS)*(YB)	0.159 ** (2.17)	-	-	-	0.37 *** (5.67)
(FS)*(İOKUL)	-	0.006 (1.74)	-0.000 (-0.04)	0.057 *** (3.08)	-
(FS)*(TUR/EXP)	-0.03 ** (-2.08)	-0.01 * (-1.86)	-	-	-0.043 (-1.43)
(FS)*(TUR/GNP)	-	-	-0.103 * (-1.95)	-0.80 *** (-3.03)	-
(YB)*(TUR/EXP)	0.022 (1.38)	-	-	-	0.067 ** (2.20)

Tablo 18: (devamı)

(İOKUL)*(TUR/EXP)	-	0.005 *** (4.06)	-	-	-
(İOKUL)*(TUR/GNP)	-	-	-	0.03 (1.02)	-
SABİT TERİM	1330.6 ** (2.46)	-19.2 ** (-2.36)	-	-	4697.11 *** (5.19)

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler t-istatistik değerini göstermektedir.

Tablo 18'deki uzun dönem etkileşim modellerinin sonuçlarına göre, Model 11'de fiziki sermaye (FS) ve turizm (TUR/EXP) etkileşim değişkenin büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif etkisi vardır. Türkiye'de beşerî sermaye (YB) ve fiziki sermaye (FS) birlikte uzun dönem itibariyle ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Bu etki istatistiksel olarak %5 seviyesinde anlamlıdır.

Model 12 sonuçlarına göre etkileşim fonksiyonunda fiziki sermaye değişkeni karesinin katsayısı negatif işaretli ve istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır. Diğer taraftan, fiziki sermaye ile turizm (TUR/EXP) değişkenin etkileşiminin katsayısı Model 11'deki gibi negatif işaretli tahmin edilmiştir. Ancak bu katsayının anlamlılık düzeyi %10'dur. Ayrıca, beşerî sermaye (İOKUL) ile turizm (TUR/EXP) değişkenlerinin çarpımından oluşan etkileşim değişkeni uzun dönem itibariyle Türkiye'nin ekonomik büyüme oranı üzerinde pozitif bir etki yapmaktadır. Bu etki %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu modelde ticaret değişkeni de uzun dönem itibariyle ekonomik büyüme oranını etkilemektedir. Bu etki beklenildiği gibi pozitif yönlüdür.

Model 13'de tahmin edilen istatistiklerden görüldüğü üzere turizm (TUR/GNP) ile fiziki sermaye (FS) değişkenlerinin çarpımından oluşan etkileşim değişkenin ve kamu harcamaları (DH) değişkenin büyüme üzerindeki etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Model 14'de ise fiziki sermaye ile turizm değişkenlerinin etkileşimi ekonomik büyüme oranını negatif yönde etkilemektedir. Ancak turizm (TUR/GNP) ile ticaret değişkenlerinin etkileşimi ekonomik büyüme oranını pozitif yönde etkilemektedir. Bu etki istatistiksel olarak %5 seviyesinde anlamlıdır. Model 15'te turizm (TUR/EXP) ile fiziki sermaye (FS) değişkenlerinin çarpımından oluşan etkileşim değişkenin katsayısı negatif işaretli ancak istatistiksel olarak anlamlı değildir. Beşerî sermaye (YB) ile turizm (TUR/EXP) değişkenlerinin etkileşimi ekonomik büyüme oranını pozitif yönde etkilemektedir. Bu etki istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 18 incelenecek olunursa, turizm ile fiziki sermaye etkileşiminin uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etki oluşturduğu görülür. Bu bulguya göre, otel, havaalanı, yol, müze gibi turizm sektöründeki fiziksel yatırımlar uzun dönemde Türkiye ekonomisi üzerinde negatif bir etki yapmıştır. Bu sonuç aslında söz konusu yatırımların sanayi, tarım gibi diğer sektörlerle kaymış olması Türkiye ekonomisi için daha faydalı olabileceği tezini doğrulamaktadır. Diğer taraftan, beşeri sermaye ile turizm değişkenlerinin etkileşimi ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemiştir. Yani, turizm sektöründe çalışanlara yönelik eğitim ve beşeri yatırımların ekonomik büyüme oranı üzerindeki etkisinin pozitif olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen söz konusu yatırımların turizm sektörüne değil de sanayi sektörüne yapılmış olması durumunda işgücü getirisinin daha fazla olabileceği ihtimali yüksektir. Çünkü sanayi sektörü üretim mallarının katma değeri ve çarpan etkisi turizm sektörüne göre çok daha yüksektir.

Yukarıda analiz edilen ARDL modellerine ilave olarak turizmin büyüme üzerindeki etkisi SVAR modeliyle de araştırılmıştır. Ghali ve Fildmuc (2015) ve Holzner (2011) çalışmalarından hareketle turizmin büyüme üzerindeki uzun dönem etkisi F (üçgen) matrisi kullanılarak analiz edilmiştir. Hamilton (1994)'a göre, durağan olmayan serilerin seviyelerinde VAR analizine tabi tutulması durumunda model kalıntılarının durağan olması gerekmektedir. Ayrıca, Phillips ve Durlauf (1986) ve Ashley ve Verbrugge (2009) çalışmalarına göre, I(1) olan seriler seviyelerinde VAR analizine dahil edilmesi durumunda etki-tepki fonksiyonlarının istatistiksel güvenilirliklerinde ve performanslarında herhangi bir olumsuzluk ortaya çıkmayacaktır. Uygulamada Fisher ve diğerleri (2013), Peersman (2005), Sousa ve Zhaghini (2004) ve Ruffer ve Stracca (2006) çalışmalarında I(1) ve I(0) olan serilerinin farkları alınmadan seviyelerinde SVAR modellerine dahil edilmiştir. Tartışmalı bir konu olması nedeniyle çalışmanın bu aşamasında SVAR analizine geçmeden önce model hata terimlerinin durağan olup olmadığı araştırılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda Hansen (1992) ve Phillips ve Hansen (1990) tarafından önerilen tamamen değiştirilmiş EKK (FMOLS) yöntemi altında eşbütünleşme testleri yapılmıştır. Söz konusu eşbütünleşme test teknikleri temelde ADF ve PP yöntemlerine ve model hata terimlerine dayalı testler olmaları nedeniyle tercih edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 19'da özetlenmiştir.

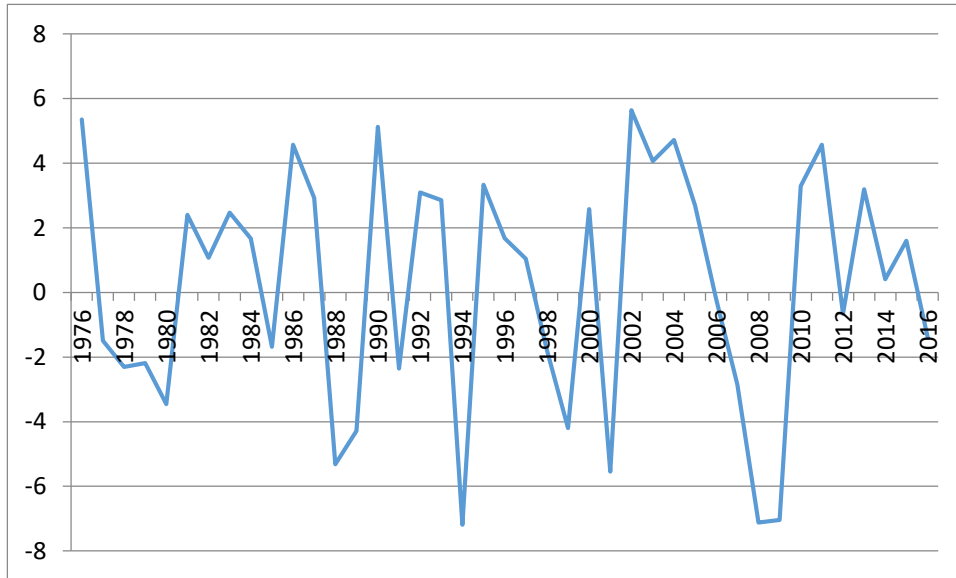
Tablo 19: Tamamen Değiştirilmiş EKK (FMOLS) Yöntemi ile Eşbütünleşme Testi

SVAR MODELİ (BÜYÜME, FİZİKİ SERMAYE, REEL DÖVİZ KURU, VERGİ, SANAYİ, BEŞERİ SERMAYE, KAMU HARCAMALARI, TURİZM, TİCARET)		
EŞBÜTÜNLEŞME TESTİ	TEST SONUCU	
ENGLE-GRANGER	$\hat{\tau} = -6.06^*$ $\hat{\lambda} = -39.04^*$ $\hat{\rho}_1 = -0.95$ $\hat{\rho}_{S.E} = 0.15$	<ul style="list-style-type: none">• Değişkenler eşbütünleşiktir.• Hata Terimi varyansı: 13.68• Uzun dönem hata terimi varyansı: 13.68• Stokastik trend sayısı :9
PHILLIPS-OLUARIŞ	$\hat{\tau} = -6.14^{**}$ $\hat{\lambda} = -35.82^*$ $\hat{\rho}_1 = -0.95$ $\hat{\rho}_{S.E} = 0.142$	<ul style="list-style-type: none">• Değişkenler eşbütünleşiktir.• Hata terimi varyansı: 11.22• Uzun dönem hata terimi otokovaryansı: -1.06• Stokastik trend sayısı : 9

Not: ** ve * sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 19’da görüldüğü gibi analize dahil edilen değişkenler eşbütünleşik bulunmuştur. SVAR modelinden elde edilen hata terimi serisi Grafik 8’de sunulmuştur. Ayrıca Tablo 20’de bu seri üzerinden yapılan ADF test sonuçları da eşbütünleşmenin var olduğunu göstermektedir.

Grafik 8: Hata Terimi Serisi Serisi (Beyaz Gürültü)

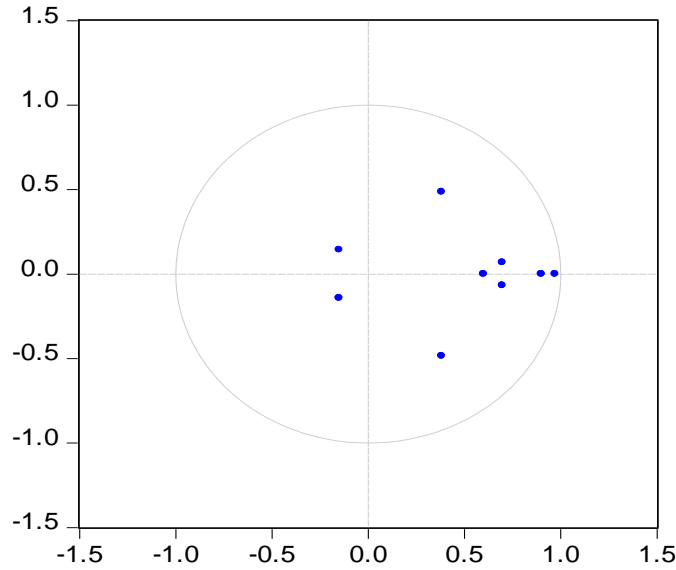
Tablo 20: Hata Terimi Serisi için ADF Birim Kök Testi

SEVİYESİNDE		
SABİTLİ	SABİTLİ-TRENDLİ	SABİTSİZ-TRENDSİZ
-6.19 ***	-6.13***	-6.28 ***

Not: *** %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Ayrıca, analize tabi tutulan SVAR modelinin durağanlık koşulunu sağlayıp sağlamadığının da belirlenmesi gerekmektedir. Bilindiği üzere, VAR modelinin durağanlığı ise katsayı matrisinin özdeğerlerine bağlıdır. Katsayı matrisinin özdeğerleri, birim çemberin içerisinde konumlanmışsa sistem durağan ya da istikrarlı olarak kabul edilmektedir. Söz konusu SVAR modelinin birim kök içerip içermediğine ilişkin olarak AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisindeki konumuna bakılmıştır. VAR modelinin durağanlık test sonucu Şekil 7’de gösterilmiştir.

Şekil 7: VAR Modeli Durağanlık Test Sonucu

AR Karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisindeki konumları ve bir'den küçük olmaları modelin durağan olduğunu göstermektedir. VAR modelinin yapısal anlamda bir sorun içerip içermediğini tespit edebilmek üzere ayrıca otokorelasyon LM testleri de yapılmıştır. Söz konusu test sonuçları Tablo 21’de yer almaktadır. Tablo 21’de görüldüğü üzere olasılık değerleri 0.05’den büyük olduğu için, otokorelasyon problemine rastlanılmamıştır.

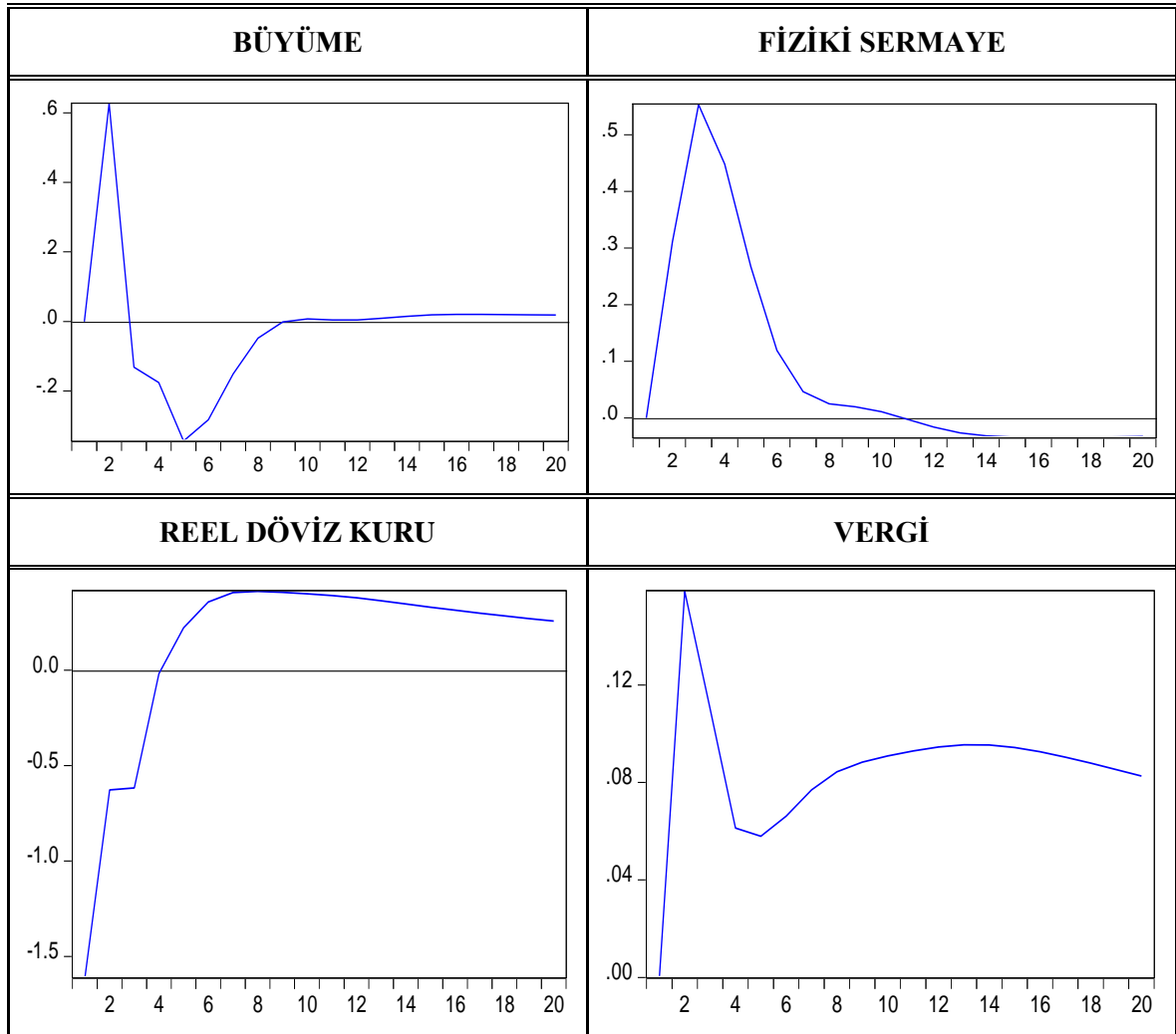
Tablo 21: VAR, LM (Otokorelasyon) Testi

Gecikme	LRE	Rao F İstatistiği
1	91.39 (0.2015)	1.14 (0.26)
2	100.38 (0.09)	1.30(0.11)

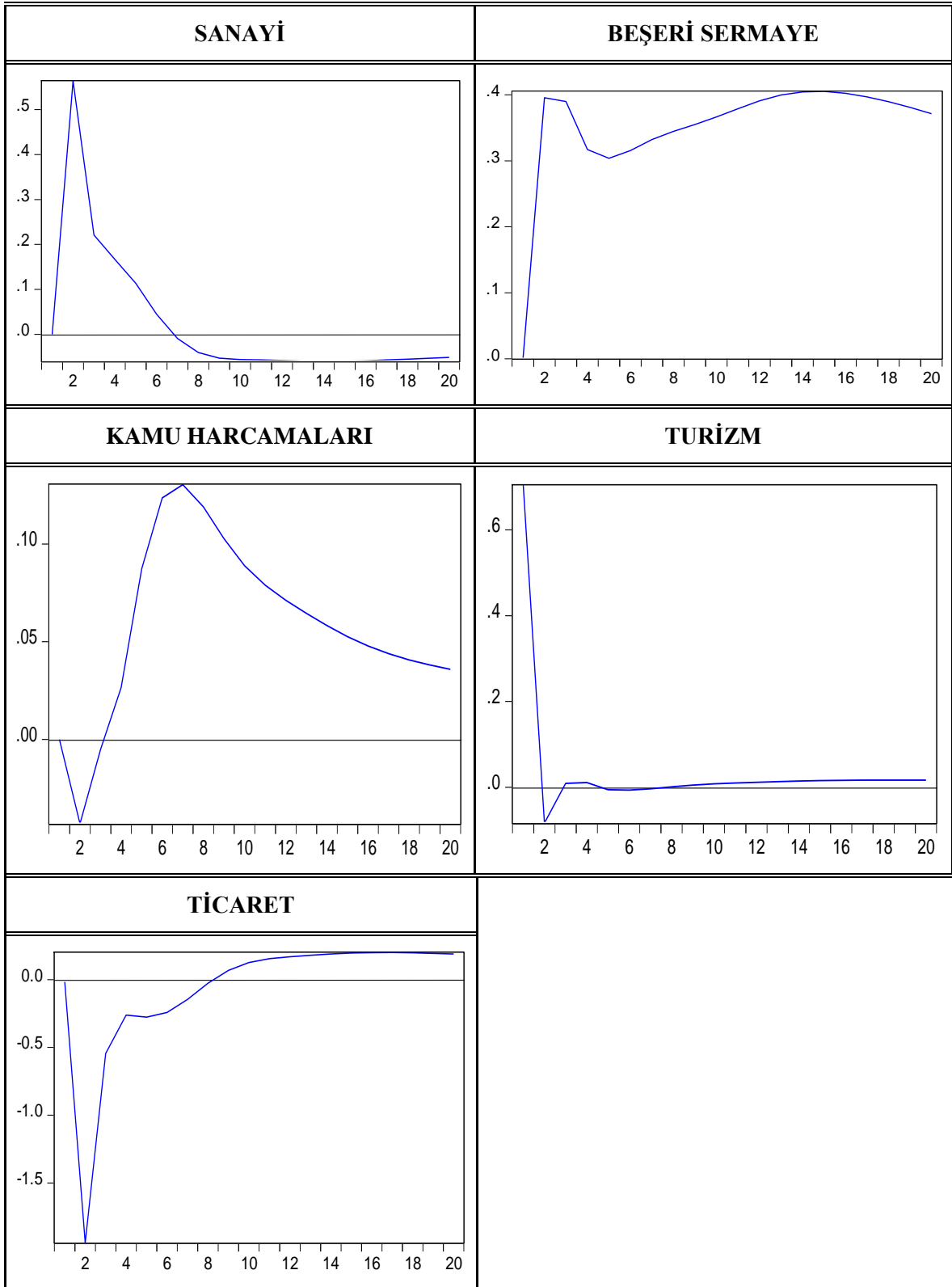
Not: Parantez içerisindeki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Elde edilen tanısal test bulgularına göre SVAR yöntemiyle analize devam etmekte herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Tahmin edilen SVAR modelinin etki-tepki fonksiyonları Grafik 9’da sunulmuştur.

Grafik 9: SVAR Etki-Tepki Fonksiyonları

Grafik 9: (devamı)

Uzun dönem SVAR etki-tepki fonksiyonlarına göre, turizm değişkenine (TUR/GNP) verilen bir birimlik şokun diğer değişkenler üzerindeki etkisi sırasıyla şöyle olmuştur: şokun ekonomik

büyüme üzerindeki ilk iki dönemdeki etkisi pozitifdir. Ancak üçüncü dönemden onuncu döneme kadar bu etki negatif olarak gerçekleşmiş ve onuncu dönemden itibaren şokun büyüme üzerindeki etkisi kaybolmuştur. Aynı şokun Hollanda Hastalığı hipotezi açısından en önemli değişkeni olan reel döviz kuruna olan etkisi önce negatif azalan ve dördüncü dönemden itibaren ise pozitif olmuştur. Hollanda hastalığı hipotezine göre turizm gelirleri reel döviz kurunu yükselterek harcama ve kaynak hareketlerine neden olduğundan ticarete konu olan mal ve hizmet üreten sektörü negatif yönde etkileyecektir. Bu bağlamda dördüncü dönemden sonra reel döviz kurunun turizm gelirlerine pozitif tepki vermesi Hollanda Hastalığı hipotezi ile örtüşmektedir. Öyle ki, reel döviz kurunun pozitif etkilenmesi sanayi değişkenini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum turizm gelirlerine verilen şok sanayi değişkeni üzerindeki etkisi ilk iki dönemde artan pozitif olmuş ancak daha sonraki dönemde azalarak sifıra yaklaşmış ve yedinci dönemden itibaren ise negatif olarak seyretmiştir.

Turizm gelirlerine verilen şokun beşeri sermaye (İOKUL) ve VERGİ değişkeni üzerindeki etkileri ise pozitif olmuş ve pozitif olarak da devam etmiştir. Şokun, ticaret değişkeni üzerindeki etkisi ise dokuzuncu döneme kadar negatif olmuş bu dönemden itibaren ise pozitif olarak seyretmiştir. Aynı şokun fiziki sermaye üzerindeki etkisi ise ilk dönemlerde pozitif ve sonraki dönemlerde ise negatif olarak devam etmiştir. Turizm gelirlerine verilen şokun kamu harcamaları üzerindeki etkisi ilk dönemlerde negatif daha sonraki dönemlerde ise pozitif olarak devam etmiştir. Turizm gelirleri üzerine verilen şokun kendi üzerindeki etkisi ilk dönemlerde pozitif olmuş ancak üçüncü dönemden itibaren ise nötr olarak devam etmiştir.

Özet olarak SVAR yöntemiyle yapılmış olan bu analize göre, turizm gelirleri reel döviz kurunun değerlendirilmesine neden olmaktadır. Bu durum harcama ve kaynak hareketi etkisi yaratarak sanayi sektöründe kullanılacak olan sermayenin diğer sektörlerle kaymasına sebep olmaktadır. Diğer bir ifade ile turizm gelirlerindeki artışlar sanayi sektörünü negatif yönde etkilemektedir.

Holzner (2011) çalışmasında kişi başına düşen gelir değişkenini kullanarak turizmin Hollanda Hastalığına neden olup olmadığını analiz etmiştir. Bu yüzden turizm sermayesinin diğer değişkenler üzerindeki etkisi kişi başına düşen gelir değişkeni ile birlikte BVAR metodu kullanılarak analiz edilmiştir. Mevcut çalışmada BVAR analizine geçmeden önce, BVAR modelinde kullanılan değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin varlığı araştırılmıştır. Eşbütünleşme test sonuçları Tablo 22’de sunulmuştur

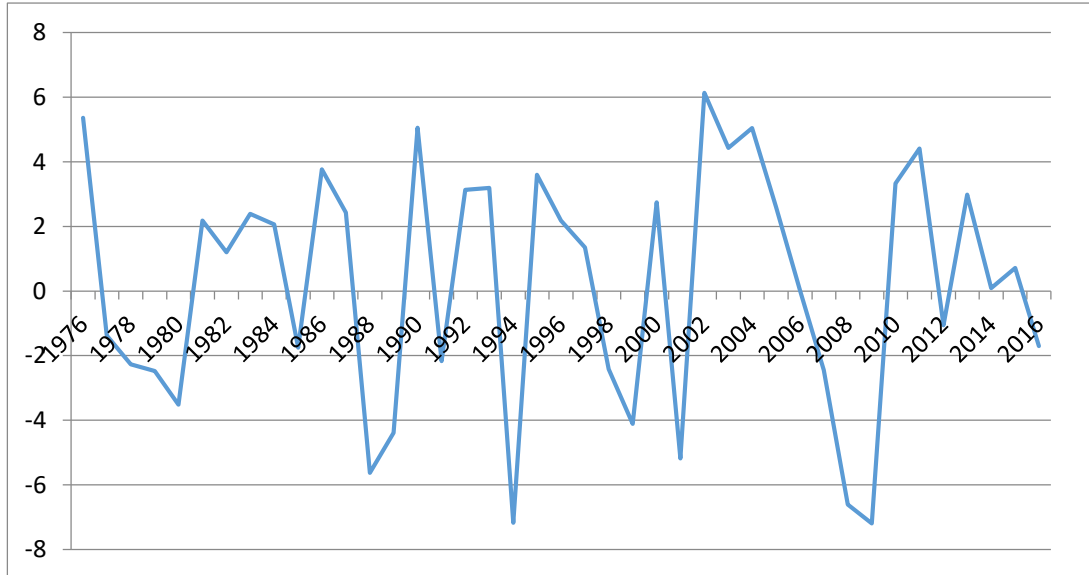
Tablo 22: Tamamen Değiştirilmiş EKK (FMOLS) Yöntemi ile Eşbütünlüşme Testi

BVAR MODELİ		
(BÜYÜME, KBDG, FİZİKİ SERMAYE, REEL DÖVİZ KURU, VERGİ, SANAYİ, BEŞERİ SERMAYE, KAMU HARCAMALARI, TURİZM, TİCARET)		
EŞBÜTÜNLEŞME TESTİ	TEST SONUCU	
ENGLE-GRANGER	$\hat{\tau} = -6.06^*$ $\hat{z} = -39.05^*$ $\hat{\rho}_1 = -0.95$ $\hat{\rho}_{S.E} = 0.15$	<ul style="list-style-type: none">• Değişkenler eşbütünlüştür.• Hata terimi varyansı Varyansı: 13.68• Uzun dönem hata terimi varyansı: 13.68• Stokastik trend sayısı :10
PHILLIPS-OULIARIS	$\hat{\tau} = -6.14^*$ $\hat{z} = -35.81$ $\hat{\rho}_1 = -0.87, \hat{\rho}_{S.E} = 0.14$	<ul style="list-style-type: none">• Değişkenler eşbütünlüştür.• Hata terimi varyansı: 13.34• Uzun dönem hata terimi varyansı: -1.07• Stokastik trend sayısı : 10

Not: ** ve * sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 22’de görüldüğü gibi analize dahil edilen değişkenler arasında eşbütünlük bir ilişki bulunmuştur. BVAR modelinden elde edilen hata terimi serisi Grafik 10’de sunulmuştur. Ayrıca hata terimi serisi üzerinde yapılan ADF birim-kök test sonuçları da eşbütünlüğün var olduğunu göstermektedir.

Grafik 10: Hata Terimi Serisi (Beyaz Gürültü)

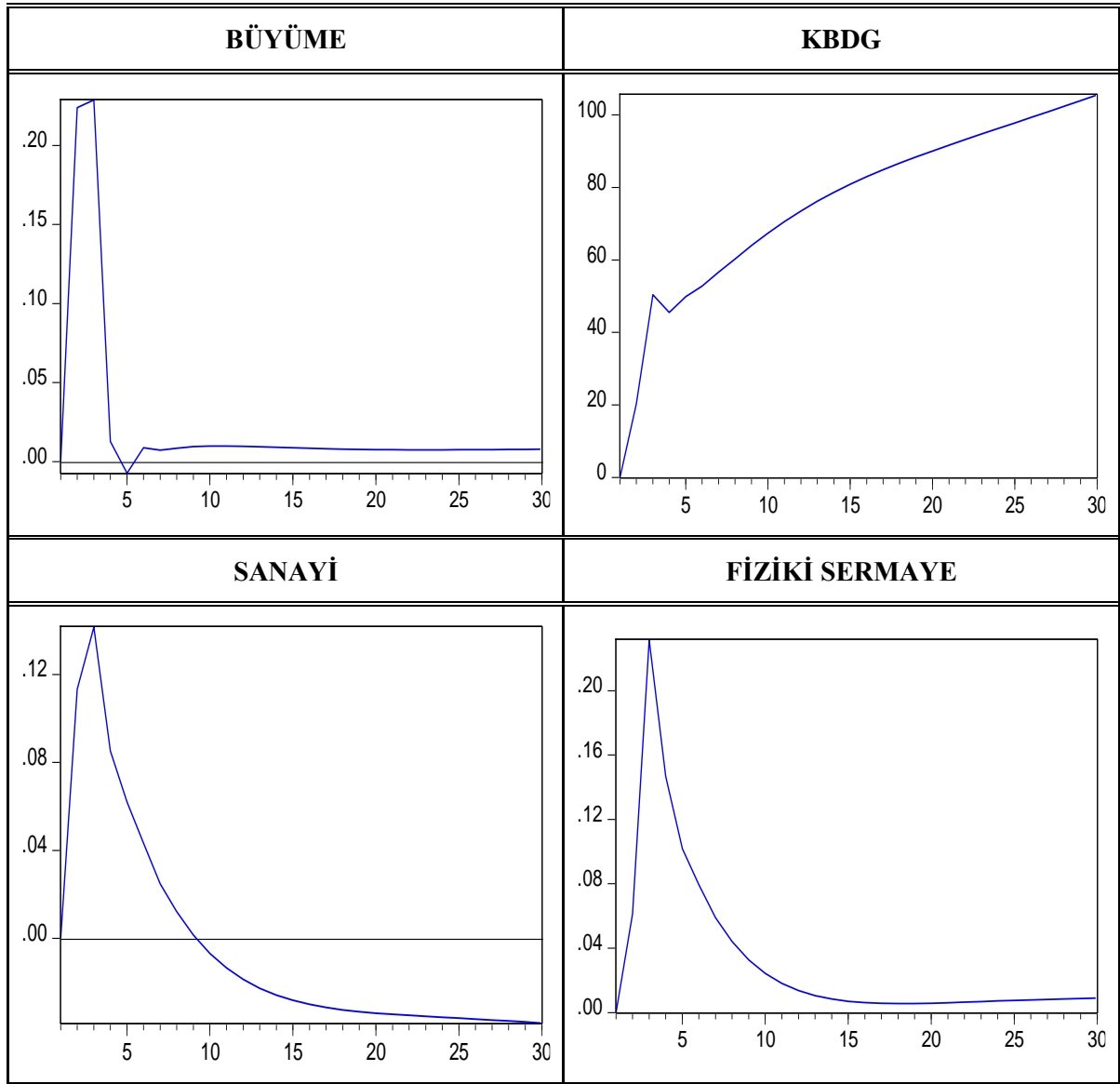
Tablo 23: Hata Terimi Serisi için ADF Birim Kök Testi

SEVİYESİNDE		
SABİTLİ	SABİTLİ-TRENDLİ	SABİTSİZ-TRENDSİZ
-6.16***	-6.09***	-6.25**

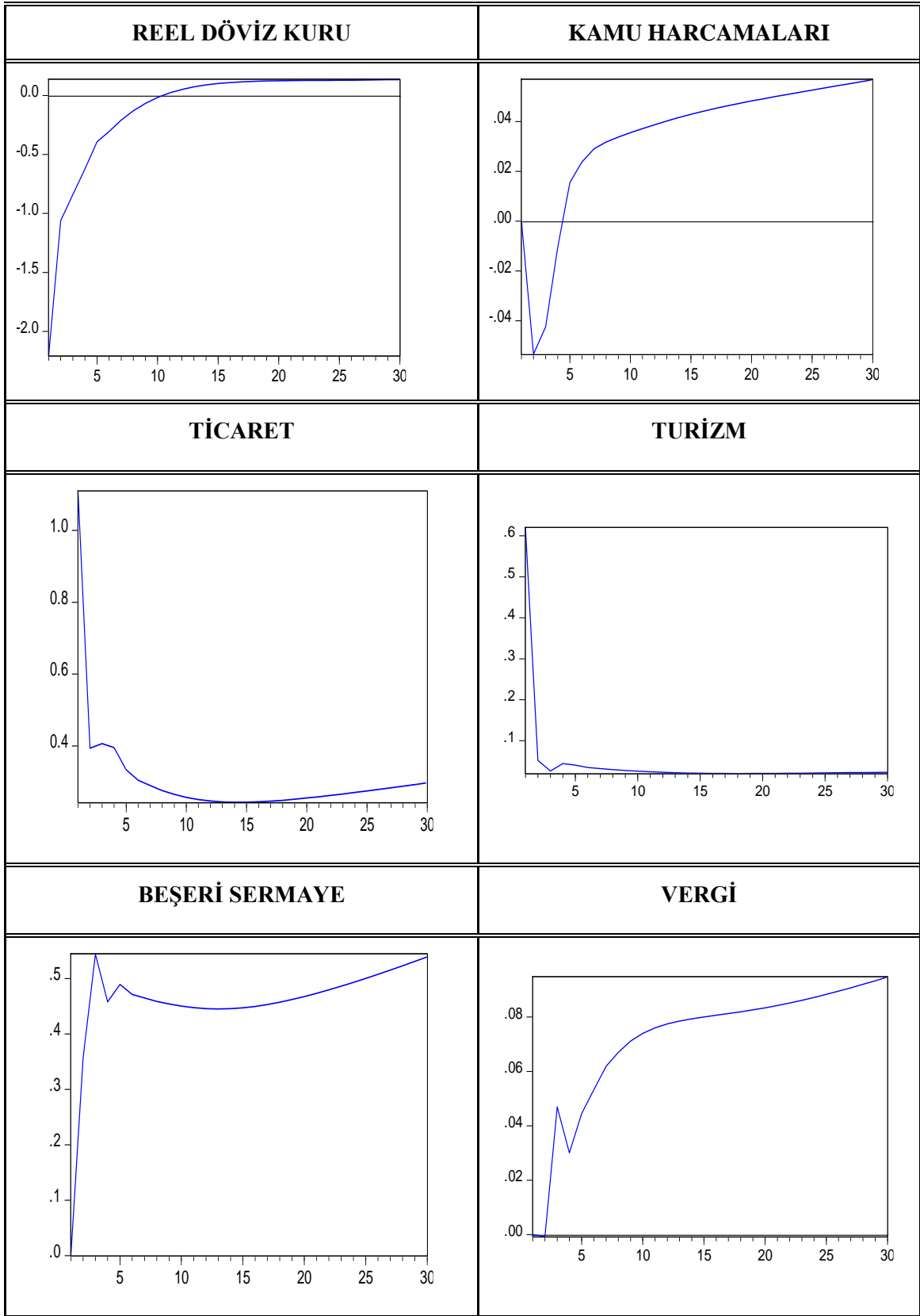
Not: *** sırasıyla %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 22 ve 23'e göre, BVAR modelinde kullanılan değişkenler eşbütünleşik olarak BVAR yöntemiyle analize devam edilebilmektedir. Böylece yapılan BVAR analizi ve etki tepki fonksiyonlarının sonuçları Grafik 11'de sunulmuştur.

Grafik 11: BVAR Etki-Tepki Fonksiyonları (Rasyonel Beklentiler Varsayımı)

Grafik 11: (devamı)

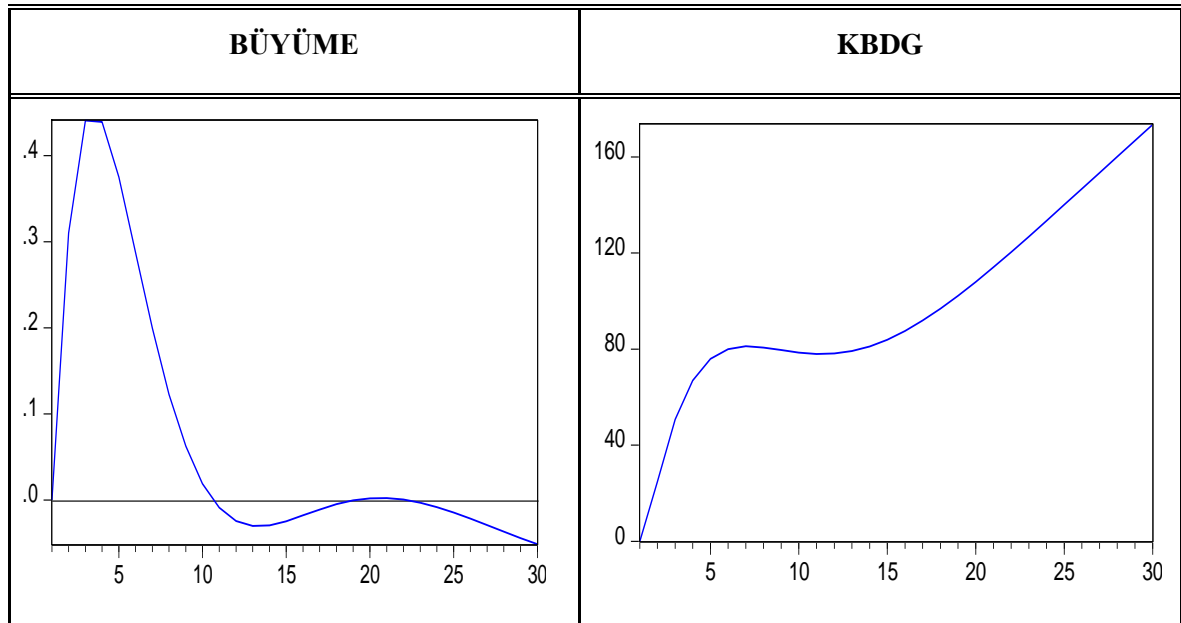

BVAR'ın rasyonel beklentiler varsayımı altında etki-tepki sonuçlarına göre, turizm değişkenine verilen pozitif bir şok, büyüme üzerinde ilk iki dönemde artan pozitif etki ile başlasa da üçüncü dönemde sert bir şekilde düşmüştür. Öyle ki beşinci dönemde etki negatif olmuştur. Bu dönemden sonra etki kaybolmuştur. Reel döviz kuru, verilen bir birimlik turizm şokuna, azalan negatif tepki vererek başlamış ve dokuzuncu dönemde pozitif tepki vermeye başlamıştır. Yani turizm gelirlerinde yaşanan bir pozitif şok, dokuz dönemden sonra reel döviz kurunu değerlendirerek harcama ve kaynaklar hareketi etkisinin başlanmasına sebebiyet vermiştir. Böylece ticarete konu olan mallar sektörünün daralmasına neden olmuştur. Bu yüzden sanayi sektörünün turizm sektörüne tepkisi aynı dönemde (dokuzuncu dönemde) negatif olmuştur. Ticarete konu olan sektörün gerilemeye başladığı dönemde ekonomik büyüme oranı negatif etkilenecek şekilde sert bir şekilde düşüşe geçmiş ve belli bir süre sonra etki kaybolmuştur.

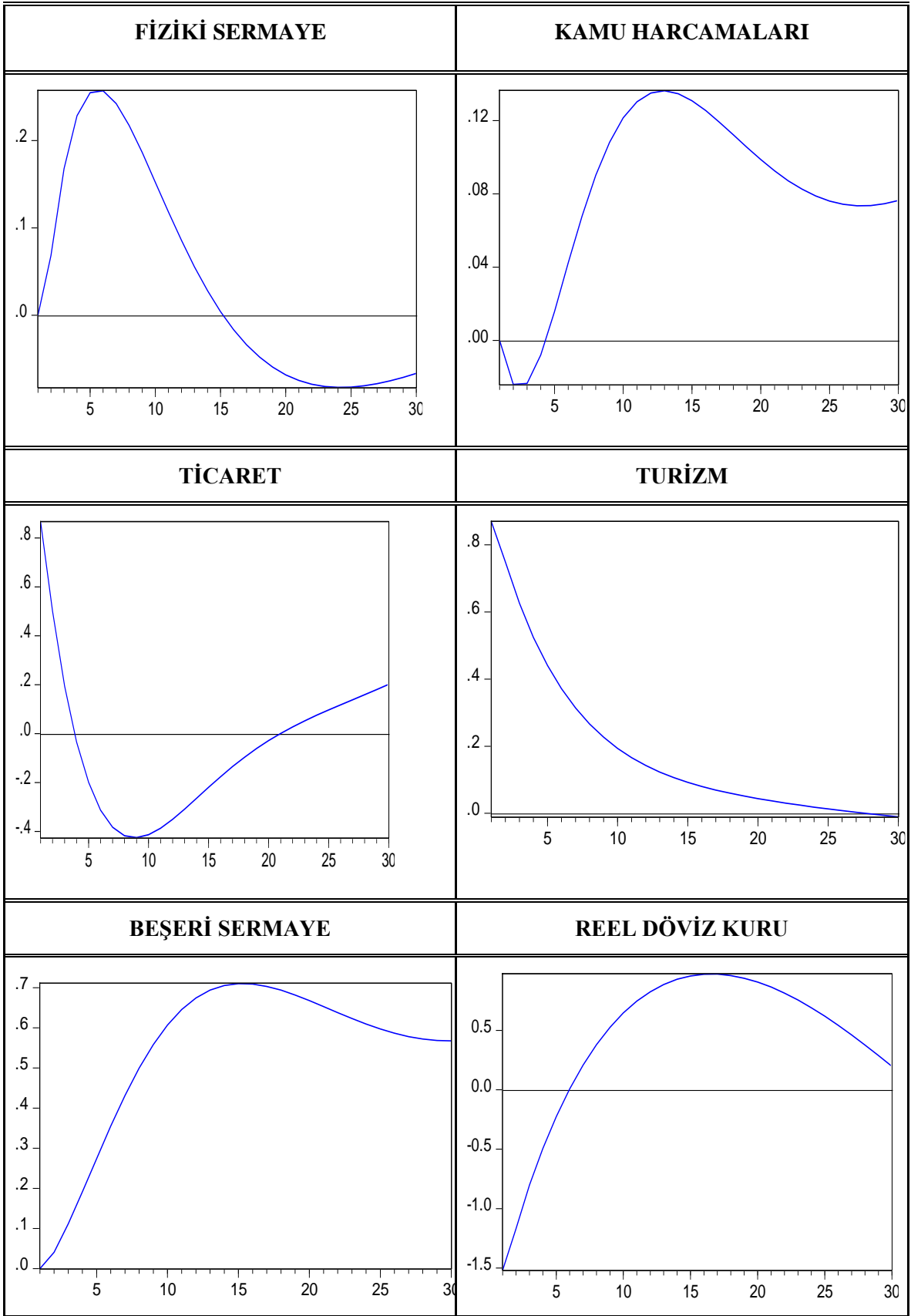
Turizm değişkenine verilen bir birimlik şok karşısında, kişi başına düşen gelir, fiziki sermaye, beşeri sermaye, vergi ve ticaret değişkenleri pozitif tepki vermiştir. Sadece kamu harcamaları ilk aşamada negatif tepki vermiş ancak beşinci dönemden sonra bu tepki pozitif dönüşmüştür.

Bilindiği üzere, uyarlanan beklentiler varsayımında geleceğe yönelik beklentiler geçmişteki değişimlerin bir ortalamasıdır. Yani bu beklenti türünde serilerin geçmişteki özelliklerine daha fazla önem verilmektedir. Bu yüzden turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla BVAR modelinin uyarlanan beklentiler varsayımı altında yeniden tahmini yapılmıştır.

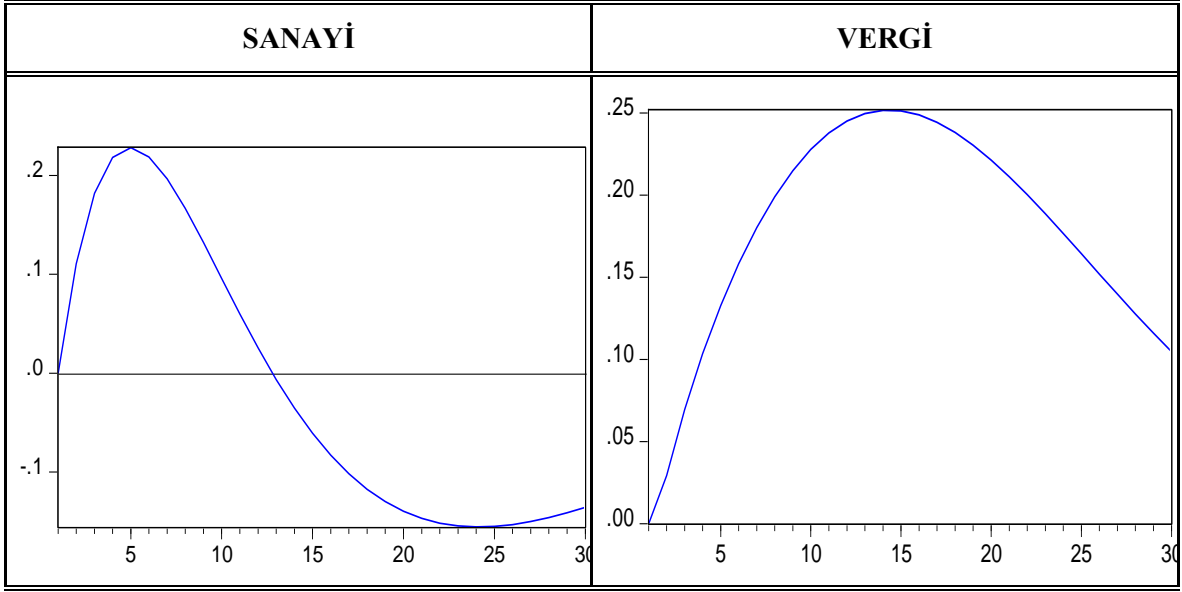
Grafik 12: BVAR Etki-Tepki Fonksiyonları (Uyarlanan Beklentiler Varsayımı)

Grafik 12: (devamı)

Grafik 12: (devamı)

BVAR'ın uyarlanan beklentiler varsayımı altındaki etki-tepki fonksiyonlarına göre turizm değişkenine (TUR/GNP) verilen bir birimlik şokun diğer değişkenler üzerindeki etkileri şöyle özetlenebilir. Şokun büyüme üzerinde ilk on dönemdeki etkisi pozitif olmuştur. Ancak beşinci dönemden itibaren pozitif etkisi azalarak onuncu dönemde negatif olmuş ve böyle devam etmiştir.

Turizm değişkenine verilen şokun reel döviz kuruna olan etkisi beşinci döneme kadar negatif bu dönemden sonra pozitif olmuştur. Hollanda hastalığı hipotezine göre turizm gelirleri reel döviz kurunu yükselterek ve aynı zamanda harcama ve kaynak hareketlerine sebebiyet vererek ticarete konu olan sektörü negatif etkileyecektir. Bu bağlamda beşinci dönemden sonra reel döviz kurunun turizm gelirlerine pozitif tepki vermesi Hollanda Hastalığı etkisinin önemli belirtilerindendir. Öyle ki, reel döviz kurunun pozitif etkilenmesi başta sanayi değişkeni olarak ticarete konu olan sektörün olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur. Bu durumda turizm gelirlerine verilen şokun sanayi değişkeni üzerinde etkisi beşinci döneme kadar artan pozitif olmuş ancak beşinci dönemden sonra düşüşe geçerek on dördüncü dönemden itibaren negatif olarak seyretmiştir.

Rasyonel beklentiler varsayımı altında elde edilen bulgular gibi turizm gelirlerine verilen şokun beşeri sermaye (İOKUL) , VERGİ ve KBDG değişkenleri üzerindeki etkisi pozitif olmuş ve pozitif olarak da devam etmiştir. Şokun, ticaret değişkeni üzerindeki etkisi beşinci dönem ile yirmi birinci dönem arasında negatif olmuştur. Aynı şokun fiziki sermaye üzerindeki etkisi döneminin yarısında pozitif ve diğer yarısında negatif olmuştur. Turizm gelirlerine verilen şokun kamu harcamaları üzerindeki etkisi dördüncü dönemde negatif daha sonraki dönemlerde ise pozitif olarak devam etmiştir.

Rasyonel ve uyarlanan beklentiler varsayımı altında BVAR yöntemiyle yapılan analizlerden elde edilen bulgular benzerlik göstermiştir. Her iki varsayım altında elde edilen sonuçlarda kişi başına düşen gelir turizm gelirlerinden pozitif yönlü etkilenmektedir. Ancak turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi kuvvetli değildir. Bu etki bazı dönemlerde negatif şekilde olmuştur. Bunun nedeni ise reel döviz kurunun turizm gelirlerinden pozitif yönlü etkilenmesi ve neticesinde sanayi ve dış ticaret sektörlerinin de bundan negatif yönde etkilenmiş olmasıdır.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Türkiye’de turizm sektörünün önemli bir sektör haline gelmesinden dolayı bu çalışmada ilgili sektörün uzun dönemde makro ekonomik göstergeler üzerindeki etkisi ve Hollanda Hastalığına neden olup olmadığı araştırılmıştır. Ayrıca turizm sektörü ile sanayi sektörü arasında bir ilişki olup olmadığı ve eğer bir ilişki söz konusu ise nasıl ve hangi yönde olduğu incelenmiştir. Diğer bir ifadeyle Türkiye ekonomisi turizm sektörü sayesinde elde etmiş olduğu döviz girişlerinden dolayı Hollanda Hastalığına yakalanmış mıdır? Turizm gelirleri ekonominin diğer sektörlerini nasıl etkilemiştir? Turizm sektörü ekonominin sektörel yapısını etkilemiş midir? yani kaynak hareketi ve harcama etkisi gerçekleşmiş midir? şeklindeki sorulara yanıt aranmış ve sızıntılar ile Hollanda Hastalığı birlikte ele alınarak araştırılmıştır.

Hollanda Hastalığı kavramsal olarak, yeraltı kaynakları, turizm sektörü gibi hızla gelişen bir sektörden dolayı ani zenginleşen bir ekonomide mevcut üretim faktörlerinin diğer üretim alanlarından kaynak hareketleri etkisi vasıtasıyla çekilerek hızlı gelişen sektöre yönelmesi ve harcama etkisi ile ticarete konu olmayan sektörde üretimi ve enflasyonu etkileyerek ekonominin özellikle de sanayi sektörünün gerilemesi olarak tanımlanabilir. Bu hastalığa ilk olarak Hollanda maruz kaldığı için Hollanda Hastalığı adı verilmiştir.

Aniden zenginleşmenin veya aniden ülkeye aşırı döviz girişinin, ekonomi üzerindeki olumsuz etkisine ilişkin ilk araştırmalardan biri, Avustralya ekonomisi için Meade ve Russell (1957) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmaya göre, uluslararası yüksek hammadde talebi Avustralya’nın ödemeler dengesini ilk aşamada pozitif olarak etkilese de uzun dönemdeki net etkisi negatif olmuştur. Çünkü hammadde ihracatındaki artış ihracat fiyatlarını arttırmış, ardından ücretler ve sanayi maliyetlerini yükseltmiş, böylece belirli bir süreç içerisinde ihracat ve ithalat arasında bir ikame etkisi oluşmuştur. Bu aşırı döviz kuru girişinin etkisi ancak 1977 yılında The Economist dergisi tarafından ele alınmış ve Hollanda Hastalığı terimi ilk kez kullanılmıştır. Fakat teorik alt yapısı 1982’de Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) tarafından geliştirilmiştir.

Corden ve Neary (1982), “Hollanda Hastalığının Temel veya Çekirdek Modeli” olarak adlandırdıkları bir teori ileri sürmüşlerdir. Çalışmada ekonomi üç farklı sektöre ayrılarak hızlı gelişen sektörden dolayı ticarete konu olmayan mallar sektörünün gelişmesi ve ticarete konu olan malların özellikle sanayi sektörünün gerilemesi incelenmiştir. Hollanda Hastalığı sanayisizleşme kavramı ile özdeşleştirilmiştir. Söz konusu bu hastalık, kendi ekonomik etkisini harcama ve üretim kaynakları hareketi adında iki ana etki aracılığıyla ekonomi üzerine bırakmaktadır. Bu etkiler ülkelerin

ekonomik özelliklerine göre değişim göstermektedir. Ayrıca Hollanda Hastalığı çeşitli faktörler üzerinden farklı büyüklükte ve değişik etkilere sebep olmuştur. Bu faktörler bazı ülkelerde büyümeyi engellemiş, enflasyon ve cari açığı yükseltmiş, işsizliğe ve hatta ekonominin daralmasına sebep olmuştur. Ancak bazı ülkelerde sadece üretim özellikleri ile sektörler arasındaki dengeyi değiştirmiştir. Bazen de sektörler üzerindeki üretim ve istihdam hacmini değiştirerek sadece sanayi sektörünün gerilemesini sağlamış veya ülkede sanayi sektörünün GSYİH içindeki payını azaltmıştır. Yukarıda bahsedilen özelliklerin hepsi Hollanda Hastalığı çerçevesinde incelenmiş ancak vurgulandığı gibi temel Hollanda Hastalığı modelinde daha çok sanayi sektörünün negatif etkilenmesiyle Hollanda Hastalığı kendini göstermiştir.

Hollanda Hastalığının en önemli sebebi doğal kaynakların bulunması ve satışı olmasına rağmen diğer faktörlerin de Hollanda Hastalığına sebebiyet verebileceği konusu birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bu yüzden sanayi sektörü dışında ülkeye aşırı döviz girişine neden olan bütün faktörler Hollanda Hastalığına neden olabilecek potansiyel unsurlardır. Literatür incelendiğinde doğal kaynaklar hariç Hollanda Hastalığına sebebiyet veren faktörlerden birisi de turizm sektörüdür.

Turizm sektörü birçok ülkenin ekonomisinde önemli bir yer işgal etmesi nedeniyle, turizm kaynaklı büyüme hipotezi ve turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi hakkında çok sayıda araştırma yapılmış ve halen yapılmaktadır. Ülkelere turizm sektöründen önemli miktarda döviz girdisi sağlamanın yanında özellikle hizmet sektöründe ve bağlantılı sektörlerde istihdam imkânları yaratmaktadır. Ayrıca döviz girdileri ülkelerin ödemeler bilançosuna olumlu yönde katkıda bulunmaktadır. Ancak turizm sektörünün gelişmesi Hollanda Hastalığına yani sanayisizleşme ve refah düşüşüne neden olabileceği tezi ilk kez Copeland (1991) tarafından geliştirilmiştir. Çalışmada turizmin sektörünün büyümesi, genel denge uluslararası ticaret modeli kullanılarak ev sahibi ülkede refaha, çıktıya ve faktör fiyatlarına olan etkileri araştırılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre turizm sektörünün gelişmesi, ancak ticarete konu olmayan malların fiyatı arttığı zaman ülkenin refahını artıracaktır. Turizm sektörünün gelişmesi üretim faktörü hareketi ve harcama etkileriyle turizme ev sahipliği yapan ülkeyi sanayisizleşmeye veya Hollanda Hastalığına götürebilmektedir.

Turizm faaliyetleri Türkiye’de önemli bir döviz girişi kaynağı olarak görülmektedir. Türkiye geçtiğimiz 20 yılda bu sektörde büyük adımlar atmıştır. Hollanda Hastalığı çerçevesinde turizm sektörünün makro ekonomik etkileri bu sektörün hızla geliştiği ülkelerde merak konusu olmaktadır. Bununla birlikte konuya ilişkin sanayileşmeyen ülkeler içerisinde gelişmiş bir turizm sektörüne sahip olanların sayısının az olmasından dolayı yapılan çalışmaların sayısı da az olmaktadır. Türkiye ekonomisi için turizm sektörünü Hollanda Hastalığı konsepti çerçevesinde inceleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır ve hatta Hollanda Hastalığının petrol ve doğal kaynaklarla özleştirilmiş olması Türkiye ekonomisi ile yan yana gelebileceği düşünülmemiştir.

Turizm sektöründe veya doğal kaynaklarda kısa dönemde meydana gelen hızlı büyüme arzu edilen derecede görülebilir ancak bu durum beraberinde üretim kaynaklarının yeniden tahsis edilmesi gerekliliğini de gündeme getirmektedir. Öte yandan işgücü daha fazla gelir elde etmek için geleneksel ve sanayi sektörlerindeki işlerini bırakarak hizmet sektörlerine yönelmekte, bu da kaynakların yeniden dağılımı ile sanayi ve tarım sektörlerini etkileyerek bu sektörlerdeki üretimde düşüş yaşanmasına ve dolayısıyla Hollanda Hastalığına neden olmaktadır. Büyüme oranı pozitif olsa bile hizmet sektörünün öncülüğündeki büyüme modeli, sanayi öncülüğündeki büyüme modeline göre uzun dönemde ekonomik büyümeyi sağlayamaz. Zira hizmet sektörü emek yoğun bir sektördür. Hâlbuki imalat sektörünün sermaye ve kalifiye beşeri sermaye gerektiren bir sektör olmasından dolayı teknolojiyi ve eğitimi kullanmak ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve çarpan etkisi yaratmaktadır. Yani uzun dönemde ekonomik büyümeyi, bilgi birikimini ve ülke kalkınmasını destekleyecektir. Bu bilgiler doğrultusunda bu çalışmada 1975-2017 dönemine ilişkin yıllık veriler kullanılarak Türkiye’de Hollanda Hastalığı turizm sektörü baz alınarak araştırılmıştır. Bu çalışmada yöntem olarak ARDL sınır testi, yapısal ve Bayesian VAR kullanılmıştır.

Bayesian VAR analizine göre, turizm gelirlerindeki herhangi bir şok rasyonel ve uyarılmış beklentiler varsayımı altında büyüme üzerinde ilk etapta pozitif bir etki bırakmış olsa da kısa süre içerisinde bu pozitif etki negatife dönüşmüştür. Aynı durum yapısal VAR testi içinde geçerli olup, burada turizm geliri ile büyüme arasındaki negatif etki daha belirgindir. Yani, turizm gelirleri büyüme üzerinde önemsenecek düzeyde pozitif bir etki bırakmadığı gibi bazen etkisi negatif yönde olmuştur. Bunun yanında turizm gelirleri reel döviz kurunu değerlendirerek sanayi sektörünü negatif yönde etkilemiştir.

Etki-tepki fonksiyonlarına göre turizm gelirlerinin kamu harcamaları üzerindeki etkisi ilk etapta negatif olsa da uzun dönemde pozitifdir. Ancak Hollanda Hastalığı konusunda sanayi sektörü büyük önem arz etmekte ve dikkate alınması gerekmektedir. Etki-tepki fonksiyonlarında turizm gelirlerinin sanayi sektörü üzerindeki etkisi iki farklı iktisat okuluna göre daha çok negatif olmuştur.

ARDL sonuçlarına göre uzun dönemde turizm gelirlerinin büyüme üzerindeki etkisi negatif olmuştur. ARDL aktarım test sonucuna göre, reel döviz kuru ile turizm gelirlerinin pozitif ilişkili ve turizm gelirleri ile sanayi arasında ise ters yönlü bir ilişkinin olduğu aktarım kanalı analizlerinden tespit edilmiştir. ARDL etkileşim test sonuçlarına göre, turizm sektöründeki ticarete konu olmayan altyapı yatırımları ekonomik büyüme oranını negatif yönde etkilemiştir. Yani turizm sektörünün gelişmesi ticarete konu olan sektörleri olumsuz etkilediği tespit edilmiştir. Bu sonuçlar Hollanda hastalığı hipotezine ait öngörülerini desteklemektedir.

Özet olarak uzun dönemde turizm sektörünün Türkiye ekonomisindeki götürüleri karşısında fazla bir getirisi olmamıştır. Hatta kaynakları etkin kullanma yönünden

değerlendirdiğimizde turizm sektörüne yapılan yatırımlar özellikle fiziki sermaye, verimsiz bir şekilde kullanılmakta, sermaye sızıntısı yüksek olmakta ve sadece kısa dönem geçici etki yaratmaktadır. Bu geçici etki diğer sektörleri de negatif yönde etkilemektedir. Bu durum; “sanayi sektörü kalkınmanın lokomotif sektörüdür, ancak yeterli sermaye bu sektöre yönelmediği için diğer sektörlerle kıyasla gerileyerek teknoloji yaratamamış, deneyimli işgücü yetiştirememiş ve hatta nispi olarak deneyimli işgücünü kaybetmiştir” şeklinde ifade edilebilir. Aynı durum diğer ticareti yapılabilir sektörler olan tarım ve geleneksel üretim sektörleri için de geçerlidir. Bir başka açıdan turizm sektöründen elde edilen gelirler sızıntılardan dolayı geçici olumlu etki yaratarak kısa bir süreç içerisinde sermayenin önemli bir kısmı Türkiye ekonomisinden dışarıya sızmaktadır. Bu koşullar altında Türkiye ekonomisinin turizm ve hizmetler sektörüne dayanarak kalkınması zor gibi görünmektedir. Türkiye ekonomisi Hollanda Hastalığının bir türü olan Plaj Hastalığına yakalanmış bulunmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Acosta, Pablo vd. (2007), "Remittances and the Dutch disease", **Journal of International Economics**, 79 (1), 102-116.
- Adam, Christopher ve Bevan, David L. (2003), "Aid, Public Expenditure and Dutch Disease", **CSAE Working Paper Series**, No. 2003.02, Centre For the Study of African Economies, University of Oxford.
- Akın, Aliye vd. (2012). "Turizm Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi", **Journal of Academic Researches And Studies**, 7 (4), 63-81.
- Alex, Ruehle A. ve Kishore, Kulkarni G. (2011), "Dutch disease and The Chilean Copper Boom – an Empirical Analysis," **International Journal of Education Economics and Development**, Inderscience Enterprises Ltd, vol. 2 (1), 61-80.
- Alicia, Puyana ve Constantino, Agustina (2013), "The Takeover of Soy and Dutch Disease in Argentina: An Agricultural Curse?", 44 (175), https://probdes.iiec.unam.mx/en/revistas/v44n175/body/v44n175a4_3.php
- Al-Sabah, Mohammad (2016), "The Dutch disease' in An Oil-Exporting Country: Kuwait", **OPEC Energy Review**, 12 (2), 129-144. (<https://www.youtube.com/watch?v=cbYN5kGhQnw>), (28.10.2018).
- Arman, Aziz ve Aghajari, Seyyed J. (2009), "Oil Revenue, Inflation and Growth in Iran: A pre-Exchange Rate Reform Examination of Dutch disease", **Quarterly Journal of Quantitative Economics**, 6 (2), 37-62.
- Ashley, Caroline vd. (2000), "Pro-Poor Tourism: Putting Poverty at The Heart of The Tourism Agenda", **Natural Resource Perspectives**, No. 51.
- Ashley, Richard A ve Verbrugge, Randal J (2009), "To Difference or Not to Difference: A Monte Carlo Investigation of Inference In Vector Autoregression Models". **International Journal of Data Analysis Techniques and Strategies**, 1 (3), 242-274.
- Bahrami, Javid ve Maryam, Farshchi (2008), "İran Tarım Sektöründe Hollanda Hastalısı 1988-2007 Dönemi" **Ekonomik Araştırmalar**, 11 (1), 185-211.
- Bakhtiyari, Sadeq ve Haggi, Zehra (2002), "Petrol Gelirlerinin Artmasının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkisi: İran'da Hollanda Hastalığı", **Tarım Ekonomi ve Gelişimi**, 9 (35), 109-138.

- Balaguer, Jacint ve Cantavella-Jorda, Manuel (2000), "Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish case". **Applied Economics**, 34 (7), 877–884.
- Balassa, Bela (1987), **A Primer in Culinary Economics, or How to Maximize the Culinary Utility of the Dollar in Paris**, Processed. 8th Edition.
- Barro, Robert J (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", **The Quarterly Journal of Economics**, 106 (2), 407-443.
- Barro, Robert J ve Sala-i-Martin, Xavier (1990), "Economic Growth and Convergence Across The United States", **NBER Working Paper** No. 3419.
- Bayangos, Veronica (2012), "Going With Remittances: The Case of the Philippines", https://www.researchgate.net/publication/265511106_Going_With_Remittances_The_Case_of_the_Philippines (05.11.2018).
- Bayangos, Veronica ve Jansen, Karel (2011), "Remittances and Competitiveness: The Case of The Philippines", **World Development**, 39 (10), 1834–1846.
- Beck, Roland vd. (2007), "Long-Term Growth Prospects For The Russian Economy", **Occasional Paper Series**, No. 58.
- Beine, Michel vd. (2009), "Does the Canadian Economy Suffer from Dutch Disease?", <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.547.4122&rep=rep1&type=pdf> (02.012.2018).
- Beine, Michel (2015), "Dutch Disease and the Mitigation Effect of Migration: Evidence from Canadian Provinces", **CESifo Working Paper** No. 3813, 1-51.
- Beja, Edsel (2010), "Do International Remittances Cause Dutch Disease?," **MPRA Paper** No. 39302.
- Benavides, David D. (1994), "Strategic Commercial Policies: An Option To Support An Increasing Participation Of Developing Countries In World Tourism Markets", **WTO, GATS Implications For Tourism**". Seminar and Conference Proceedings.
- Bennett, Oliver vd. (1999), "Structure of the International Tourism Industry" **Research reports and studies**, http://www.propoortourism.org.uk/dfid_report.pdf (08.10.2018).
- Blanchard, Jean O. ve Quah, Danny (1989), "The Dynamic Effects of Aggregate Demand and Supply Disturbances", **American Economic Review**, 79 (4), 655-673.
- Botta, Alberto vd. (2015), "The Macroeconomics of A Financial Dutch Disease ", Provided in Cooperation With: **Levy Economics Institute of Bard College, Working Paper**, No. 853, 1-32.

- Botta, Alberto vd. (2016), "Finance, Foreign (Direct) Investment And Dutch Disease: The Case of Colombia", **Levy Economics Institute of Bard College, Working Paper, No. 850**, 265–289.
- Breitung, Jörg (1997), "Recent Developments in Econometric Structural Models: Structural Vector Autoregressions". **IFO studies** 44 (4), 371-392.
- Brida, J. Gabriel ve Pulina, Manuela (2010), "A Literature Review on The Tourism-Led-Growth Hypothesis", **CRENoS Working Papers**, No. 2010_17.
- Bruno, Michael ve Sachs, Jeffrey (1982), "Energy and Resource Allocation: A Dynamic Model of the "Dutch Disease"", **Review of Economic Studies**, 49 (5), 845-859.
- Buiter, Willem ve Purvis, Douglas (1983), "**Oil, Disinflation and Export Competitiveness. In Economic Interdependence and Flexible Exchange Rates**", Bölüm. 25, Cambridge, Mass.
- Cairncross, A. (1979), "**What is Deindustrialization?**", F. Blackaby (ed.) Deindustrialization, Heinemann: Oxford.
- Cass, David (1956), "Optimum Growth in An Aggregative Model of Capital Accumulation", **The Review of Economic Studies**, 32 (3), 233-240.
- Chao, Chi-Chur vd. (2006) "Tourism, Dutch Disease And Welfare In An Open Dynamic Economy," **The Japanese Economic Review, Japanese Economic Association**, 57(4), 501-515.
- Chen, Ming-Hsiang vd. (2006), "Tourism Expansion And Economic Development: The Case of Taiwan", **Tourism Management**, 27 (5), 925-933.
- Christie, Iain T. ve Crompton, Doreen E. (2001). "Tourism in Africa". **Africa Region Working Paper**, no. 12.
- Cooper, Chris ve Fletcher, John (1998), "**Tourism Principles and Practice**", Addison Wesley Longman.
- Copeland Brian R. (1991), "Tourism, Welfare and De-industrialization in a Small Open Economy", **Economica**, 58 (232), 515-529.
- Corden W. Max ve Neary J. Peter (1982), "Booming Sector and De-Industrialisation in a Small Open Economy" , **The Economic Journal**, 92 (368), 825-848.
- Corden W.Max (1984), "Booming Sector and Dutch Disease Economics: Survey and Consolidation", **Oxford Economic Papers**, 36 (3), 359-80.
- David Ricardo (1817), **On The Principles of Political Economy and Taxation**. John Murray.
- Doan, Thomas vd. (1984)," Forecasting and Conditional Projection Using Realistic Prior Distributions", **Econometric Reviews**, 3 (1), 1-100.

- Dobrynskaya, Victoria ve Turkisch, Edouard (2009), “Economic Diversification and Dutch Disease in Russia”, **Post-Communist Economies**, 22 (3), 1-22.
- Dwyer, Larry ve Forsyth, Peter (1993), “Assessing the Benefits and Costs of Inbound Tourism”, **Annals of Tourism Research** 20 (4): 751-768.
- Edwards, Sebastian (1986), “Commodity Export Boom and the Real Exchange Rate: The Money Inflation Link”, **NBER Working Paper**, No. 1741.
- Egert, Balazs ve Leonard, Carol S. (2008), “Dutch Disease Scare in Kazakhstan: Is it real?”, **Open Economies Review**, 19 (2), 147–165.
- Engle, Robert ve Granger, Clive (1987), “Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing”, **Econometrica**, 55 (2), 251-76.
- Esfahani, Hadi S. ve Pesaran, Hashem P. (2009), “The Iranian Economy in The Twentieth Century: A Global Perspective”, **Iranian Studies**, 42 (2), 177-211.
- Esfahani, Hadi S. vd. (2012), “An Empirical Growth Model For Major Oil Exporters”, **CESifo Working Paper**, No. 3780.
- Esfahani, Hadi S. vd. (2009), "Oil Exports And The Iranian Economy" **Cambridge Working Papers in Economics**, No. 0944, 221-237.
- EU (2015). “Sustainable Development in The European Union” <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/6975281/KS-GT-15-001-EN-N.pdf> (19.12.2017).
- Felipe, Ángel (2013), “Is Colombia Suffering The Dutch Disease?”, https://www.huffingtonpost.com/felipe-angel/is-colombia-suffering-the_b_3247265.html?ec_carp=2044460809632478708 (04.02.2019).
- Figini, Paolo vd. (2007),”Estimating Tourist External Effects on Residents: A Choice Modeling Application to Rimini”, **FEEM Working Paper**, No. 76.
- Fisher, Lance A. vd. (2013). “Econometric Issues when Modelling With a Mixture of I(1) and I(0) Variables”, **NCER Working Paper Series**, No. 97.
- Geoffrey, Lacher R. ve Nepal, Sanjay K. (2010), “From Leakages to Linkages: Local-Level Strategies for Capturing Tourism Revenue in Northern Thailand”, **Tourism Geographies**, 12(1), 77-99.
- Ghalia, Thaana ve Fidrmuc, Jan (2015). “The Curse of Tourism?” **Journal of Hospitality and Tourism Research**, 42 (6), 979–996.
- Gooroochurn, Nishaal ve Blake, Adam (2005), “Tourism Immiserization: Fact or Fiction?”, **EEM Working Paper**, No. 143.05.

- Gottschalk, Jan (2001), "An Introduction Into The SVAR Methodology: Identification, Interpretation and Limitations of SVAR Models", **Kiel Working Papers**, No. 1072, 1-40.
- Gregory, Robert. G. (1976), "Some Implications of the Growth of the Mineral Sector", **Australian Journal of Agricultural Economics**, No. 2072-91.
- Gupta, Sanjeev ve Yang, Yongzheng (2005), "The Macroeconomic Challenges of Scaling Up Aid to Africa", **IMF Working Paper**, No. 05/179, 1-63.
- Gylfason, Thorvaldur ve Zoega, Gylfi (2006), "Natural Resources And Economic Growth; The Role Of Investment", **The World Economy**, 29 (8), 1091-1115.
- Gylfason, Thorvaldur ve Zoega, Gylfi (2014), "The Dutch Disease in Reverse: Iceland's Natural Experiment", **OxCarre Working Papers 138**, Oxford Centre for the Analysis of Resource Rich Economies, University of Oxford.
- Hamilton, James D. (1994), "**Time Series Analysis**", Princeton University Press.
- Hansen, Bruce E. (1992), "Efficient Estimation and Testing of Cointegrating Vectors in the Presence of Deterministic Trends", **Journal of Econometrics**, 53, 87-121.
- Hemmati, Minu ve Nina Koehler (2000), "Financial Leakages in Tourism, Sustainable Travel and Tourism", <https://www.twn.my/title2/resurgence/207-208/cover3.doc> (04.02.2019).
- Holzner, Mario (2010), "Tourism and Economic Development: The Beach Disease?" **Tourism Management**, 32 (2011), 922-933.
- Holzner, Mario (2011), "Tourism and Economic Development: The Beach Disease?," **wiiw Working Papers No: 66**.
- Humphreys, Macartan vd. (2007), "**Escaping the Resource Curse**", New York, Columbia University Press.
- Inchausti-Sintes, Federico (2015), "Tourism: Economic Growth, Employment and Dutch Disease", **Annals of Tourism Research, Elsevier**, 54 (C), 172–189.
- Ismail, Eman H. (2005), **Saudi Arabian Economy and The Dutch Disease: A Recent Look at a Small Open Economy**, Department of Economics, Faculty of California State University.
- Ismail, Kareem (2010), "The Structural Manifestation of the 'Dutch Disease' : The Case of Oil Exporting Countries", **IMF Working Paper**, No. 10/103.
- Jayasuriya, Sisira ve McCawley, Peter (2010), "**The Asian Tsunami Aid and Reconstruction after a Disaster**", ADBI Series Institute And Edward Elgar Publishing, Asian Economic Integration and Cooperation, Asian Development Bank Institute.
- Jeffrey A. Frankel (2010), "The Natural Resource Curse: A Survey", **NBER Working Paper No. 15836**.

- Karimzade, Mostafa vd. (2009), "Dutch Disease Effect on Structure of Investment", **Journal of Scientific and Research on Economics**, 6 (4), 147-172.
- Kamas, Linda (1986), "Dutch Disease Economics And The Colombian Export Boom", **World Development**, 14 (9), 1177-1198.
- Kenell, Lena (2008), **Dutch Disease and Tourism: The Case of Thailand**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Lund University - Department of Economics.
- Kropp, Manuela ve Brussels R. Kulke (2009), "Greece and Its Structural Correlation With East Germany",
http://www2.euromemorandum.eu/uploads/wg4_kropp_kulke_greece_and_its_structural_correlation_with_east_germany.pdf (11.28.2018).
- Lacher, R. Geoffrey, Nepal, Sanjay K. (2010), "From Leakages to Linkages: Local-Level Strategies for Capturing Tourism Revenue in Northern Thailand", **Tourism Geographies**, 77-99.
- Lea, Lange (2011), "Exploring The Leakag Eeffect In Tourism In Developing Countries". Yayınlanmamış Doktora Tezi. International University Of Applied Sciences Bad Honnef · Bonn.
- Leeper, Eric vd (1996)," What Does Monetary Policy Do?", **Brookings Papers on Economic Activity**, 27 (2), 1-78.
- Lejárraga, Iza ve Walkenhorst, Peter (2010), "On Linkages and Leakages: Measuring The Secondary Effects of Tourism", *Applied Economics Letters*, 17 (5), 417-421.
- Litterman, Robert B (1986), "Forecasting with Bayesian Vector Autoregressions: Five Years of Experience" **Journal of Business & Economic Statistics**, 4 (1), 25-38.
- Looney, Robert E. (1990), "Oil revenues and Dutch Disease in Saudi Arabia: Differential Impacts on Sectoral Growth". **Canadian Journal of Development Studies**. 11 (1), 119-133.
- Lopez Gonzalez, Mauricio vd. (2016), "The Evolution of Colombian Industry in The Context of The Energy-Mining Boom: Symptoms of The Dutch Disease?",
http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0121-47722016000200006 (14.05.2018).
- Lucas, Robert E. Jr. (1988), "On The Mechanics of Economic Development." **Journal of Monetary Economics**, No. 22, 3-42.
- Makhlouf, Farid ve Mughal, Mazhar (2013), "Remittances, Dutch Disease, and Competitiveness: A Bayesian Analysis", **Journal of Economic Development**, 38 (2), 67-97.
- Malekiyan, Nezameddin ve Rostami, Mojtaba (2018), "İleri Düzey Ekonometri", Noor Ealm (Farsça Kaynak).

- Mankiw N. Gregory vd. (1992), "A Contribution to The Empirics of Economic Growth", **The Quarterly Journal of Economics**, 107 (2), 407-437.
- Manzano, Osmel ve Rigobon, Roberto (2001), "Resource Curse or Debt Overhang?", **NBER Working Paper**, National Bureau of Economic Research, No. 8390.
- Meade, James E. ve Russell E. A. (1957), "The Wage and Cost of The Living Balance of Payments", **The Economic Record, The Economic Society of Australia**, 33 (64), 23–28.
- Mehrgan, Nader vd. (2015), "Examine Dutch Disease Phenomena And Oil Shock Influence On The Iran's Macroeconomic Variables By Copula Approach", **Tahghighat-E-Eghtesadi**, 49 (2), 411-428.
- Mieiro, Susana vd. (2012), "Gaming Tourism Boom, Foreign Currency Inflows, and Dutch Disease Effects: An Empirical Model for Macau". **International Journal of Trade, Economics and Finance**, 3 (6), 421.
- Mitchell, Jonathan ve Ashley, Caroline (2010), "Tourism And Poverty Reduction: Pathways To Prosperity". **Earthscan**, <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/5724.pdf> (02.09.2018).
- Mustapha, I. Muhammad ve Masih, Abul. M (2016), "Dutch Disease or Nigerian Disease: A Prima Facie? New Evidence From ARDL Bound Test Analysis". **Munich Personal RePEc Archive**, No. 69767, 1-29.
- Neary, J. Peter ve Sweder Van Wijnbergen (1986), "Natural Resources and The Macroeconomy: A Theoretical Framework in Natural Resources and the Macroeconomy", **The MIT Press: Cambridge**.
- Nowak, Jean-Jacques vd. (2004), "Tourism, Trade and Domestic Welfare", **NRM Natural Resources Management Working Paper**, No. 24.
- Nowak, Jean-Jacques ve Sahli, Mondher (2007), "Coastal Tourism and 'Dutch Disease' in a Small Island Economy", **Tourism Economics**, 13 (1), 49–65.
- Oomes, Nienke ve Kalcheva, Katerina (2007), "Diagnosing Dutch Disease: Does Russia Have the Symptoms?", **IMF Working Paper**, WP/07/102.
- Orrego, Fabrizio ve Vega, Germán (2013), "Dutch Disease and Fiscal Policy", **Serie de Documentos de Trabajo Working Paper Series**, No. 021.
- Ouattara, Bazoumana ve Strobl Eric (2004), "Aid, Policy and Growth: Does Aid Modality Matter?" **Review of World Economics** 144 (2), 347-365.
- Papyrakis, Elissaios ve Raveh, Ohad (2013), "An Empirical Analysis of a Regional Dutch Disease: The Case of Canada". **Environ Resource Econ**, 2014 (58), 179–198.

- Parrilla, Javier C. vd. (2005), "Dutch Disease in Tourism Economies. Evidence from Spain," **CRE Working Papers (Documents de Treball Del CRE)**, No. 2005/01.
- Pasban, Fatemeh (2003), "Petrol Fiyatlarındaki Dalgalanmaların İran'da Tarım Sektörü Üretimine Etkisi (Hollanda Hastalığı)" Farsça kaynak, **SID Ekonomi dergisi**, No. 1 (2003), 119-132.
- Peersman Gert (2005), "What Caused The Early Millenium Slowdown? Evidence Based on Autoregressions", **Journal of Applied Econometrics**, 20: 185-207.
- Pesaran, M. Hashem ve vd. (2001), "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships.", **Journal of Applied Econometrics**, 16 (3), 289–326.
- Pesaran, M. Hashem. ve Shin, Yongcheol (1999). "An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis." *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century: The Ragnar Frisch Centennial Symposium*, Strom, Cambridge University Press.
- Downes, Peter. vd. (2014), "The Effect of the Mining Boom on the Australian Economy". **Research Discussion Paper**, Economic Research Department, Reserve Bank of Australia, 1-52.
- Phillips, Peter ve Hansen, Bruce (1990), "Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I(1) Processes" **Review of Economic Studies**, 57 (1), 99-125.
- Phillips, Peter ve Durlauf, Steven (1986), "Multiple Time Series Regression With Integrated Processes", **The Review of Economic Studies**, 53(4), 473-495.
- Phillips, Peter ve Perron, Pierre (1988), "Testing For A Unit Root in Time Series Regression, **Biometrika**, 75 (2), 335–346.
- Raini, Parvane j. vd. (2009), "Petrol Gelirlerinin İran Ekonomisi Üzerindeki Etkisi (Hollanda Hastalığı)" **Ekonomik Araştırma ve Politikaları**, No. 39 ve 40.
- Roca, Meisel A. (1998), "Dutch Disease And Banana Exports In The Colombian Caribbean, 1910-1950", **American Studies Association**, The Palmer House Hilton Hotel, Chicago, Illinois, September 24-26, 1998.
- Romer, Paul M. (1990), "Endogenous Technological Change." **Journal of Political Economy**, No. 98, 71–102.
- Rubio-Ramirez, Juan vd. (2010), "Structural Vector Autoregressions: Theory of Identification and Algorithms for Inference", **Review of Economic Studies**, 77 (2), 665-696.
- Rüffer, Rasmus ve Stracca, Livio (2006), "What Is Global Excess Liquidity, And Does It Matter?" **ECB Working Paper Series**, No. 696.
- Saab, Gretta ve Ayoub, Maya (2010), "The Dutch Disease Syndrome in Egypt, Jordan, Lebanon, and Syria: A Comparative Study". **Competitiveness Review**, 20 (4), 343-359.

- Sachs, Jeffrey D. ve Andrew M. Warner (1999), "The Big Rush, Natural Resource Booms And Growth," **Journal of Development Economics**, 59 (1), 43-76.
- Sachs, Jeffrey D. ve McArthur, John W. (2002), "**Technological Advancement and Long-Term Economic Growth in Asia**", Technology and The New Economy, MIT Press.
- Shakeri, Abbas vd. (2013), "İran'da Hollanda Hastalığı ve Ekonomik Büyüme Üzerin'de Etkisi", **Ekonomik Araştırma Dergisi**, 13 (50), 63-86.
- Shakeri, Mohammad (2009), "**Essays on Dutch Disease and Exchange Rate Pass-Through: Evidence from Canadian Manufacturing Industries**", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Business and Economics, University of Saskatchewan.
- Silva, D. Migara ve Olin John M. (1994), "The Political Economy of Windfall: The Dutch Disease (Theory and Evidence)" , **Business, Law, and Economics Center Working Paper**, No. BLE-95-02.
- Silva, Nuno B. vd. (2013), "Alternative Sources of Dutch Disease: A Survey Of The Literature", **Grupo de Estudos Monetarios e Financeiros (GEMF) Working Papers**, 2016 (10), 2-25.
- Sims, Christopher A. (1980), "Macroeconomics and Reality", **Econometrica**, 48 (1), 1-48.
- Sinclair, M. Thea (1998), "Tourism and Economic Development: A Survey", **The Journal of Development Studies**, 34 (5), 1-51.
- Smith, Adam (1776), **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**, Londen.
- Sousa, Joao ve Zaghini Andrea (2004), "Monetary Policy Shocks In The Euro Area And Global Liquidity Spillovers", **ECB Working Paper Series**, No. 309.
- Solow, Robert (1956), "A Contribution to The Theory of Economic Growth" **Quarterly Journal of Economics**, No. 70, 65–94.
- Standard and Poor's (2005), "Russia: Facing 'Dutch Disease' Reform," June 6.
- Supradist, Nareeta (2004), "**Economic Leakage in Tourism Sector**", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Lund University Libraries - The International Institute for Industrial Environmental Economics.
- Tangjerd Losha N. (2014), "Diagnosing an Early Symptom of Dutch Disease: An Empirical Analysis of the Norwegian Real Exchange Rate", **Spring**.
- The Dutch Disease. (26.11.1977), **The Economist**, 82 – 83.
- TÜRSAB, <https://www.tursab.org.tr/tr/turizm-verileri/sektorel-raporlar> (01.05.2018).
- UNEP; United Nations Environment Programme (2001), "Evaluation and Oversight Unit ", https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/286/UNEP_Annual_Evaluation_Report_2001.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- UNWTO (1995), "Technical Manual: Collection Of Tourism Expenditure Statistics" ,
<https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284401062> (04.10.2018).
- _____ (2009), Annual Report, 2009.
- _____ (2018), Tourism Highlights 2018 Edition, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876> (02.04.2019).
- Van Wijnbergen, Sweder (1984), "The 'Dutch Disease: A Disease after All?'," **Economic Journal**, 1984, 94, (373), 41-55.
- _____ (1986), "Aid, Export Promotion and The Real Exchange Rate: An African Dilemma", **Center for Economic Policy Research Paper**, No. 88.
- Wall, Geoffrey ve Mathieson, Alister (2006), **Tourism: Change, Impacts and Opportunities**, Pearson Education Limited, Harlow.
- Wei, Ge ve Kinnucan, Henry W. (2016), "Does Dutch Disease Hit Mongolia?," **Southern Agricultural Economics Association (SAEA)**
<https://ideas.repec.org/p/ags/saea16/229564.html> (08.11.2018).
- World Bank (1993), "**The East Asian Miracl Economic Growth and Public Policy**,"
<http://documents.worldbank.org/curated/en/975081468244550798/pdf/multi-page.pdf>
 (05.1.2019).
- _____ (2004), "Ethiopia Public Expenditure Review : The Emerging Challenge : Public Spending in the Social Sectors (English)". **Public Expenditure Review (PER)**. Washington, DC: World Bank.
- World Tourism Organization (2002), "Tourism and Poverty Alleviation, WTO, Estimating Economic Impacts From, Tourism", **Annals of Tourism Research**, 24 (1), 76–89.
- WTTC Annual Report, (2016) For Turkey.
- _____, (2017) For Turkey.
- _____, (2018) For Turkey.
- Yazdani, Saeid ve Sherafatmand, Vajihe (2011), "Petrol Gelirinin Tarım Sektörü üzerinde Etkisi Analizi: Hollanda Hastalığı testi", **Tarım Ekonomisi**, 5 (4), 51-68.

ÖZGEÇMİŞ

Mortaza OJAGHLOU, 16.04.1985 tarihinde İran'da Zanjan şehrinde doğdu. 1997 yılında Peyvand İlkokulu'nu; 2000 yılında Resalet Ortaokulu'nu; 2004 yılında Abu-Reyhan Lisesi'ni; 2008 yılında da Payame - Noor Üniversitesi İktisat Fakültesi teorik iktisat Bölümü'nü bitirdi. 2012 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında Yüksek Lisans programını bitirdi. 2015 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında doktora programına başladı.

OJAGHLOU, bekar olup İngilizce, Farsça, Azerice bilmektedir.